

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԳՈՒՅՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

3

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ДРЕВНЕЙШАЯ КУЛЬТУРА АРМЕНИИ

3

Материалы сессии, посвященной 70-летию
Телемака Хачатряна

Издательство "Мугни"

Ереван 2003

ՎԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ДУБЛЕТ

ՎԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԳՐՈՒՅՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

3

Տեղեմակ Խաչատրյանի 70-ամյակին
նվիրված գիտաժողովի նյութեր

«Մուղնի» հրապարակչություն

Երևան 2003

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Հ 247

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիրներ՝

*Արամ Քալանթարյան
Ռուբեն Բադալյան*

***Տպագրությունը իրականացվել է գերաշնորհ
Տեղ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աջնյանի
հոգողությամբ***

Հ 247 **ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՆԱԳՈՒՅՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ - 3:**
/Խմբ. Ա. Քալանթարյան, Ռ. Բադալյան, Եր.,
«Մուղնի» հրատ., 2003, 154 էջ:

Անվանի հնագետ Ս. Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված
գիտաժողովում ներկայացվում են տարբեր հեղինակների զեկու-
ցումները Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի նյութական
մշակույթի վերաբերյալ: Նախատեսված է մասնագետների և ընթեր-
ցող լայն շրջանակների համար:

ԳՄԴ 63.3.(2Ն)

ISBN 99941-33-02-0

© «Մուղնի» հրապարակչություն, 2003

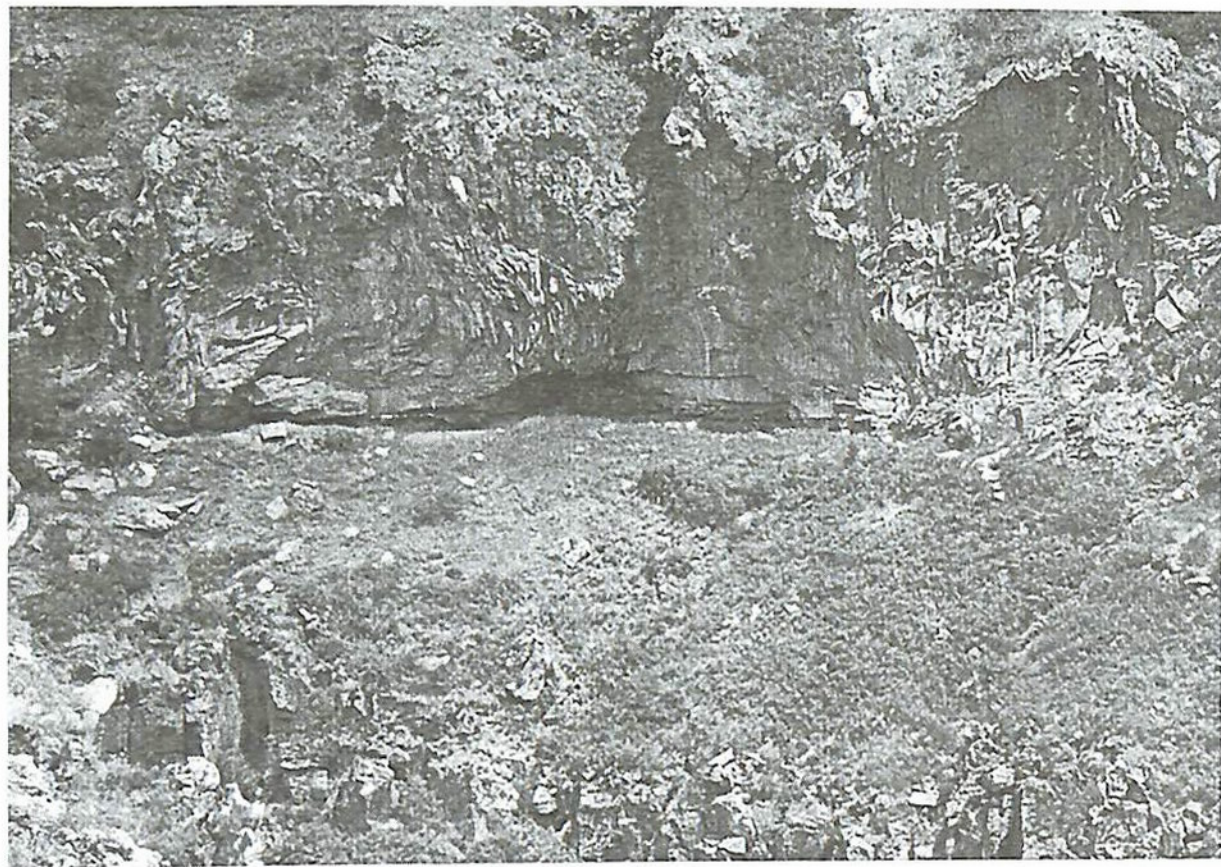
© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2003

*Բորիս Գասպարյան
ՀԱԻ
Գագիկ Սարգսյան
ՀԴԳ*

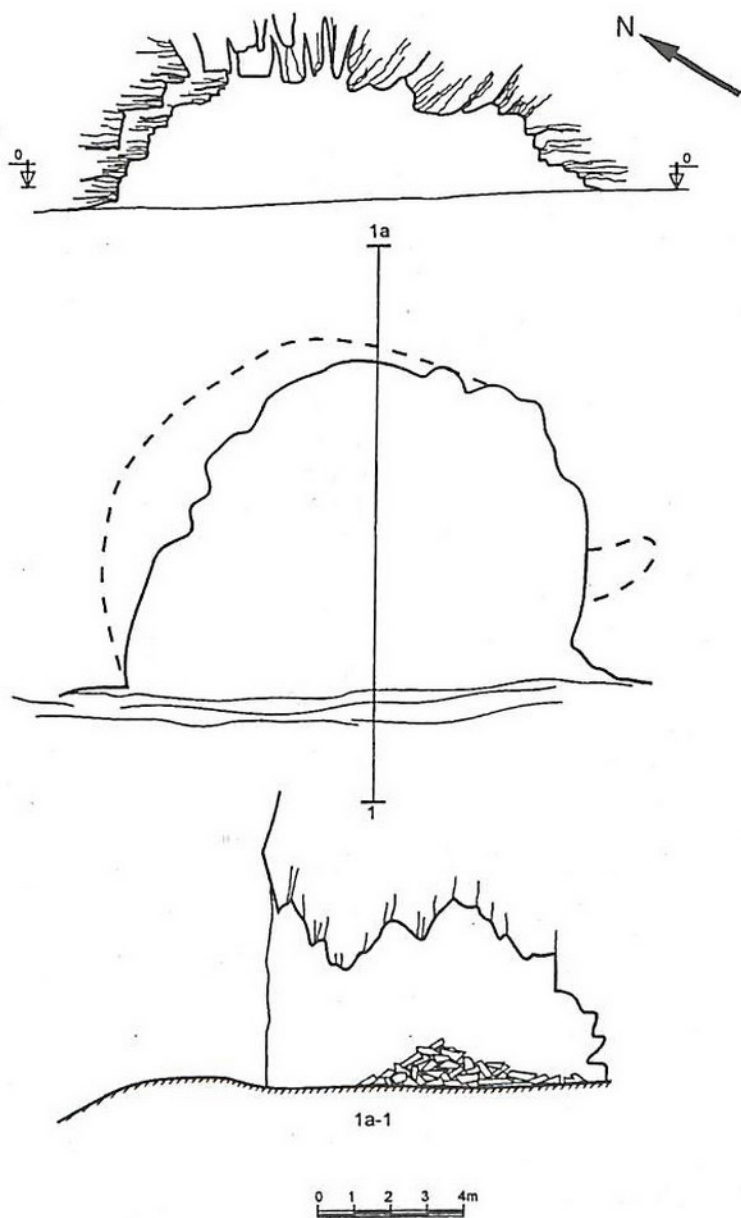
ԺԱՅՌԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԽՈՒՄԲ ԳԵՂԱՄԱՎԱՆԻ «ԿԱՐՄԻՐ ՔԱՐԱՆՁԱՎՈՒՄ»

2002թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին Քասախի կիրճն ուսում-նասիրող ՀԱԻ արշավախումբը հետախուզական-հետազոտական աշխատանքներ է իրականացրել Քասախ գետի վերին հոսանքում: Աշխատանքները ֆինանսավորվել է Ամերիկայի «Գֆոելլեր» հիմնադրամ-ընկերության հայաստանյան մասնաճյուղի կողմից: Արշավախումբը խնդիր ուներ հետազոտել կիրճը և նրան հարող տարածքները ողջ երկայնքով, որոնք, բացահայտել, փաստագրել, քարտեզագրել ու նախնական ինֆորմացիա հավաքել բոլոր ժամանակների ու տիպերի մշակութային հուշարձանների վերաբերյալ, նպատակ ունենալով պարզել համեմատաբար կոմպակտ էկոհամակարգի սահմաններում տարաբնույթ և տարաժամանակյա հուշարձանների կապի և փոխհարաբերության հարցերը: Չնայած նրան, որ աշխատանքները դեռևս գտնվում են նախնական փուլում, արշավախմբի կողմից հայտնաբերվել են բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք հուշարձաններ, որոնց շարքում առանձնանում է Գեղամավանի “Կարմիր քարանձավ” կոչված քարայրը՝ հայտնաբերված 2002թ. հուլիսին: Քարայրը գտնվում է ՀՀ Արագածոտն մարզի Արտաշավան գյուղից մոտ 3,5 կմ հյուսիս-արևելք, Քասախի կիրճի ձախ ափին, Արայի լեռան արևելյան ստորոտում, ներկայիս Գեղամավան նորաստեղծ ավանի (Համամլու գյուղատեղիի) տարածքում: Քարայրը տեղադրված է կիրճի ձախ ափի երկրաբանական 4-րդ՝ նախավերջին դարավանդին, գետի մակարդակից մոտ 70 մ բարձրության վրա, ձորի վերին՝ 5-րդ դարավանդից մոտ 25 մ ներքև (նկ. 1): Մատչելի է Համամլու գյուղատեղիից, ոտքով, ձոր իջնող հիմ ճանապարհով: Կոորդինատներն են՝ GPS N 40° 24' 41.0"; E 044° 24' 06.3"; բարձրությունը՝ 1738 մ:

Բնական անձավը գոյացել է Քասախի կիրճի անդեզիտա-բազալտների լավայի մեջ մեխանիկական հողմնահարման հետևանքով, լավայի կարմիր տուֆիտի ոչ հզոր շերտի հետ հպման տեղում:

სს. 1

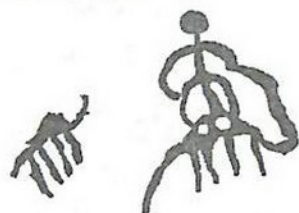

Ակ. 2

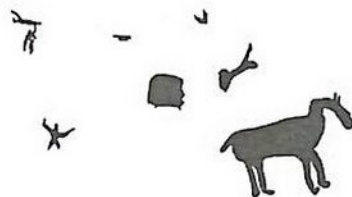
Քարանձավի դեպի արևմուտք մայրող կամարածև մուտքի բացվածքն է 12 մ, բարձրությունը՝ 3 մ: Սրահատիպ անձավ է 8 մ խորությամբ, կիսաշրջան հատակագծով, որի խորքում բխում է բնական աղբյուր: Կամարածև, խորդուբորդ մակերևույթ ունեցող առաստաղը մասամբ փուլզված է, որի արդյունքում սրահի կենտրոնում առաջացել է մոտ 1 մ բարձրությամբ, բազալտի թերթավոր ցլեպներից կազմված կույտ (նկ. 2): Տեղացիների վկայությամբ փլուզումը հիմնականում տեղի է ունեցել վերջին ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ (1988թ.): Սրահի հատակը պատված է առաստաղից փլուզված բազալտի, գոմաղբի, հողմաբեր հողի ու կարմիր տուֆիտի բեկորներից բաղկացած հաստ շերտով: Ներսը չոր է ու լուսավոր: Անձավի ներսում, ներկայիս հատակի մակարդակից 0.1–0.3մ բարձրության վրա, հստակ ընդգծվում է բազալտե լավայի ստորին հորիզոնը, որի անմիջապես տակը նստած փափուկ, կարմիր օխրայագույն տուֆիտի շերտը ավելի ակտիվ քայքայվելով ու հողմնահարվելով, առաջացրել է սրահի պարագծով գնացող ներձկված դատարկ գոտի:

“Կարմիր քարանձավը” լինելով Արայի լեռան արևմտյան ստորոտի այս հատվածի խմելու ջրի միակ աղբյուրը՝ ըստ ամենայնի, ժամանակին եղել է շատ ավելի ջրառատ, քանի որ նրանով էր պայմանավորված Համանլու կոչված գյուղատեղիի գոյությունը: Գյուղատեղիից դեպի “Կարմիր քարանձավ” է իջնում տեղ-տեղ ժայռերը ճեղքող ու հենապատով ամրացված ձեռակերտ մի ճանապարհ, որով գյուղը գրաստով (մի գուցե նաև սայլով) ջուր էր տանում: Գյուղատեղիի “Համանլու” անվանումը կապված է վերջին շրջանում (մինչև 20 -րդ դարի առաջին քառորդը) այստեղ հաստատված մահմեդական բնակչության հետ: Այնինչ, գյուղը, որի պատմական անվանումը հայտնի չէ, բնակեցված է եղել առնվազն վաղ միջնադարից: Գյուղամիջյան բարձրադիր բլուրի վրա պահպանվել են սրբատաշ տուֆից կառուցված VII դարին բնորոշ խաչածև հատակագծով եռախորան, կենտրոնագմբեթ եկեղեցու հիմքերը և գերեզմանոցը: Գյուղատեղիի տարածքի ուսումնասիրության ժամանակ հավաքվել են մեծ քանակությամբ ուշ միջնադարյան խեցեղենի, ինչպես նաև ոչ մեծաթիվ վաղ միջնադարյան խեցեղենի նմուշներ: Հետաքրքրություն են ներկայացնում գյուղատեղիի տարածքից և քարայրի շրջակայքից հավաքված վանակատե խիստ հողմնահարված մի քանի տասնյակից ավելի արտեֆակտներ, որոնց մշակութային կոնտեքստը, ցավոք, մնում է չբացահայտված:

Քարայրի ներսում, պատերին, առաստաղին, ճակատային մասի քարաբեկորներին և շրջակա ժայռերի վրա բացահայտեցին երկու տասնյակից ավելի ժայռանկարներ և արաբատառ պարսկերենով

სს. 3

სს. 4

0 20 cm

٥. ٥٤

٥٤/٥٧

کشاد بادبدولت
این دریا بحول شهر
لا اله الا الله يا كان
م ه ا

٦. ٥٤

երկու արձանագրություն՝ կատարված կարմիր ներկով բազալտե ժայռերի ողորկ մակերեսներին: Նրանց կատարման համար օգտագործված է հենց քարայրի ներսում առկա և վերը նշված տուֆիտի օխրայագույն զանգվածը, որն ըստ ամենայնի, բարձրորակ ներկանյութի հումք է: Ցավոք, քարայրի պատերին ոչ վաղ անցյալում յուղաներկով և նույն օխրայատիպ տուֆիտի ներկանյութով կատարված «տեքստերն ու ստեղծագործությունները» մեծապես վնասել են պատկերների նախնական տեսքը, որոնց ավելի անաղարտ օրինակները պահպանվել են հիմնականում մուտքի ճակատային և հարևան ողորկ ժայռերի դժվարամատչելի մակերեսներին (նկ. 3-5): Անդրադառնալով պատկերների թեմատիկայի և կատարման ոճական առանձնահատկություններին, կարելի է շարադրել նախնական հետևյալ դիտարկումները.

Պատկերների առաջին խումբն իրենից ներկայացնում է ծավալատարածական հորինվածքով կատարված առանձին կենդանիների (վայրի ձի, եղջերու, բիզոն?) պատկերներ, որոնք ունեն համեմատաբար մեծ չափեր /0.6-0.9 մ./:

Երկրորդ խումբը, որի պատկերները թվով ամենամեծն են, բաղկացած է համեմատաբար ոչ մեծ չափեր ունեցող, գծային հորինվածքով կատարված առանձին նկարներից (նետածիգ, քայլող, դեմդիմաց կանգնած մարդիկ, ինչպես նաև կենդանիների վրա կանգնած մարդկային էակներ, առանձին կենդանիներ և այլն): Առկա են ավելի բարդ, կոմպոզիցիոն պատկերներ, որոնց քանակը խիստ սահմանափակ է: Քարայրի ներսում և անմիջական հարևանությամբ մեծ դժվարությամբ նշմարվում են վերը նշված երկու խմբերի որմնանկարները միմյանց վրա կատարման հետքեր, ինչը մեծ վերապահումով թույլ է տալիս մտածելու երկու խմբերի միջև եղած ժամանակագրական տարբերության մասին: Այս խմբի պատկերները գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում ՀՀ տարածքում հայտնաբերված ժայռապատկերների պատկերագրությունից (Արագածի համակարգ, Գեղամա լեռներ, Վարդենիսի լեռներ, Սյունիք), որոնք մինչև այժմ թվագրվել են մ.թ.ա. III-I հազարամյակներով:

Վերջին՝ երրորդ խմբի մեջ ընդգրկված են ժամանակային առումով համեմատաբար վերջերս (20-րդ դարի 30-80-ական թվականներ) կատարված «ստեղծագործություններով», որոնց նպատակը կարծես թե եղել է կամ երկրորդ խմբի պատկերների նմանօրինակումը, կամ էլ առաջին խմբի պատկերների վերաներկումը: Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ այս խմբի նկարներն ունեն համեմատաբար բաց, վարդագույն երանգ և թեթևակի հպման դեպքում թողնում են հետքեր մատի վրա ու ջնջվում: Իրավիճակը հակառակն է վերին երկու խմբի պատկերներում, որոնք առանձնանում են թե իրենց մուգ կարմրավուն

գույնով, և թե հպմանը հակադրվող կայունությամբ, ինչը ենթադրել է տալիս, որ ներկանյութի պատրաստման ժամանակ հնում ելանյութին (տուֆիտին) ավելացվել են տարբեր (օրգանական) խառնուրդներ:

Ուշագրավ են նաև երկու արաբատառ արձանագրությունները, որոնց նախնական ուսումնասիրությունը պարզեց, որ դրանք գրված են արաբատառ պարսկերենով և մեկը հստակ թվագրված է 1680 թվականով (նկ. 6):

Նպատակ չունենալով զեկուցման շրջանակներում անդրադառնալ նշված պատկերների թվագրման, մշակութային պատկանելիության, զուգահեռների անցկացման հարցերին, ցանկանում ենք մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այս ֆենոմենի վրա, որի հետագա մասնագիտական մանրակրկիտ և խորը ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել Հայկական լեռնաշխարհի և տարածաշրջանի մշակութային մի նոր շերտի բացահայտման վրա:

ՋՐԱՀՈՎԻՏ

Ջրահովիտի բազմաշերտ բնակավայրը գտնվում է Մասիսի ենթաշրջանի համանուն գյուղի տարածքում, արիեստական մի բլուրի վրա, որը բոլոր կողմերից շրջապատված է ճահիճներով, բազմաթիվ ստորերկրյա արտեզյան աղբյուրներով, որոնք հաճախակի դժվարացնում են անցումը դեպի բլուր: «Երկու կամուրջ» անունը կրող գետակը, որը սնվում է մեծ աղբյուրներից, հոսելով Ջրահովիտ գյուղի և բնակավայրի միջև ընկած ձորակով, Մասիս երկաթգծային կայարանի մոտակայքում թափվում է Հրազդան գետի մեջ: Այժմ էլ գետակը հարուստ է ձկնատեսակներով, իսկ նրա եզրերին սփռված երկնասլած խիտ եղեգնուտը պատսպարում է որսի թրջուններ, գետասամույր:

Բնակավայրն ընդգրկում մշակութային շերտեր սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակի II կեսից մինչև մ.թ. XVIII. Մեռարյալ: Պեղումների ժամանակ ի հայտ են բերվել վաղ բրոնզի դարաշրջանի 15 շինարական հորիզոններ և նրանց վրա նստած միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջանների, վաղ երկաթի, Վանի թագավորության շրջանի և միջնադարյան շերտեր:

Առաջավոր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, Անդրկովկասում Ջրահովիտի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը առայժմ կարելի է համարել էտալոնային: Այն բնորոշվում է տարբեր հորիզոններում հայտնաբերված առատ հնագիտական նյութերով, կլոր կացարաններով և նրանց համալիրներով, օժանդակ շինություններով, տնտեսական բակերով, որոնք փողոցից անջատված են ցանկապատով: Նման ամբողջական համալիրներով Ջրահովիտը միակ ուսումնասիրված հուշարձանն է և առայժմ իր զուգահեռները չունի:

Ջրահովիտի վաղ բրոնզի մշակույթի զարգացած փուլի կլոր հատակագծով կից կացարաններով համալիրների առկայությունը հուշում է մեծ պատրիարխալ ընտանիքների տրոհում առանձին բջիջների: Տարբեր փուլերի արտեֆակտների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս արիեստների անախադեպ զարգացում, առաջադիմություն, հատկապես բնակարանաշինության, կառուցողական տեխնիկայի ասպարեզում: Հնոցները և արիեստանոցները, ծուլելու հարմարանքները, մի շարք կաղապարների կթղաների, մետաղական խա-

րամների, պատրաստի իրերի առկայությունը հավաստում են մետաղամշակության և ծուլման գործի բարձր մակարդակը:

Տարբեր հորիզոններում հայտնաբերված խեցեղենի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում ներկայացնել նրա զարգացման փուլերի ժամանակագրական սանդղակ, հետամուտ լինել վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի դասակարգմանը:

Հուշարձանում հայտնաբերված տարատեսակ արտեֆակտները վկայում են նաև քարակոփության, քանդակագործության, մանածագործության, ոսկրի մշակման, պերճանքի առարկաների արտադրության զարգացումը:

Ջրահովիտի տաճարական համալիրը, որը գոյատևել է վաղ բրոնզի մշակույթի զարգացման երեք փուլերում, իր յուրօրինակ ճարտարապետական հորինվածքով առայժմ միակն է և իր զուգահեռը չունի:

Ջրահովիտի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ստեղծում վերականգնելու բնակավայրի ժողովրդագրական պատկերը, լուծելու գաղափարախոսության հետ կապված խնդիրներ, ճշտելու նրա՝ արտաքին աշխարհի ունեցած հարբերությունները:

Ջրահովիտն ուսումնասիրվել է ժամանակակից գիտական մեթոդներով: Տարիքը որոշվել է ռադիածխածնային C^{14} անալիզի միջոցով: Բլուրը շրջապատող տորֆերի ուսումնասիրությամբ հնարավորություն է ստեղծվել վերականգնելու հուշարձանի սկզբնավորման շրջանի էկոլոգիական սիտուացիան: Պալեոսոտեոլոգիական նյութերի ուսումնասիրությունը վերականգնում է տվյալ դարաշրջանների կենդանաբանական աշխարհը:

Ջրահովիտի պեղումների արդյունքները մի նոր ներդրում են հայկական լեռնաշխարհի և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի մշակույթի ուսումնասիրության ասպարեզում:

Նկ. 1. Զրահովիտ. փողոցի երկու կողմերում շինություններ

Նկ. 2. Ջրահովիտի տաճարի սյունանման կոթողը՝ օջախով

Նկ. 3. Զրահովիտ. վառարանի հաց թխելու սաջով

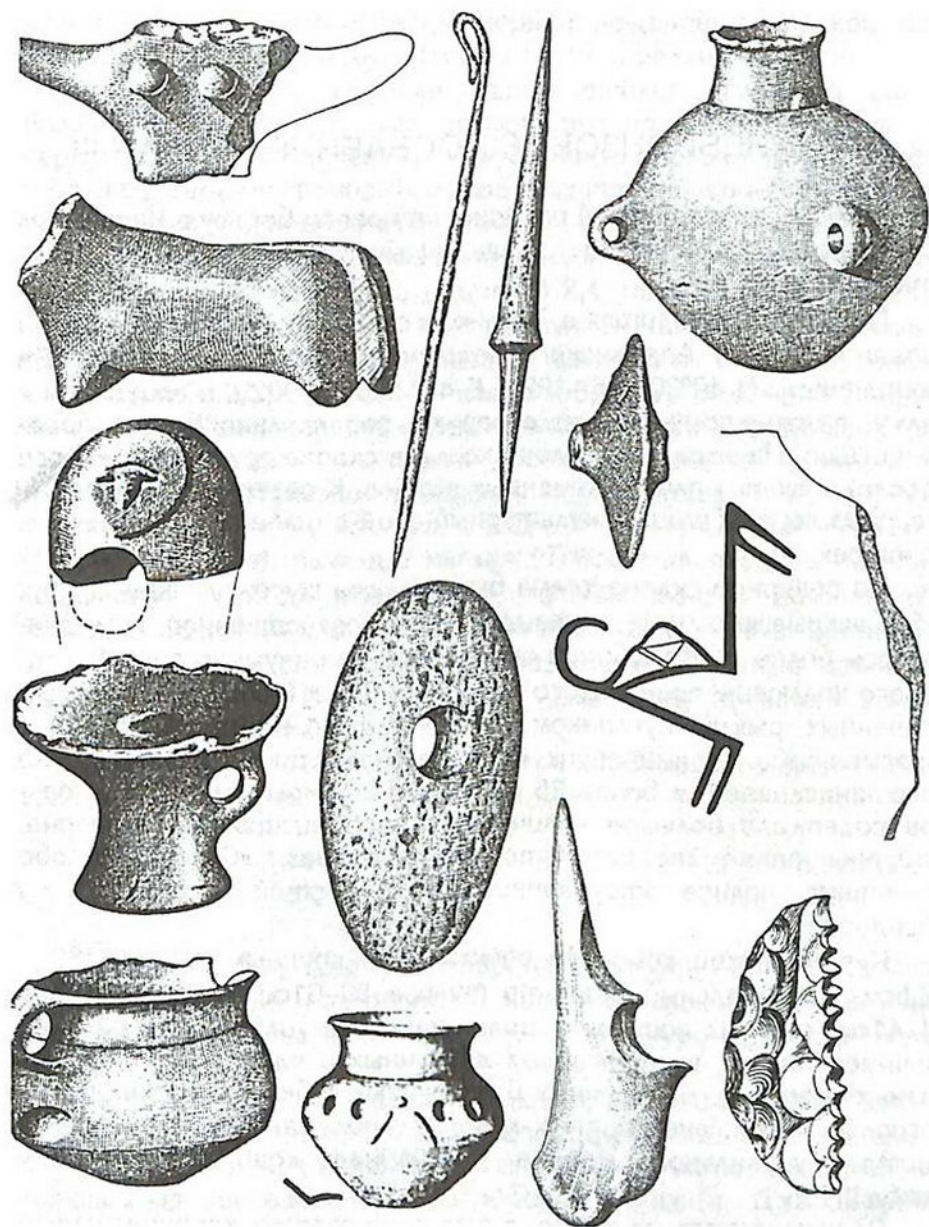
II
A 89862

Նկ. 4. Ջրահովիտ. Միջնադարյան քարակերտ շինության տակ
ուրարտական շերտ

Նկ. 5. Ջրահովիտ. Վաղ բրոնզի դարաշրջանի տարբեր
հորիզոնների նյութեր

РАННЕБРОНЗОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ АПАРАН III.

В 2000г. в Апаранской равнине, на правом берегу р.Касах, был обнаружен и подвергнут разведочным раскопкам¹ новый памятник.

Памятник находится в 3,0км к юго – востоку от с.Кучак, на западном берегу Апаранского водохранилища, на высоте 1860м (координаты N 40°30.165'–192', E 44°25.886'–902'), и приурочен к холму, вытянутому по оси север–юг параллельно берегу водохранилища. На западном склоне холма в скарпе грунтовой дороги прослеживаются плиты каменных ящиков. К северу от холма, на террасе вода обнажила культурный слой с остатками каменных построек.

На северном склоне холма был заложен шурф площадью 1,5 x 1,5м, вскрывший линзу, очевидно, дно хозяйственной ямы диаметром более 1м и глубиной около 40см; яма впущена в слой склонового колювия, состоящего из мелких (0,3 x 0,5см) обломков, заполненных рыжим суглинком. Яма была полностью заполнена фрагментами керамических сосудов (полностью или частично восстанавливается более 25 сосудов и две крышки); часть сосудов содержала большое количество карбонизированного зерна. Найдены также две базальтовые зернотерки. Следует особо отметить полное отсутствие в яме костей и фрагментов обсидуана.

Керамический комплекс состоит из крупных (высота 82 – 86,5см, максимальный диаметр тулова 59–61см, диаметр горла 34–41см) тарных сосудов с цилиндрическим или слегка расширяющимся горлом; широкогорлых двуручных и одноручных горшков разных размеров; одноручных и безручных кубков; глубоких широкогорлых мисок; дисковидных крышек с полушаровидной ручкой в центре; уникального сосуда с цилиндро–коническим горлом (табл.II,10).

Сосуды имеют лощеную, в основном светло–коричневую или желто–красную ангобированную поверхность и подкладку того

¹ Работы проводились автором и П.С.Аветисяном в рамках проекта "Geographic Information System for Armenian archaeological sites from the Palaeolithic to the 4th century AD" (INTAS, 97 – 840).

же цвета. Имеются образцы черной лощеной с красной подкладкой керамики (преимущественно среди мелких сосудов).

Доминирующим орнаментальным стилем являются диагональные ленты, наносимые исключительно на верхнюю часть корпуса сосуда, заполненные в шахматном порядке заштрихованными квадратами, ромбами и треугольниками, сочетание которых в ряде случаев образует довольно сложные композиции. Особенностью техники орнаментов является то, что они выполнены резьбой после обжига (табл.II,1,2,4; табл.III,9). Примечателен фрагмент со схематическим рисунком, нанесенным по сырой глине; последний представляется наброском, незавершенным узором (табл.II,3). Имеются также образцы рельефного орнамента в виде косых шпал и парных налепов (табл.II,8; табл.III,1,9).

Содержащееся в тарных сосудах зерно определено (П.А.Гандилян, Сельскохозяйственная Академия Армении) как ячмень двурядный (*Hordeum distichum*), ячмень многорядный (*Hordeum vulgare*), пшеница мягкая (*Triticum aestivum*) и пшеница карликовая (*Triticum compactum*), причем ячмень доминирует. Ячмень в основном пленчатый, но есть и голозерный. Материал отличается чистотой, сорняков практически нет; в качестве такового может быть отмечен лишь один из видов дикого ячменя - *Hordeum murinum*.

Радиоуглеродный анализ образцов карбонизированного зерна дал следующие даты:

AA-40153	4455±75	3340 – 3210 (1σ)	3350 – 2920 (2σ)
LY-10623	4321±33		3015 – 2884

Таким образом, комплекс Апарана III должен быть датирован концом IV тыс. до н.э.; подобная хронологическая позиция означает его принадлежность первому этапу куро-араксской культуры.

Между тем рассматриваемый керамический комплекс как по морфологии сосудов, так и по специфической стилистике и технике выполнения орнаментов аналогичен материалам, происходящим из доследованных погребений Арагаца, Джарджариса, Артагюха, Еревана (Кирза), которые объединялись в рамках так называемого арагацкого типа керамики. Последний традиционно считался знаменующим III, финальный, этап куро-араксской культуры и даже переходный к средней бронзе период (Եւիշիւի Ս., Շիրաշիւնիւի Լ., 1963, էջ 279; Мартиросян А.А., 1964,

с.42–45; *Մնացականյան Ղ.*, 1965, էջ 97-98; *Խանգադյան Է.Վ.*, 1967, էջ 79-80; *Хачатрян Т.С.*, 1974, с.90; *Кушнарєва К.Х.*, 1993, с.90; *Պողոսյան Ն., Տեր-Մարգարյան Ս.*, 1998, էջ 7)։

Однако объективность вышеприведенной абсолютной датировки комплекса Апаран III и, тем самым, керамики "арагацкого" типа, подтверждается наличием образцов последней, в частности, среди материалов Грмахевистави (одноручный кубок с цилиндрическим горлом, орнаментированный в верхней части корпуса поясом, заполненным диагональными лентами, см.: *Тбилиси*, 1978, рис.14) и Талина (погребения NN 10,11,12). Радиоуглеродная дата погребения N 11:²

R-2628 4448±52 3330 – 2936(2σ)

как видим, абсолютно синхронна апаранской дате AA – 40153.

Таким образом, типологически аналогичные комплексы Апарана III, Талина, Арагаца, Джарджариса, Артагюха и др. синхронизируются в хронологических рамках первого этапа куро-араксской культуры, которые на основании как вышеприведенных радиоуглеродных дат, так и дат Орома определяются второй половиной IV тыс. до н.э. (*Բաղдасյան Ռ.*, 1996, էջ 13).

Литература.

- Кушнарєва К.Х.* 1993. Южный Кавказ в IX – II тыс. до н.э. Санкт – Петербург.
- Мартиросян А.А.* 1964. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Тбилиси.* Археологические памятники. I. Тбилиси, 1978 (на груз. яз.).
- Хачатрян Т.С.* 1974. Из истории изучения древнейших памятников склонов горы Арагац. – Арменоведческие исследования. I. Ереван. С.83 – 114.
- Բաղդասյան Ռ.*, 1996. «Շենգավիթյան» համալիրի բացարձակ ժամանակագրության հիմնախնդիրը ռադիոածխածնային ճշգրտված տվյալների համատեքստում.–ՀՀ 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքների նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզեր, Երևան, էջ 12-14:
- Եսայան Ս., Կարապետյան Լ.* 1963. Հնագիտական հայտնաբերումներ Երևանում.- Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, էջ 279-284:

² Приносим нашу искреннюю признательность П.С.Аветисяну за любезно предоставленную информацию.

- Խանգադյան Է.Վ., 1967. Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան:*
- Մնացականյան Հ., 1965. Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները.—Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 2, էջ 95-114:*
- Պողոսյան Ն., Տեր-Մարգարյան Ս., 1998. Վաղ բրոնզիդարյան խեցեղեն Հարթագյուղից.- «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական երրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ. Գյումրի, էջ 6-7:*

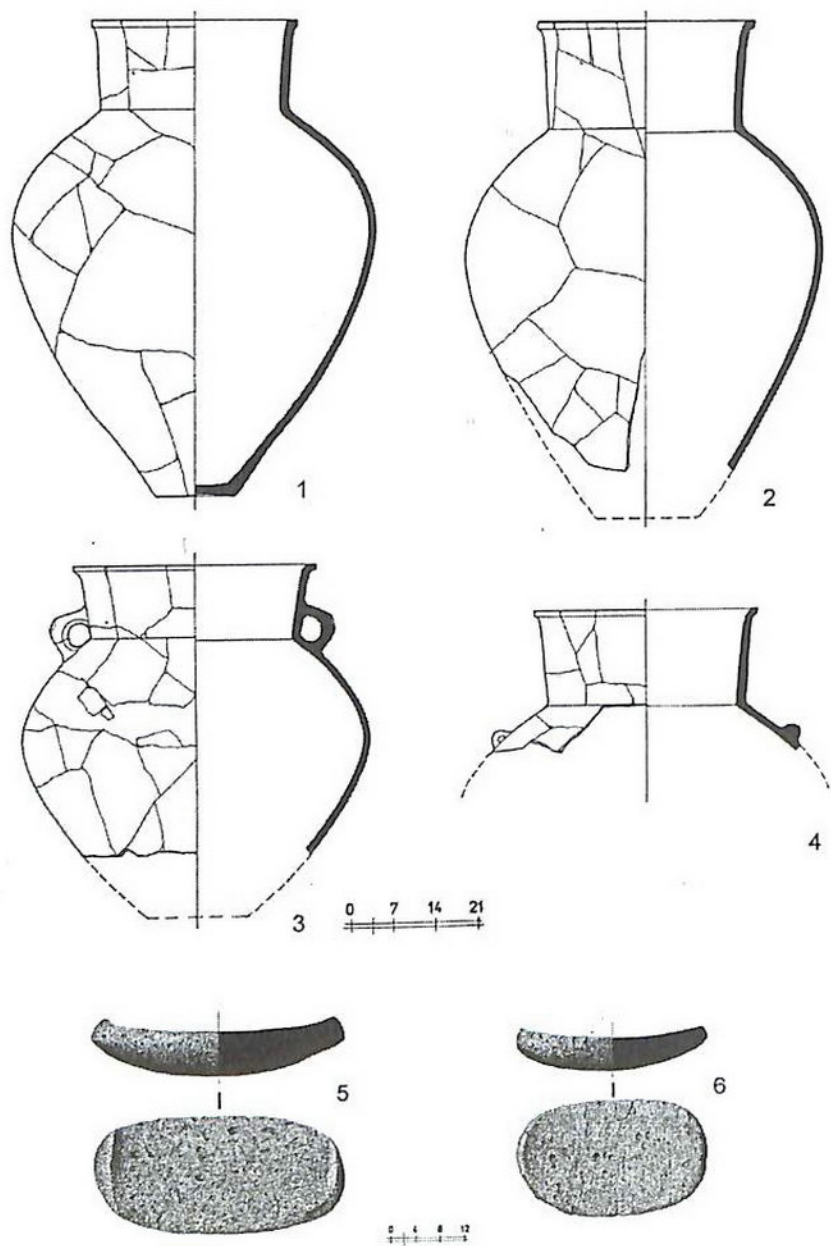

Табл. I

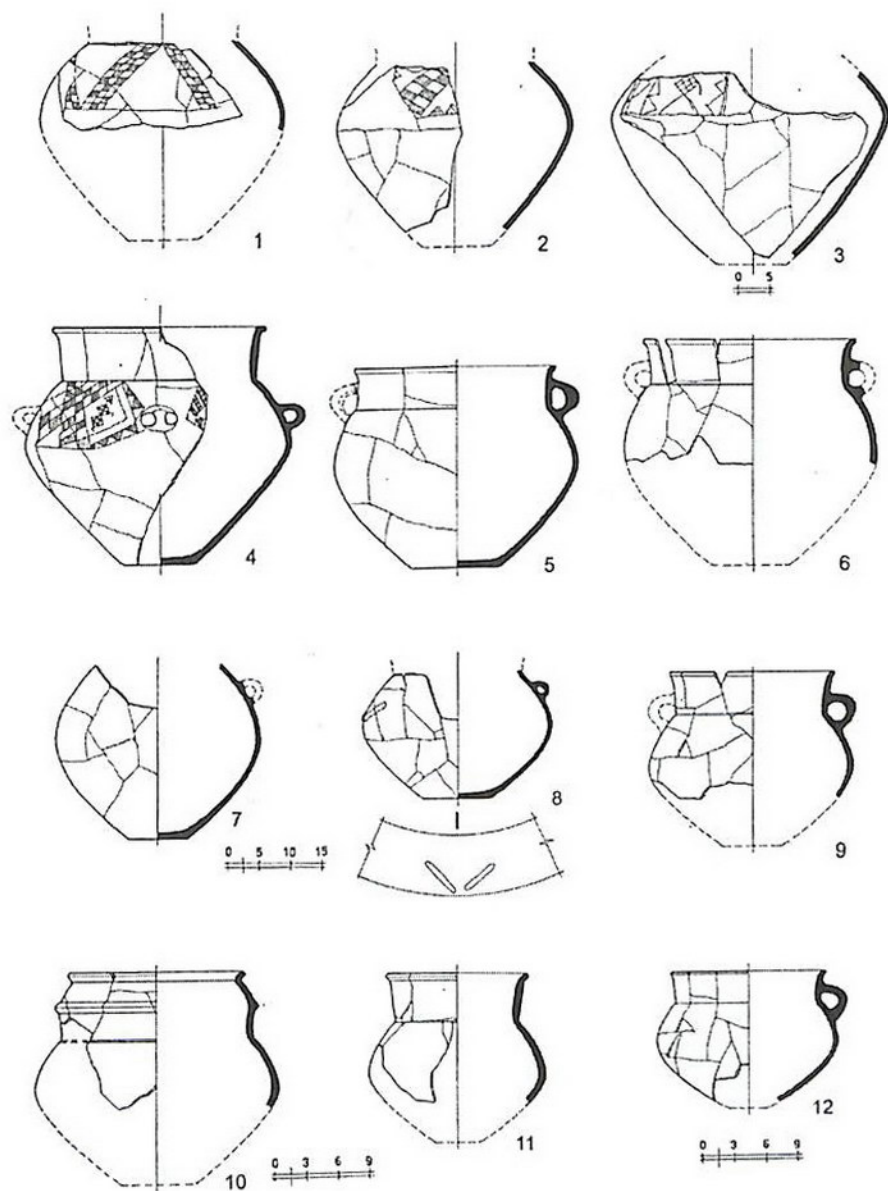

Табл. II

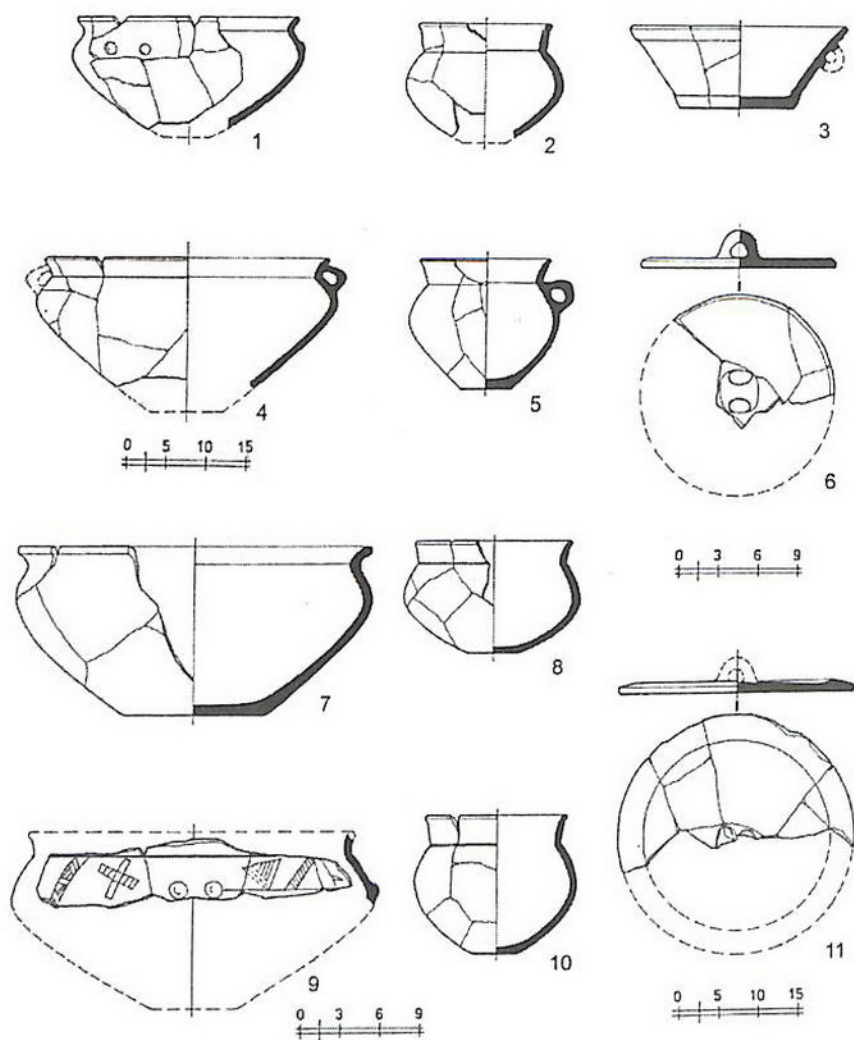

Табл. III

ԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԸ

Շիրակի դաշտը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանի մշակութային կարևոր օջախներից է: Շիրակում բացված դամբարանների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է դառնում ուրվագծել տարածաշրջանում ապրած ցեղերի թաղման ծեսում կատարված փոփոխությունների ընթացքը մեկուկես հազարամյա ժամանակագրական հատվածում:

Շիրակում ուսումնասիրված վաղ դամբարանները վերաբերում են մ.թ.ա. IV հազ. վերջ – III հազարամյակին:¹ Դրանք զուրկ են վերգետնյա կառույցներից և ըստ դամբանախցերի բաժանվում են քարարկղային և սալարկղային խմբերի: Սալարկղային խմբին է պատկանում նաև Հառիճում պեղված միակ «Դոլմեն» անվանված դամբարանը:² Վաղ բրոնզեդարյան դամբարանների սակավությունը հեղինակը պատճառաբանում է միջին բրոնզում դրանց կրկնակի օգտագործելու հանգամանքով, որը մեր կարծիքով համոզիչ չէ: Նախ Շիրակի վաղ բրոնզի դամբանախցերը քարաշեն են, իսկ միջին բրոնզում՝ հիմնահողային: Շիրակում վաղ բրոնզեդարյան դամբանախցի կրկնակի օգտագործման իրական փաստ է արձանագրված Քեթի հնավայրում:

Շիրակում պեղված վաղ բրոնզեդարյան դամբարանները տասնմեկն են (Քեթի 9, Հառիճ 1, Լանջիկ 1): Քեթիի և Լանջիկի դամբարաններն ունեն միևնույն՝ հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք ուղղվածությունը: Յուրաքանչյուր դամբարանում տարբեր ժամանակներում թաղել են 2-10 մարդ. հաջորդ թաղման ժամանակ նախորդի կմախքը հավաքվել է առանձին և զանգը դրվել վրան: Երկու դամբանադաշտերում էլ բացակայում են կենդանիների զոհաբերությունները,³ հանգամանք, որն առկա է Հառիճի «Դոլմեն»-ում:

¹ Լ. Պետրոսյան, Հետախուզական պեղումներ Քեթիում (1970), ՊԲՀ, 1973, 4, էջ 212-214: Ա.Պետրոսյան, Раскопки памятников Кету и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ереван, 1989, с. 37-40. Լ. Պետրոսյան, Պեղումներ Լանջիկում, Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտություններին նվիրված X գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Երևան, 1996, էջ 60-61:

² Դ.Տ.Ջաչատրյան, Древняя культура Шурака, Ереван, 1975, с. 35-36.

³ Ա.Պետրոսյան, ук. соч., с. 37-40.

Այստեղ արձանագրված են խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ: Դոլմենի թաղման ձևը ևս տարբերվում է մյուսներից: Այն իրականացվել է խեցանոթների բեկորներով պատրաստված՝ 0.4մ բարձրությամբ հարթակի վրա:⁴

Շիրակում վաղ բրոնզեդարից միջին բրոնզի ժամանակաշրջանի անցման փուլի դամբարաններ չեն հայտնաբերվել: Հաջորդ միջին բրոնզի վաղ շրջափուլին են պատկանում Քեթիում պեղված 17 դամբարանները, որոնք իրենց հատակագծերով կտրուկ տարբերվում են վաղ բրոնզի քարարկղներից. հիմնահողային են, բացառությամբ թիվ 16-ից: Վերջինս կրկնում է քարարկղների ձևը և օգտագործվել է երկրորդ անգամ: Այդ են վկայում խցում հայտնաբերված վաղ բրոնզեդարյան խեցանոթների բեկորները: Հիմնահողային դամբարան-խցերը երկու տիպի են ա) քառակյունածև՝ կլորացող անկյուններով և բ) կատակոմբատիպ: Դամբարաններում առկա են զոհաբերված մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների մնացորդներ:⁵

Շիրակի միջին բրոնզի հաջորդ փուլի թաղման ծեսում ստեղծվում է կայուն համակարգ: Պեղված շուրջ 100 դամբարանների⁶ որոշ մասի դամբարանաքմերի բարձրությունը հասնում է մինչև 1.8մ, իսկ կրոնլեխների տրամագիծը տատանվում է 5-16մ սահմաններում: Հառիճի թիվ 7 և 14 դամբարանների վրայի լիցքերի տակ երկու շարքով ուղղահայաց կանգնեցված են եղել 1.1-1.5մ բարձրություն ունեցող քարեր: Դամբարանները ծածկված են հիմնականում 2-4 անմշակ սալերով:⁷ Բացառություն է Հառիճի թիվ 44 դամբարանը, որն ունեցել է թաղակապ ծածկ: Այստեղ դիտված փայտի մնացորդները պատկանել են ծածկին: Հաջորդ բացառությունը թիվ 31 դամբարանն է, որն ունեցել է 2.1X0.7X2.3մ չափերի ուղղահայաց կանգնեցված քարերով կառուցված մուտք:

Ինչպես Հառիճում, այնպես էլ Քեթիում թաղումներն հիմնականում մեկական են: Բացառություն են Հառիճի թիվ 12, 43, 62 դամբարանները, որոնցում կատարվել են զույգ թաղումներ:⁸ Հառիճում մեջեցյալների ուղղվածությունը կամայական է, իսկ Քեթիում՝ հյուսիս-հարավ կամ արևելք-արևմուտք: Երկու հուշարձաններում էլ մեջեցյալների դիրքը նույնն է՝ աջ կամ ձախ կողքի վրա կծկված:

⁴ *Т.С.Хачатрян*, ук. соч., с. 36.

⁵ *Л. Պետրոսյան*, Միջին բրոնզեդարյան նոր հուշարձաններ, ՊԲՀ, 1976, 3, էջ 253-255:

⁶ *Т.С.Хачатрян*, ук. соч., с. 92-96.

⁷ *Л.Петросян*, ук. соч., с. 46-48. *Ռ.Թորոսյան, Օ.Խնկիկյան, Լ.Պետրոսյան*, Հին Շիրակավան, (1977-1981թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, 2002, էջ 25-26:

⁸ *Т.С.Хачатрян*, ук. соч., с. 92.

Թաղման ծեսի անբաժանելի մաս են կազմում ուղեկցող նյութերը՝ յուրաքանչյուր դամբարանում 2-8 խեցանոթներ: Մետաղե իրերը սակավ են: Հառիճի մի քանի դամբարաններում արծանագրված են թաղումներին ուղեկցող նյութերի բացակայություն: Թաղման ծեսի հետ են կապվում նաև տարբեր կենդանիների, հիմնականում մանր և խոշոր, ամբողջական կամ մասնատված զոհաբերությունները, որոնք առկա են բոլոր դամբարաններում: Որոշ դամբարաններում նկատվում են այրված փայտի և մոխրի մնացորդներ, ինչը դամբարանները կրակով մաքրագործելու արդյունք է:

Դատելով անխաթար պահպանված դամբարանների տեսքից, դրանք ունեցել են տարբեր բարձրության դամբանաթմբեր՝ շրջափակված կրոմլեխներով: Շարունակվում են դամբարանների հիմնահողային ձևերը, այն տարբերությամբ, որ դրանք ստանում են հստակ ուղղանկյունաձև տեսք,⁹ որոնց չափերը տատանվում են. երկարությունը 1.3-4.4մ, լայնքը 0.8-1.6մ, խորությունը՝ 1.2-5մ սահմաններում, ծածկված են եղել 1-5 անմշակ սալերով: Քեթիի թիվ 21 և 23 դամբարաններում ծածկերը իրականացված են կեղծ թաղով, իսկ թիվ 24-ի ծածկասալերը հենված էին չորս անկյուններում կանգնեցված 20սմ տրամագծով փայտե սյուների վրա:

Փոխվում է դամբանախցերի ուղղվածությունը: Նախորդ փուլի արևելք-արևմուտք կողմնորոշումների մեծ մասը փոխվում են հյուսիս-հարավով: Այսպես, Քեթիում դամբարանները հիմնականում հյուսիս-հարավ են ուղղված, բացառությամբ թիվ 22 և 25-ից,¹⁰ Շիրակավանում դամբարաններից 28-ը հյուսիս-հարավ են ուղղված, 10-ը արևելք-արևմուտք, 11-ը հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք:¹¹ Տասում պահպանվել են հին ավանդականը, իսկ տասնմեկում կան շեղումներ:

Բոլոր դամբանախցերում որպես կանոն, թաղումները հիմնականում մեկական են՝ աջ կամ ձախ կողքի վրա գլուխը դեպի հյուսիս, բացառություն է կազմում Շիրակավանի թիվ 102 դամբարանի թաղումը: Այն ուղղված է գլխով դեպի հարավ: Շիրակավանում առկա են նաև այլ եզակի դեպքեր. թիվ 44-ում և 77-ում բացվել են մեկ տարեց և երկու երեխայի, թիվ 104-ում երկու՝ կին, տղամարդ՝ աջ ու ձախ կողքի վրա (ամուսիններ), թիվ 92-ում՝ չորս կմախք, խաթարված, դամբանախցի կենտրոնի թաղումը կատարված է բերանքսիվայր: Թիվ 114 դամբարանի հանգուցյալի ձեռքերը ոչ թե սովորականի նման դեմքի դիմաց էին, այլ պարզված էին իրանին զուգահեռ, թիվ 23 դամբարանում հանգուցյալի գլխի տակ դրված էր

⁹ *А.Петросян*, ук. соч., с. 55-57.

¹⁰ *Там же*, с. 60-67.

¹¹ *Ռ.Թորոսյան, Օ.Խնկիկյան, Լ.Պետրոսյան*, Հին Շիրակավան, էջ 30-40:

գետաքար: Շիրակավանի ամենից ուշագրավ թաղումը կատարված էր թիվ 44-ում՝ կառքի քառակող թափքի վրա, աջ կողքի պառկած, գլխով դեպի հյուսիս: Երկճյուղ 2.1մ երկարությամբ առեղների միջև աջ և ձախ կողքի բացվեցին երկու երեխայի կմախք: Առեղի մոտ գտնվեցին երկու ձիերի ոսկորներ, իսկ թափքի վրա, աջ անկյունում ուղղահայաց դիրքով կանգնեցված էր փայտե միջուկով, բրոնզե թիթեղապատ աղեղը: Այստեղ գտնվեցին նաև սանձ, գուրգ, հարթ տապարիկ հիշեցնող իր, խեցանոթներ և այլն, որոնք վկայում են այստեղ թաղված անձի հասարակության վերնախավին պատկանելը: Աղեղ է գտնվել նաև թիվ 48 դամբարանից: Շիրակավանի թիվ 1 դամբարանադաշտի կենտրոնական մասը զբաղեցնում էին «դաշյունակիրների» թաղումները, որոնք մատնանշում են դամբարանադաշտում նրանց փոքր-ինչ առանձնացված լինելը շարքային՝ համայնականների թաղումներից:

Թիվ 26 դամբարանում արձանագրված է վերաթաղում:

Թաղման ծեսը ուղեկցվում է կենդանիների զոհաբերություններով: Շիրակավանում դրանք խոշոր, մանր եղջերավորներ և ձիեր են: Մասնավորապես գերակշռում են խոշոր եղջերավորները, որոնց մնացորդները արձանագրված են ութ, մանրերը՝ երեք, իսկ ձիերը՝ երկու դամբարաններում:¹²

Քեթիում և Շիրակավանում դամբարանների վերգետնյա մասերը և խցերի ձևերը նման են, սակայն թաղման ծեսի առանձին դրսևորումներով Քեթիի դամբարանները տարբերվում են Շիրակավանից: Նախ թիվ 23 և 24 դամբարաններում փաստագրված են անկյուններում կանգնեցված չորս սյուներ, որոնք իրենց վրա են կրել ծածկասալի ծանրության մեծ մասը: Թիվ 23 և 25 դամբարանների ծածկը իրականացված էր կեղծ թաղի ձևով: Երկու դեպքում էլ հիմնահողային դամբարաններում արձանագրված են քարաշար մուտքեր:

Քեթիում թաղման ձևը նույնն է ինչ Շիրակավանում՝ աջ կամ ձախ կողքի վրա, գլխով հյուսիս: Ի տարբերություն Շիրակավանի, Քեթիի մի շարք դամբարաններում արձանագրված են աճյունների վրա օխրա շաղ տված թաղումներ: Քեթիում իր կառուցվածքով և թաղման ձևով ու գույքով առանձնանում է թիվ 21 դամբարանը: Ծածկը իրականացված էր կեղծ թաղի ձևով, իսկ թաղումը կատարվել էր երկանիվ սայլի թափքի վրա, խսիրի մեջ փաթաթված, նստած վիճակում: Առեղի մոտ բացվել են մեկ ձիու և մտրուկի ոսկորներ: Նստած դիրքով թաղում է եղել նաև թիվ 31 դամբարանում: Չնայած Շիրակավանի դամբարանների համեմատությամբ սրանք սակավ են,

¹² Նույն տեղում, Հին Շիրակավան, էջ 30-40:

բայց այստեղ ևս առկա են զոհաբերված կենդանիների չորս տեսակներ՝ մանր եղջերավոր, եղջերու, աղվես, խայտաքիս:¹³

Արթիկում պեղված 640 կատակոմբային դամբարանների լավ փաստագրված տվյալների շնորհիվ հնարավոր է դարձել համակողմանի ուսումնասիրել Շիրակի դաշտի ուշ բրոնզեդարյան թաղման ծեսը:

Թաղումներ կատարվել են 1.2-1.75մ երկարություն ունեցող, տուֆի շերտերում փորված կատակոմբներում: Մուտքերն ունեցել են քառանկյուն կամ ձվածիր տեսք և փակված են եղել հիմնականում մշակված, կարմիր կամ սև գույնի, տուֆից պատրաստված խցաններով: Ուշ շրջանի դամբարանների խցերն ավելի շատ փակվել էին հողի կամ քարաբեկորների լիցքով: Խցերի խորությունը տատանվել է 0.6-1.8մ սահմաններում: Դիրքորոշումը՝ հիմնականում հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք ուղղությամբ: Առաջին խմբի կատակոմբները լցված են եղել հողով և քարերով, իսկ երկրորդ և երրորդ խմբերը՝ կիսով չափ դատարկ: Խցերն ունեցել են գաղտնարաններ: Վաղ խմբի դամբարաններում արձանագրված են մեկական, աջ և ձախ կողքի վրա թաղումներ, իսկ II և III խմբերում նաև զույգ և կուլեկտիվ թաղումներ:

Կմախքների պահպանվածությունը վատ է, դիրքը, հիմնականում, հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք: Երբեմն վրաները քարեր են դրված եղել, իսկ տակը՝ սևահողի բարակ շերտ, որի մեջ հաճախ առկա են փայտի և գործվածքի հետքեր:

Հեղինակը նշում է, որ II և III խմբի թաղումները ծածկված են եղել ոտք ունեցող փայտե իրերով: Նշենք, Հայաստանի, հատկապես Լճաշենի համաժամանակյա դամբարաններից հայտնի նման իրերը պատգարակներ են, որոնցով կատարվել են թաղումները:

Ուշագրավ են դամբարաններում ուղեկցող նյութերը: Հիմնականում 3-21 խեցանոթներ են: Այնտեղ որտեղ գերակշռում են խեցանոթները շատ են զարդերը, որտեղ քիչ են՝ գերակշռում են զենքերը: Տղամարդկանց թաղումներում գերակշռում են զենքերը և աշխատանքային գործիքները, կանանց դամբարաններում՝ զարդերը: Հիմնականում զոհաբերվել են մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներ, ավելի հաճախ դրանց գանգերը: Կենդանիների զոհաբերությունը առաջին խմբի դամբարաններում հազվադեպ են, իսկ հաջորդ խմբերում առատ: Թիվ 100 դամբարանում թաղված է եղել շան գանգ:

Հետաքրքրական է, որ դամբարանների մյուս տեսակների վրա, լիցքի մեջ արձանագրված փաստերն, այս պարագայում արտացոլված են կատակոմբների մուտքերում: Առկա են հուշադամ-

¹³ *Л.Петросян, ук. соч., с. 55-57.*

բարաններ, որոնցից շուրջ քառասունը չեն պարունակում աճյուն, իր, առարկա: Որոշ թիվ են կազմում դիամասնատման եղանակով, միայն գանգերի թաղումները: Դիտարկված են նաև դամբանախցերը մաքրագործելու հետքեր, հատակը գետաքարերով պատելը և ֆալաձև քարերի առկայության երկու դեպք:¹⁴

Ամփոփելով Շիրակի դաշտի բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի թաղման ծեսի ներկայացումը, հստակ կերպով նշմարում ենք տարբեր փուլերի ավանդական աղերսները և կատարված նոր փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են ժամանակի աշխարհընկալումով, ցեղերի տեղաշարժերով:

¹⁴ *Т.С.Хачатрян*, Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, նույնի՝ Древняя культура Ширака, с. 135-151.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ РАЗВИТИЯ КАРМИРБЕРДСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Для меня Тельман Суменович Хачатрян всегда оставался верным другом, влюбленным в своё дело, талантливым археологом. Оставшееся нам наследство говорит о больших его открытиях и сильной воле, т.к. он раскопал и полностью издал основополагающие памятники кавказской археологии. В своё время я издала рецензию на его замечательную книгу «Древняя культура Ширака». Его работами я пользуюсь постоянно и с благодарностью вспоминаю о нём.

В Петербурге за последние годы проделана большая работа по обоснованию хронологии и культурной принадлежности памятников бронзового века Кавказа. Исследования базировались, главным образом, на анализе металлических изделий (оружие, украшения), как наиболее прогрессивной, быстро поддающейся изменениям и более подвижной при передвижениях части материальной культуры.

Побудительной причиной такого исследования явился не только огромный банк новейших материалов, но, главным образом, наличие в таком едином регионе, как Кавказ, нескольких периодизационных схем, не совпадающих друг с другом. В настоящий момент мы работаем над хронологией и периодизацией памятников среднебронзового века Кавказа.

В Армении группой археологов в начале 90-х годов начали проводиться аналогичные исследования, давшие первые очень интересные результаты. К сожалению, мне пока неизвестно, получили ли они продолжение.

Опираясь на чётко датированные переднеазиатские параллели, в Петербурге была обоснована дата так называемых ранних курганов (аккадский период, XXIV-XXII вв. до н.э.), вслед за которыми сразу начали сооружаться курганы «цветущей поры», их возведение завершилось в самом начале II тыс. до н.э.

Установление по многим параметрам генетической связи между этими двумя группами памятников привело нас к выводу, что это была единая, динамично развивавшаяся курганная куль-

тура Кавказа. Чтобы обозначить понятие её сути, мы её назвали бедено-триалетской культурой. В процессе нескольких столетий она менялась и прошла в своём развитии два очень ярких этапа – бедено-алазанский и триалетско-ванадзорский (кировкаканский).

Пересмотрены и направления связей в этот период. Эгейским связям, установленным ещё Б.А. Куфтиным для Триалети, население с самого начала отдавало предпочтение связям с южными странами – Малой Азией, Ираном, Сирией, Месопотамией. Контакты с западными странами возникли на втором этапе, причём эгейские культуры имели те же южные корни.

Таким образом, конец III – начало II тыс. до н.э. прочно заняли курганы бедено-триалетской культуры, вытеснив при этом со своего хронологического места кармирбердскую культуру, которую ранее все без исключения исследователи (в том числе и автор настоящего сообщения) относили именно к этому времени.

Для второго, триалетско-ванадзорского, этапа нами установлен местный кавказский полихромный стиль, применявшийся при изготовлении ювелирных изделий. Аналогов ему мы нигде не нашли.

Археологи Армении посвятили свою большую статью кармирбердской культуре, сделав акцент на её финальный этап (Арешян, Оганесян, Мурадян, Аветисян, Петросян 1990). Большой интерес представляет опубликованная в том же номере журнала статья А. Симоняна. Хочу особо подчеркнуть роль А. Симоняна в деле изучения кармирбердской культуры – как на полевом, так и на интерпретационном уровне. Именно ему удалось на основании многолетних раскопок могильника Верин-Навер сформулировать 11 чётких признаков кармирбердской культуры и ввести это понятие в кавказскую науку.

Итак, и в Петербурге, и в Ереване идут параллельные исследования одной и той же проблемы. В каких-то вопросах у нас полное согласие, в чём-то не главном есть разногласия.

По поводу датировки кармирбердской культуры наши позиции совпали, хотя мы к этой проблеме подходили с разных сторон. В коллективной статье, вышедшей в Армении, приведен ряд неизвестных мне ранее комплексов, которые бесспорно датируются её финалом – XV в. до н.э. Мы же вели точку отсчета из глубины веков, от бедено-триалетских курганов. Мне представляется, что кармирбердская культура перед своим закатом бытовала около двух столетий (XVII-XVI вв. до н.э.).

К датировке финального этапа кармирбердской культуры у меня есть еще одно дополнение в свете перестановки времени развития среднебронзовых культур.

Однако я возражаю против точки зрения Г. Арешяна и его коллег, что севано-узерликские памятники надо «рассматривать в качестве предшественницы или раннего локально-хронологического этапа кармирбердской культуры» (1990:74). Находки в погребениях вместе с севано-узерликской расписной посудой горшков позднебронзового века говорят об обратном. Узерликская посуда появилась в процессе развития кармирбердской культуры и дошла до её финала.

Не согласна я и с тем, что рассматриваемые культуры являются «блоком культур». Это противоречит самому понятию «блок культур», под которым подразумеваются одновременные культуры, имеющие общее происхождение (Бочкарев, 1982).

Для полного изучения кармирбердской культуры необходимо иметь в распоряжении все известные памятники.

Ввиду краткости моего слова, я лишь в схематичном виде могу представить, как я вижу сегодня развитие кармирбердской культуры. Мне кажется, что её носители были пришлыми с юга населением. Об этом говорит отсутствие преемственной связи и даже временный разрыв с предшествующими культурами, а также отсутствие на Кавказе традиции изготовления расписной посуды, в то время как в южных странах она уходит в глубь тысячелетий. Недаром Б.А. Куфтин считал, что кармирбердская посуда представляет «совершенно своеобразную фацию расписной керамики Передней Азии» (1941:7).

Действительно, ряд орнаментальных мотивов на закавказских образцах перекликается с росписью на сосудах Малой Азии, Элама, Ирана, Месопотамии (Сузы, Тепе-Гавра, Кюль-тепе и др.). Однако ни кармирбердская, ни севано-узерликская посуда пока прямо не сопоставляется ни с одним конкретным типом посуды Передней Азии.

На первых порах кармирбердцы заняли Араратскую долину и предгорья Арагаца. На север они не пошли — ни в центральном, ни в западном, ни в восточном Закавказье кармирбердской посуды нет. Отдельные находки расписных сосудов в Приневи, Рустави, Нареквави я считаю случайными «выбросами», не связанными с присутствием пришлого населения.

Далее, очевидно, из-за перенаселённости основного ареала волна кармирбердцев двинулась на северо-запад, в область исторического Ширака, где преобладают ещё «чистые» комплексы, без

появившейся позднее севано-узерликской посуды, расписанной ромбами. Можно лишь отметить некоторые особенности чернолощёной керамики, сопровождающей расписанные «песочными часами».

Среди чернолощёной керамики часто встречаются узкогорлые вытянутые сосуды с орнаментом в виде узких треугольников вершинами вниз, нанесенных тем же гребенчатым штампом. Возможно это локальный вариант выпускаемой в Шираке керамики. В дальнейшем на это следует обратить внимание.

Вторая волна кармирбердцев двинулась на северо-восток и начала оставлять свои памятники на западном берегу оз. Севан. В этот период появляется расписная посуда с ромбами. Самой северной ее точкой мы считаем очень интересное погребение в Кировакане (Ханзадян, 1962), где найдена в большом количестве севано-узерликская керамика.

Затем продвижение шло ещё дальше на восток, в Мильско-Карабахскую степь. Здесь, вблизи восточных предгорий Карабаха, на одном из естественных холмов было основано первое долговременное стационарное поселение Узерлик-тепе, просуществовавшее не менее двух столетий. В глубине степи разведками, проводимыми А.А. Иессеном (1965:18), была открыта серия аналогичных жилых холмов: это Геоу-тепе, Расул-тепе, Кюль-тепе, Наргиз-тепе, Хан-тепе, Узун-тепе (там же:19, рис. 5). Собранный с них подъемный материал (черепки расписной и чернолощёной посуды) идентичен находкам на Узерлик-тепе. Здесь уже отсутствует кармирбердская расписная керамика, а в верхних слоях найдены только обломки сосудов севано-узерликского типа.

Основанные на ирригации (в безводной степи иначе жить невозможно) эти поселения, как и Узерлик-тепе, покрывали некогда Мильскую степь процветающими оазисами. Их хозяйственной базой (судя по картине, открытой на Узерлике) являлись земледелие, скотоводство, садоводство и такие ремесла, как металлопроизводство, ткачество и изготовление каменных орудий для всех видов хозяйственных работ. Расположенное на скотопробивных путях поселение Узерлик-тепе бесспорно являлось обменным перевалочным пунктом скотоводов, направлявшихся, согласно сезонному циклу, в горы Карабаха на летние кочевья и обратно.

Теперь оказывается понятным, какая теснейшая связь была во II тыс. между населением Армении и Карабахской степью.

Литература

1. *Аресян Г.Е., Оганесян В.Э., Мурадян Ф.М., Аветисян П.С., Петросян Л.А.* 1990. Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры. – ИФЖ, N 1, с. 53-74.
2. *Симонян А.Е.* 1990. Новая трактовка соцкультурной общности эпохи средней бронзы Армении – ИФЖ, N 1, с. 186-208.
3. *Иссен А.А.* 1965. Из исторического прошлого Мильской-Карабахской степи – МИА. 125, с. 10-36.
4. *Кушнарёва К.Х.* 1976. Рец.:Т.С. Хачатрян. Древняя культура Ширака. – ИФЖ, N 2, с. 243-248.
5. *Куфтин Б.А.* 1941. Археологические раскопки в Триалети. I Опыт периодизации памятников Тбилиси.

ՆԵՐՔԻՆ ՆԱՎԵՐԻ ԴԱՄՔԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ 2002 Թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Ներքին Նավեր դամբարանադաշտը Արագածոտնի մարզի Աշտարակ կենտրոնից մոտ 5կմ արևմուտք է, Փարպի գյուղի Ներքին Նավեր համդամասում, Շաղվերտ գետի ձախափնյա, քարքարոտ և հարթ մակերեսով հրվանդանի հարավային եզրին, Վերին Նավեր դամբարանադաշտից 1-1,5կմ դեպի հարավ-արևմուտք։ Ունի շուրջ 6հա տարածք և բաղկացած է մի քանի տասնյակ 5-30մ տրամագծով և 0,5-2,5մ բարձրությամբ քարահողային դամբանաբլուրներից։¹ Տարածքում սփռված են վանակատե գործիքներ և միջին բրոնզի դարին բնորոշ խեցանոթների բեկորներ։ Դամբարանադաշտի արևմտյան եզրին բազալտ քարերով կառուցված է երկշարք մի պատ, որը ձգվում է մի կիրճից մյուսը՝ իր մեջ ներառելով հրվանդանի արևմտյան եզրի հսկա դամբանաբլուրը։ Դամբարանադաշտը հարավ-արևմուտքից եզերված է Շաղվերտի կիրճով, հյուսիսից՝ մեկորացված հողատարածքով, իսկ արևելքից՝ նախկին ջերմոցների կառույցներով։

2002-ի աշնանը «Ամերիկայի Գֆոելլեր հիմնադրամ ընկերության» հայաստանյան մասնաճյուղի և հայկական հուշարձանների համահավաքի խմբագրության համատեղ արշավախումբը (ղեկ. Հ. Սիմոնյան) ձեռնարկեց Ներքին Նավերի հետազոտման աշխատանքները։ Հրվանդանի հարավ-արևմտյան ստորոտում հայտնաբերվեց մի բնակատեղի՝ բաղկացած բավականին մեծ տներից, որոնք հաված են կիրճը եզերող բազալտե ժայռերին և ունեն բլուրձն հատակագիծ։ Սրանց հիմքերը ձևավորված են զանգվածեղ ժայռաբեկորներով, իսկ պատերը և տանիքները, հավանաբար, ծածկված են եղել ճյուղերով, եղեգնով և մորթիներով։ Մշակութային շերտի հզորությունը, ըստ նախնական դիտարկումների, 1-1,5մ է։ Վերգետնյա նյութերը, հիմնականում, պատկանում են միջին բրոնզի դարին։

Դամբարանադաշտի արևելյան եզրին հյուսիսից-հարավ ձգվում է դամբանաբլուրների մի շարք, որոնցից պեղումների համար ընտրվեց

¹ ԵՊՀ-ի հնագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի արխիվ, Հ. Սիմոնյան, Վերին Նավեր դամբարանադաշտի 1980 թ. պեղումների հաշվետվությունը։

հարավայինը: Դեռևս 1970-ականներին տրակտորը դամբանաթումբը կտրել էր հյուսիս-արևելք-հարավ-արևմուտքից, ավերելով շուրջ 2/3-ը՝ կենտրոնական հատվածն անբողջությամբ, իսկ արևելյանը՝ մասամբ: Անաղարտ արևմտյան հատվածն ունի սկավառակաձև, կենտրոնում ծանծաղ գոգավոր իջվածքով թմբի տեսք: Շուրջ 20մ տրամագծով և 40-50սմ բարձրության դամբանաբլուրը կազմված է սևահողի հետ խառնված հրաբխային մանր բազալտ քարերից: Պեղավայրի կենտրոնական մասից փոքր ինչ հյուսիս-արևելք կարմիր տուֆի սալիկներով ձևավորված է պաշտամունքային մի հարթակ, որը զգալիորեն ավերվել էր: Դամբանաբլրի լիցքում հայտնաբերվեցին վանակատի և դարչնագույն մակերեսով կավանոթի բեկորներ:

Դամբարանը փորված է նստվածքային՝ շեկ կավահողով ցեմենտացված գետաքարերից կազմված մայր հողի մեջ, հատակագծում ուղղանկյունաձև է (նկ. 1), վերին եզրում՝ 480X400սմ չափերով: Դամբանափոսի արևելյան պատն ունի դեպի արևմուտք թեք կտրած ուսեր՝ կենտրոնում մի ելուստաձև փոսիկ, որը խորհրդանշում է դամբանամուտքը: Սրա վրա, արևելյան եզրին, կարծես որպես ուղեցույց, դրված էր կարմիր տուֆե սալիկ-խցան:

Դամբանափոսի վերին հատվածի կարծր լիցքը կազմված էր հրաբխային չեչոտ բազալտ քարերից և սևահողից: Մայր հողի մակարդակից 15-20սմ խորությամբ, դամբանափոսի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, քարե զրահի՝ վերևից հաշված երկրորդ շարքի քարերի վրա հայտնաբերվեց ծիու երկաթե մի սանձ, իսկ դրոմոսի դիմաց, մայր հողից 40-50սմ խորությամբ՝ միջին բրոնզի դարին բնորոշ կավանոթի բեկոր:

Վերին՝ 80սմ հզորությամբ կարծր լիցքին հաջորդեց փափուկ, շեկ գույնի հողաշերտ՝ խառնված մանր հրաբխային քարերի և կարմիր տուֆի կտորների հետ: Այստեղ, դրոմոսի մոտ, հայտնաբերվեց մարդու ձեռքի մատի մի ֆալանգ, իսկ 110-120սմ խորությունում՝ մեկ այլ մատի ֆալանգ: Դամբանափոսի կենտրոնական մասում բերանքսիվայր դրված էր տուֆե մի սալիկ՝ վրան 6 բաժակատիպ փոսիկներ:

120սմ խորությունից փոշենման հող էր՝ հրաբխային մանր, տուֆե և բազալտե մեծ քարերի հետ: Այս պատկերը շարունակվեց մինչև դամբանափոսի հատակը: 120-140սմ խորությունից, դամբանափոսի կենտրոնական, արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հատվածներում, բացվեցին մարդկային բեկորատված ոսկորներ: Սրանք չունեին անատոմիական ճիշտ դիրք և խիստ թերի էին: Ըստ հայտնաբերված ոսկորների՝ ատամներ, որոնք պատկանել են 20-25 տարեկան մի կնոջ, խոզովակաձև ոսկորների բեկորներ, ոտի և ձեռքի ֆալանգներ, այստեղ հա-

վանաբար կենտրոնացված էին երկու՝ ջահել և տարեց կանանց մարմնամասեր:²

Հայտնաբերված զարդերը հավաստում են, որ կանանցից մեկը եղել է մեծահարուստ և պատկանել է բարձրաշխարհիկ դասին: Ոսկորների շրջակայքից հայտնաբերվեցին ագաթ, արծաթե, ապակե, սարդիոնե, լազուրիտե տարածն ուլունքներ, կրեմագույն օխրայի մի փոքրիկ բեկոր, երկաթե՝ բրգածն գլխիկով շքասեղ և կեռիկ՝ բարակ լարից, արծաթե՝ նռածն ակամջօղեր, խաղողի ողկույզի և փաթիլածն կախիկներ, բրոնզե՝ ճարմանդ և ապարանջան, հախճապակե զարդանախշ սրվակ, վանակատի բեկորներ և այլն: Կանացի ոսկորներից փոքր ինչ արևմուտք, մեծ քարերի տակ, զոհաբերված մանր եղջրավոր անասունի ոսկորներ էին, իսկ դամբանափոսի հարավ-արևելյան անկյունում՝ ածուխի կտորներ, մարդու ատամ, կենդանու ոսկորներ, վանակատի մի քանի ցլեպներ, սադաֆե խխունջի երկու բեկոր:

Դամբանափոսի հարավային պատի միջնամասում, գետնից 180սմ խորության վրա, բացվեց տեղում ճզմված, սև փայլեցված, մի կարաս՝ ներսում սադաֆե խխունջի բեկոր և մատղաշ կենդանու թիակոսկր: Այս մակարդակից մինչև հատակը հայտնաբերվեցին զոհաբերված ընտանի և վայրի տարբեր կենդանիների ոսկորներ՝ խոզի ժանիքներ, մանր եղջրավոր անասունի ատամներ և կճղակներ՝ գրեթե բոլորն էլ մատղաշ կենդանիների, գիշատիչ գազանների գանգեր, արծվի մագիլներ, թռչունների խողովակածն ոսկորներ, կրիայի գրահ, ձկան ոսկր և այլն: 200սմ խորությունից հայտնաբերվեց խեցգետնի չանչ, իսկ 230սմ խորությունից՝ սարդիոնե մի մեծ, խողովակածն ուլունք, ոսկյա զարդեր. տոնածառի խաղալիք հիշեցնող ուլունքների, շքասեղի գլխիկի, կիսաբոլոր, դարսածալ նիստերով երկու առարկաների երեսապատման թիթեղներ: Շքասեղի սնամեջ գլխիկը՝ զարդարված ռելիեֆ ուղղահայաց դարսերով, պատրաստված է շատ բարակ երկու կիսագնդածն ոսկյա թիթեղներից, որոնցից վերին կիսագնդի գազաթին երկու ռելիեֆ ժապավեններով օղակված մի անցք է: Դարսածալ թիթեղներից մեկը կշռում է մոտ 27 գրամ, ճակատային մասում ունի ողորկ նիստերով յոթ կիսաբոլոր դարսեր, որոնց նիստերի ծայրերին կան արծաթե նուրբ գամեր՝ թիթեղը փայտե հենքի վրա ամրացնելու նպատակով: Դարսերի հիմքում գծային կտրվածքներ են, երկու ծայրերին վառ կարմիր բոլորածն բծեր, որոնք շեշտվում են հիանալի հղկված դեղնավուն մետաղի մակերեսին: Այսպիսի երեսապատման դարսածալ ոսկյա թիթեղներ հայտնաբերվել են Օծունում, Ներքին Գետաշենի N 13, Լոռի Բերդի N 65 և Թռեղքի XXXVI դամբարաններում:³

² Բնորոշումները կատարել է մարդաբան Ռ. Սկրոչյանը:

³ Л. Г. Жоржикашвили, Э. М. Гогодзе. Изд. աշխ., էջ 114, աղ. 101-888; С. Г. Деведжян. Лори-Берд 1, Результаты раскопок 1969-1973 гг., Ереван, 1981, с. 12;

2-4-սմ տրամագծով, իրար ամրացված սնամեջ երկու կիսագնդերից բաղկացած, ուռուցիկ բոլորածն գնդիկներով դրվագազարդ երեսապատման ոսկյա քիթեղների զուգահեռները հայտնի են Թռեղքի VIII և Լոռի բերդի NN 60, 65 դամբարաններում:⁴ Կավանոթներն ունեն սև փայլեցված մակերես և կարմրադարչնագույն աստառ, փորագիծ և կետագարդ զարդանախշեր՝ սուր ծայրերով վեր ուղղված հավասարասրուն եռանկյունիներ, «քիթեղնիկ», զիգզագ ժապավեններ և այլն:⁵ Հատակը ծածկող քարերի ներքո հայտնաբերվեցին սաղաֆե խխունջների բեկորներ, խեցգետնի չանջեր, մոխրացած խսիրի կտորներ, սարդիոնե՝ հատած գլանի տեսքի փոքր ուլունքներ, կարմրավուն վանակատից մի գործիք, սև վանակատի մի անմշակ բեկոր, պարսատիկի գնդածն մի քար, գիշերասաթե երկու ուլունք, գիշատիչ, թերևս խոշոր կատվազգի գազանի ժանիք, որի հիմքում օղակ է արվել և օգտագործվել որպես կախիկ-հմայիլ, օծի ատամ-հմայիլ, լեռնային կաթնագույն բյուրեղապակուց երկու գնդածն ուլունք, արծաթե լարից գլանածն փաթաթված մի ուլունք: Մոխրացած վիճակում պահպանված խսիրը թերևս վկայում է, որ ըստ հնդեվրոպական ծեսի դիակիզված աճյունը դամբարան դրվելուց առաջ, դեռևս տաք վիճակում փաթաթել են խսիրով:⁶ Դամբանափոսի հատակին, կենտրոնական մասի քարե կույտի տակ խոշոր կճղակավոր անասունի, հավանաբար՝ ծիու, անատոմիական ճիշտ դիրքով ամբողջական մի կմախք է, գլխով ուղղված դեպի արևելք: Սրա գլխի մոտ հայտնաբերվեց գիշատիչ մի գազանի կամ շան գանգ, 50-ից բարձր տարիքի մի տղամարդու երեք մաշված սեղանատամ:

250սմ խորության վրա բացվեց հատակը: Պատերին մերձակա՝ 30սմ լայնությամբ տարածությունը զերծ էր թաղման գույքից, բացա-

Լոռի բերդի և Ներքին Գետաշենի գտածոների մասին բանավոր հաղորդել են Ս. Դևեջյանը և Ա. Փիլիպոսյանը:

⁴ *Л. Г. Жоржикашвили, Э. М. Гогодзе*. *ИЗВ. АЗХУ.*, էջ 81, աղ. 71, 72.

⁵ Ըստ նախնական դիտարկումների խեցանոթներն իրենց զարդաձևերով և տիպով համադրվում են Թռեղքի XXXIV և XXXVI դամբանաբլուրների նյութերին. տես *Э. М. Гогодзе*. *Периодизация и генезис курганной культуры Тriaлетии, Тбилиси, 1972*, табл. 27, 28:

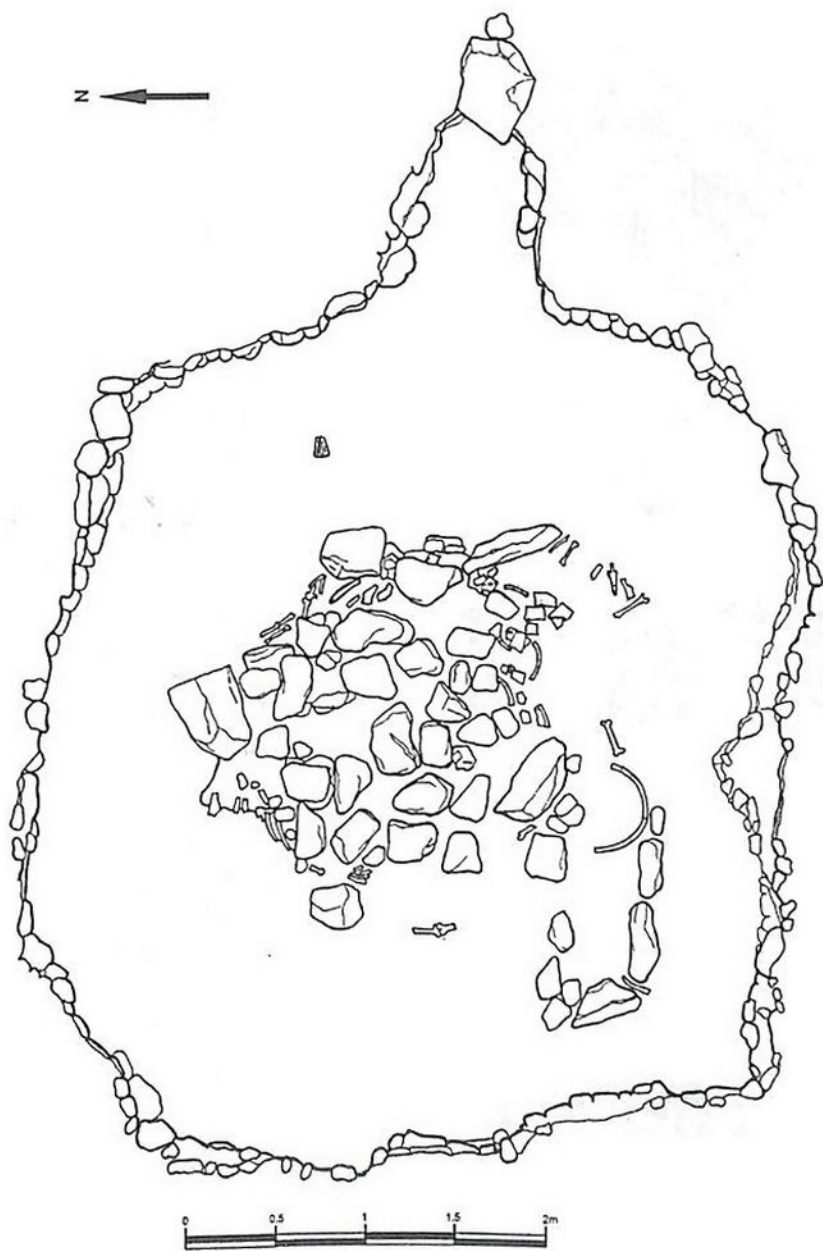
⁶ Խսիրի կամ եղեգնի դաշվածքներ հայտնաբերվել են Վերին Նավերի N 9, Ջողագի I, Մայիսյանի դամբանաբլուրներից՝ տես *Գ. Արեշյան, Դ. Սիմոնյան, Գ. Սարգսյան, Գ. Քոչարյան, Դ. Օհանյան*, Հայագիտական կենտրոնի 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1979, N 2, էջ 213; *Գ. Արեշյան, Դ. Սիմոնյան*, Հնագիտական աշխատանքներ Ջողագի հուշարձանախմբում (1987թ.), Հայկական ԽՍՀ-ում 1987-1988թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ձեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1989, էջ 5-7:

ռությանը արևելյան պատի տակ դրված ործաքարից մուրճատիպ գործիքից, հարավային պատի տակի կարասից, հարավ-արևելյան անկյան, վերևից ընկած քարերով երեք մասի բաժանված բրոնզե դաշույնից: Մյուս թաղման գույքը և կավանոթները դրված էին դամբարանի կենտրոնական մասում, իսկ պատերի տակ, թերևս, զետեղել էին օրգանական ընծաները. գորգեր, խսիրներ, թանկարժեք մորթիներ, փայտե կահույք և այլն, որոնք քայքայվել են ժամանակի ընթացքում: Ներքին Նավերի N 1 դամբարանի թաղման ծեսը՝ դիակիզում, զոհաբերված կենդանիների բազմազանություն, բարձրագույն իշխանության խորհրդանիշներ, իր ժամանակի համար եզակի երևույթ՝ հեծկան ձի, ոսկյա, սարդիոնե, գիշերասաթե, լեռնային բյուրեղապակուց զարդեր, թերևս վկայում է, որ այստեղ կատարվել է առաջնորդի՝ իշխանի կամ արքայի թաղում: Սա անկասկած անխախտ վիճակում մեզ հասած միջին բրոնզի դարի վաղ դամբարանաբլուրներին բնորոշ մի հուշարձան է: Առաջին հայացքից այն մի ամբողջական ծիսական համակարգ է ներկայացնում. ա/ ձիու սանձ վերին հորիզոնում և ձիու թաղում հատակի վրա, բ/ տղամարդու աճյունի ամփոփում հատակի վրա, և կնոջ մարմնամասեր վերին մակարդակում, ինչը մատի զոհաբերման պայմաններում, ենթադրում է դրանց միջև եղած օրգանական կապը: Այս փաստարկներին կարծես հակադրվում են երկաթե իրերի և բրոնզե ճարմանդի առկայությունը վերին շերտերում, որոնք ընդունված տեսակետի համաձայն հանդես են գալիս շուրջ մեկ հազարամյակ անց: Թերևս կարելի էր վերին թաղումը համարել իջեցույկ, և դրանով հարցը փակել, սակայն վերի հորիզոնի զարդերի ճնշող մեծամասնությունը ժամանակակից են հիմնական թաղմանը և թվագրվում են միջին բրոնզի դարով:

Ստորին թաղման ոսկերչական զարդերը և խեցեղենը մեծ նմանություն ունեն, իսկ առանձին դեպքերում պարզապես կրկնում են Թռեղքի VIII, XVII, XXXIV և XXXVI դամբարանաբլուրների գտածոների, որոնք է. Գոգաձեն, Օ. Ջափարիձեն և Կ. Կուշնարյովան թվագրում են Ք. ա. 2000-1800թթ.,⁷ իսկ Գ. Քաֆթառաձեն վերագրում է վաղ բրոնզի դարի III փուլին և թվագրում է Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով:⁸

⁷ Э. М. Гогодзе. ук. соч., с. 95; Г. Кавтарадзе. К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии, Тбилиси, 1983, с. 116-129; Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии, Ранняя и средняя бронза Кавказа, под ред. К. Х. Кушнарева, В. И. Марковин, М. 1994, с. 92:

⁸ Г. Кавтарадзе. ук. соч., с. 116-129:

Նկար 1

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Աղյուսակ 1

1. Տուֆի կուռք, 2. հախճապակե սրվակ, 3. ագաթից կրծքազարդ,
4. ապակե ուլունքներ, 5-6. արծաթե զարդեր, 7. ապակե կախիկ,
8. բրոնզե ճարմանդ, 9. սարդիոնե ուլունք, 10. ոսկե քիթեղ:

Հենվելով ռադիոածխածնային անալիզների արդյունքների վրա Պ. Ավետիսյանը Թռեղքի «Ծաղկման շրջանի» առաջին խմբի դամբարանները թվագրում է Ք.ա. 2200/2170-1872թթ. միջակայքով:⁹ Ներքին Նավերի դամբարանն իր կառուցվածքով, թաղման ծեսով և գտածոներով, անկասկած պատկանում է «Ծաղկման շրջանի» առաջին խմբին և Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնաբերված եզակի հուշարձաններից է: Թաղման ծեսի մի շարք տարրեր, մասնավորապես վաղ բրոնզի դարին բնորոշ մտածելակերպի արտահայտումը դամբարանի կառուցվածքում, գունագարդ խեցեղենի բացակայությունը, ինչը Հայաստանում հավաստվում է առնվազն Ք. ա. XX դարից, ինչպես նաև կրոնիկի բացակայությունը, հիմք են հանդիսանում Ներքին Նավեր N 1 դամբարանի հիմնական թաղումը Ք. ա. XXII-XXդդ. թվագրելու համար:

⁹ Պ.Ա. Ավետիսյան, Հայաստանի միջին բրոնզի ժամանակագրությունը և փուլաբաժանումը, Պատմ. գիտ. թեկն. ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2003, էջ 15:

ПАЛЕОДЕМОГРАФИЯ МОГИЛЬНИКА НЕРКИН ГЕТАШЕН

Поло-возрастные определения погребённых в коллективных захоронениях могильника Неркин Геташен представляют особую важность для реконструкции картины смертности в древних обществах Севанского региона. Определённая часть этих погребений осуществлена одновременным актом трупоположения. Это обстоятельство позволяет констатировать, что основной контингент захороненных был преднамеренно убит для сопровождения "хозяина" данного погребального сооружения, т.е. фактором смерти для определённой части общества являлось насильственное умерщвление. Эта мера считается одним из эффективных способов сдерживания демографического роста древних популяций.

Начиная с I четверти II тысячелетия до н.э. на территории Севанского бассейна наблюдается процесс интенсивного роста народонаселения, что аргументируется следующими фактами. На протяжении всей истории археологических исследований на этой территории раскопано не более десятка погребений эпохи ранней бронзы, в то время как погребения, принадлежащие к средней и развитой бронзе (XVIII-XIII вв. до н. э.), насчитываются сотнями. Начиная с XII века до н.э. количество погребальных комплексов вновь резко сокращается. Из вышесказанного следует, что в периоды средней и поздней бронзы территория Севанского бассейна была очень плотно заселена. Начиная с эпохи раннего железа в регионе наблюдается демографический дефицит вплоть до его вхождения в состав урартского царства.

Могильник Неркин Геташен является частным примером для наблюдения вышеописанной демографической ситуации. Археологом А.Пилипосяном раскопана уцелевшая часть могильного поля (14,5 га). Препарировано 47 погребений, которые датируются XXII/XXI - VIII/VII вв. до н. э., и только 6 из них относятся к эпохе железа. Тщательный сбор и хорошая сохранность палеоантропологического материала позволяет воссоздать картину смертности популяций, погребённых в этом могильнике. Поло-возраст-

ные данные сгруппированы в хронологической последовательности. Распределения показателей смертности населения среднебронзового и переходного периодов подсчитаны по определениям палеоантропологических материалов из четырёх погребений с парными (пог. 35) и коллективными труположениями (пог. 9, 21, 33) (рис. 1). Последние два относятся к тем типам массовых захоронений, которые совершались одномоментно вследствие похорон мужчины с высоким социальным статусом (Мкртчян Р., Пилипосян А., Паликян А., 1997, с. 138). Персоны, сопровождающие последних в загробный мир – разновозрастные мужчины и женщины, жизнь которых была прервана в наиболее родоспособном возрасте – от 20 до 40 лет (рис. 1). Погребение 9 – результат кумулятивного процесса труположения. В первых двух случаях (пог. 21, 33) мы имеем группы людей, которые помещаются в единовременный срез поколений, в последнем (пог. 9) – выборку, которая образовалась в пределах определённого временного интервала и включает череду поколений.

Аналогичная картина распределения смертностей вырисовывается для последующего позднебронзового периода (XV-XIV и XIV-XIII вв. до н. э.) лчашен-мецаморской культуры (рис. 2, 3).

Мужские определения распределяются по всем возрастным классам, а женские – в пределах молодого и зрелого возрастных интервалов, за исключением двух случаев. Это 50-летняя “дама” из погребения N 23, захороненная в сопровождении четырёх детей и двух молодых особ, и приблизительно 47-летняя женщина из погребения N 1, раскопанного О. Хнкияном. Характер (кумулятивный или одномоментный) погребального обряда этого и N 15 комплекса пока спорен. Среди выборок, по которым сгруппированы и построены вышеописанные номограммы (рис. 2,3) пять (пог. 1 (В.Г.), 10, 11, 18, 20/1) происходят из коллективных захоронений с одноактным обрядом, где в роли сопровождающих возмужалого или старого “лидера” выступают мужчины разных возрастов и женщины, не достигшие 40-летнего порога. Остальные наблюдения собраны по данным индивидуальных (пог. 20/2, 26) и кумулятивных захоронений (пог. 19, 27). Фактором смерти в последних случаях могли явиться любые причины.

Демографическая картина (рис. 4), построенная для эпохи железа (включая переходный этап, конец XIII-XI вв. до н. э.), демонстрирует иную раскладку поло-возрастных данных. Последние заполняют все возрастные когорты, в отличие от трех предыдущих примеров (рис. 1,2,3), где женщины старше 40 лет от-

существуют. Число мужских и женских костяков, в том числе и старшего возраста, почти одинаково (соответственно 12:11) (рис. 4). Характер распределения поло-возрастных данных приближается к нормальному. Это вполне объяснимо, если учесть, что среди погребений интересующего нас времени нет ни одного с обрядом единовременного трупоположения. Насильственное умерщвление как фактор смерти для эпохи железа по палеоантропологическим данным могильника Неркин Геташен не фиксируется. График распределений, построенный по материалам XI-IX вв. до н. э. (рис. 5), демонстрирует обратный поло-возрастной расклад. Характер распределений абсолютно нормальный, а диапазон в мужской серии укладывается в пределах от 30 - до 50 лет, в женской – охватывает почти все возрастные классы.

Общие показатели возраста смерти, сгруппированные по конкретным историческим / археологическим периодам, подсчитанные без и с учётом детских костяков, а также для мужского и женского контингентов в отдельности, выявляют варьирующий разброс разниц между усреднёнными данными смертности обоих полов. Эта диспропорция для периодов средней и поздней бронзы (рис. 1,2,3) измеряется соответственно 9,5; 13,8; 17,7 годами за счёт выживаемости и долгожительства мужского контингента, а также насильственного умерщвления и естественной ранней смерти молодых и зрелых женщин. Начиная с эпохи раннего железа диапазон разницы уменьшается до 3 лет (рис. 4), а на её развитом этапе, меняется в обратном направлении (рис. 5). Женская группа по сравнению с мужской демонстрирует более высокий уровень выживаемости.

Излагая результаты демографического анализа, следует подчеркнуть факт насильственного умерщвления людей (особенно женщин родоспособного возраста) при захоронении возмужалых и старых мужчин. Обрядовый механизм этого явления – отдельный предмет для обсуждения (см. например *Փիլիսոփայի Ա. Մարտիրոսյան*, 1998). Важно отметить, что ритуальное убийство взрослых и детей по данным материалов могильника Неркин Геташен в большинстве случаев фиксируется в пределах определённого исторического периода (XVI-XIII вв. до н. э.). Это время становления крупных родоплеменных объединений с зачатками ранне-государственного образования и развитым институтом патриархального рабства. Именно в этот период, судя по плотности размещения погребальных сооружений, наблюдается прирост населения на территории Гехаркуника. В этом кон-

тексте насильственное умерщвление, особенно женщин репродуктивного возраста и детей, можно рассматривать в качестве ритуального регулятора социо-демографической ситуации.

Начиная с XII в до н. э., т.е. с начала эпохи железа, демографическая ситуация, судя по материалам исследуемого могильника, меняется на противоположную. Практически отсутствует факт насильственного умерщвления, а показатели смертности демонстрируют нормальные распределения для обоих полов. Следует упомянуть, что количество погребений этого периода резко сокращается по сравнению со средне- и позднебронзовыми. Обстоятельство, которое свидетельствует о сокращении численности населения на территории Севанского бассейна. Подобное демографическое изменение можно трактовать разложением патриархально-родовой общины, миграцией и концентрацией части населения вокруг ранних полисов новообразуемого государства – Этиуни.

Параллельно процессу отмирания родоплеменных отношений постепенно тускнеет идея культа родоначальника-патриарха и ритуал массовых жертвоприношений людей в последующие периоды становится исключительной привилегией носителей верховной власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Мкртчян Р. А., Пилипосян А. С., Паликян А. К.* Коллективное погребение эпохи средней бронзы Неркин Геташена (социокультурная характеристика), «Լրաբեր», N 1, 1997, с. 130-141.

2. *Փիլիպոսյան Ա., Սկրտչյան Ռ., Նահապետի ֆենոմենն ըստ հնագիտական և մարդաբանական տվյալների* («Հին Հայաստանի մշակույթը», XI), հանրապետական գիտ. նստաշրջան, զեկ. թեզեր, Երևան, 1998, էջ 66-67:

СЕВАН-АРЦАХСКАЯ КУЛЬТУРА (XVI-XV вв. до н. э.)

Погребения NN 35, 9, 21, 33

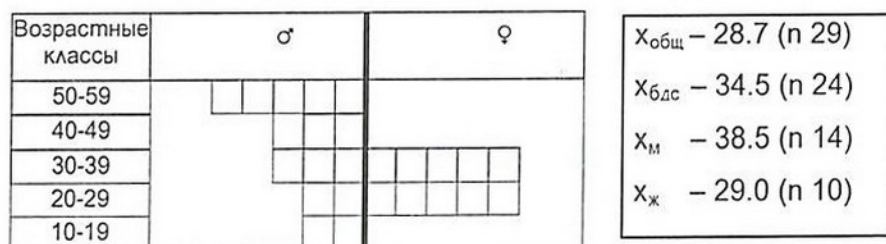

рис. 1

ЛЧАШЕН-МЕЦАМОРСКАЯ КУЛЬТУРА (XV-XIV вв. до н. э.)

Погребения NN 1 (Верин Геташен) 1, 10, 15

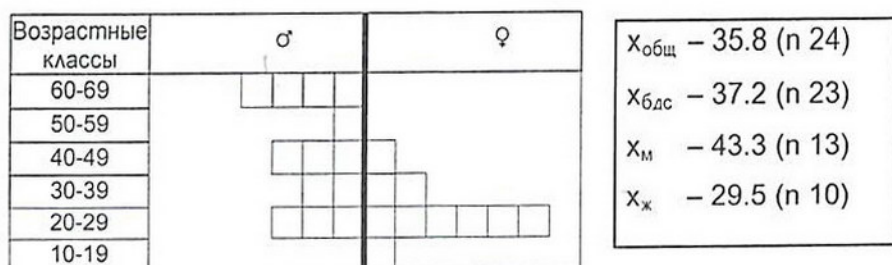

рис. 2

ЛЧАШЕН-МЕЦАМОРСКАЯ КУЛЬТУРА (XIV-XIII вв. до н. э.)

Погребения NN 11, 18, 19, 20/1, 20/2, 23, 26, 27

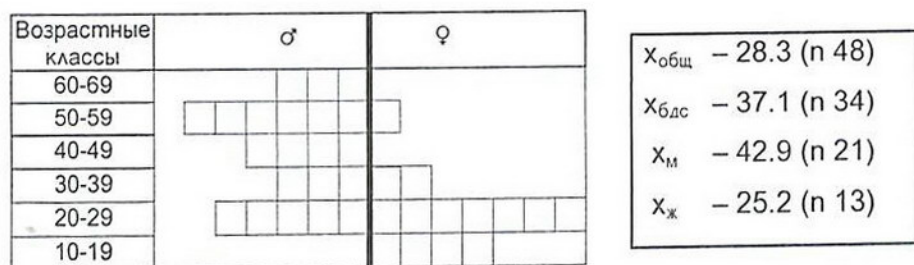

рис. 3

ЛЧАШЕН-МЕЦАМОРСКАЯ КУЛЬТУРА (XIII/XII – XI/X вв. до н. э.)
Погребения NN 34, 40, 12, 20/1, 36, 45

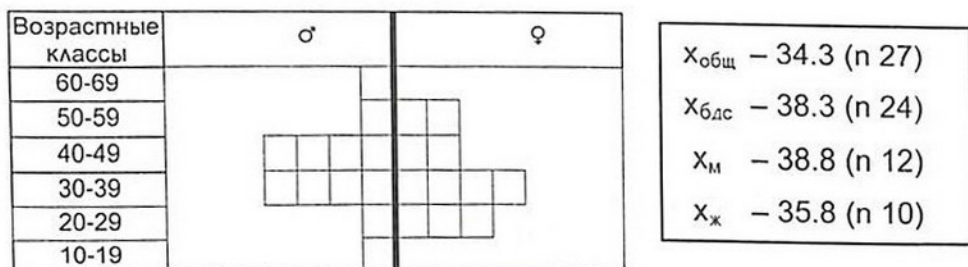

рис. 4

ЛЧАШЕН-МЕЦАМОРСКАЯ КУЛЬТУРА (X-IX вв. до н. э.)
Погребения NN 20/1, 12, 36, 45

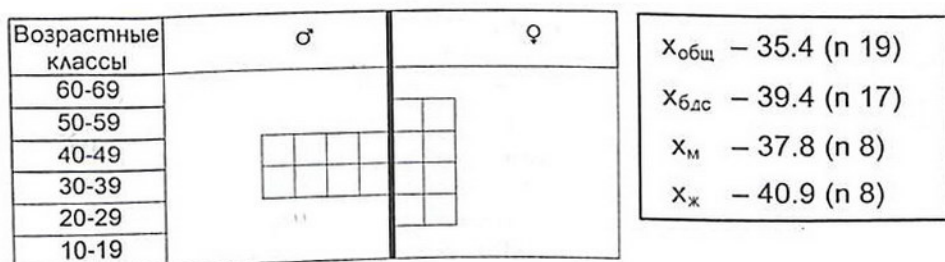

рис. 5

ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

(Ըստ Հառիճի և համաժամանակյա հուշարձանների տվյալների)

Հառիճի դամբարանների ժամանակագրության հարցերն արժարժելիս Տ. Խաչատրյանն առանձնացնում է միջին բրոնզի վերջն ազդարարող դամբարանների մի որոշակի խումբ (դամբ. NN 24, 85 և այլն), որոնցում համատեղ հանդիպում են միջին և ուշ բրոնզի դարերին բնորոշ գույքի տեսականի: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով հեղինակը վերջիններս թվագրում է մ.թ.ա. XVI-XV դդ., համաժամանակեցնելով դրանք Լճաշենի «երկգույն ագուցված» խեցեղեն պարունակող համալիրների հետ (ըստ Հ. Մարտիրոսյանի նշանավորում են միջինից ուշ բրոնզի անցման փուլը): Միաժամանակ, գույքի ակնհայտ վաղ հատկանիշներով հառիճյան համալիրներին շաղկապվող Արթիկի N 260 դամբարանն առանձնացվեց ուշբրոնզեդարյան «ավագ խմբի» համալիրներից և թվագրվեց մ.թ.ա. XV-XIV դարերով /11, с. 119-120, 162/: Այսպիսով, գիտնականն առաջին անգամ փաստագրեց, որ Շիրակի միջինբրոնզեդարյան և ուշբրոնզեդարյան դասական կազմերով համալիրների միջև տեսանելի են ժամանակագրական հատկանիշներով առանձնացող համալիրների ևս երկու խմբեր:

Վերջին տասնամյակների պեղումների արդյունքները գալիս են հաստատելու Տ. Խաչատրյանի առաջ քաշած դրույթները, հնարավորություն տալով որոշ սրբագրումներ կատարելու ուշ բրոնզի առաջին փուլի բնութագրության և ժամանակագրության հարցերում: Այս առումով, հատկապես կարևորվում են Հառիճի, պտտադրոշմով կամ քայլող դիոշմիչով արված, կետաշար ալիքներով, զիգզագներով և եռանկյունիներով զարդարված խեցեղեն պարունակող դամբարանների նյութերը: Մասնավորապես Հառիճի N 10 դամբարանում պտտադրոշմով արված կետաշար զիգզագներով զարդարված խեցեղենի հետ ներկայացված է քիչ հանդիպող «ասեղնազարդ» կետերով հարդարված անոթ: Վերջինիս անմիջական զուգահեռը հայտնաբերվել է կարմիրբերդյան տիպաբանական կազմին բնորոշ անոթներով Ապա-

րան II-ի N 10 դամբարանում: Այս համալիրն իր հերթին շաղկապվում է Քեթիի N 18 դամբարանի հետ, որտեղ ունենք Հառիճի NN 10, 24, 111 համալիրների գույքին կրկնող օրինակներ և ուշ բրոնզի դարի համար խիստ տիպական փայլաներկով զարդարված քրեղան /10, T. 42/: Տիպաբանական այս աղբյուրները թույլ են տալիս միմյանց շաղկապելու Հառիճի NN 10, 24, 111 դամբարանները: Ավելացնենք նաև, որ Հառիճի N 24 դամբարանի գլանիկավոր զարդագոտիով և փայլաներկով արված ցանցածև զարդամոտիվով քրեղանի զուգահեռը հայտնի է Շիրակավանի N 6 (41) դամբարանում /4, Աղ. 24/: Վերջինս ներկայացված է պտտադրոշմով արված կետաշար ալիքներով զարդարված քրեղաններով, որոնցից գլանիկավոր զարդագոտիովը հիշատակածների կրկնօրինակն է: Նույնատիպ, գլանիկավոր զարդագոտով և կետաշար ալիքներով զարդարված քրեղաններ են հայտնի Հառիճի N 111 և Ծաղկալանջի N 39 դամբարաններում /5, T. IX/: Հիշյալ դամբարանների գույքի նույնությունը և առկայությունը Շիրակավանի միջինբրոնզեդարյան շերտի ստորին հորիզոնում /3, Աղ. VII/, վկայում են տիպաբանական և շերտագրական չափանիշներով հիմնավորվող համաժամանակության մասին: Միաժամանակ Շիրակավանի N 41, Հառիճի N 111 դամբարաններում առկա են իրանի կենտրոնական հատվածում ակոսագծերով հարդարված քրեղաններ, որոնք նշված հատկանիշով տարբերվում են կարմիրբերդյան կամ սևան-արցախյան տիպաբանական կազմին բնորոշ օրինակներից և շաղկապվում Արթիկի ուշբրոնզեդարյան համալիրների փայլաներկով զարդարված մնուշների հետ: Հատկանշական է, որ Սևանի ուշ բրոնզին բնորոշ գույքի կազմով N 18 դամբարանում ունենք իրանի կենտրոնը զույգ գլանիկներով, իսկ ուսը փայլաներկով արված ցանցածև զարդով հարդարված կամ շուրթը և ուսը խաչվող գծիկներով զարդարված անոթներ /4, Աղ. 31/, որոնք ակնհայտորեն կրկնում են Հառիճի N 111 դամբարանի, Շիրակավանի միջին բրոնզի ստորին շերտի օրինակներին: Փայլաներկով արված ցանցածև զարդամոտիվներով և մեկ կամ զույգ գլանիկներով հարդարված անոթով են ներկայացված Քարաշամբի NN 68, 143 դամբարանները /9, T. 35, 36/: Շիրակավանի հիշատակված համալիրի ակոսագծերով և կետաշար ալիքներով զարդարված քրեղանների բացարձակ զուգահեռները Հառիճի N 41 դամբարանում են: Վերջինս էլ իր հերթին խեցեղենի նույնականությամբ շաղկապվում է Թալինի NN 8, 9, Քեթիի NN 19, 20 դամբարանների հետ /5, T. VII; 10, T. 43/: Ընդ որում, Թալինի N 9 համալիրի գլանիկավոր, կետաշար ալիքներով զարդարված քրեղանը համեմատությունների շղթան նորից տանում է դեպի Հառիճի N 24, 111, Ծաղկալանջի N 39 և Շիրակավանի N 41 դամբարանները: Նշենք նաև, որ ուշ բրոնզի դարի համար խիստ տիպական խեցեղենի մնուշ-

ներով Քարաշամբի N 135 դամբարանում ունենք այս քրեղանների մի օրինակը ևս /9, Դ. 43-44/: Հատկանշական է, որ Հառիճի N 41 դամբարանում առանձնանում է իրանին եռամաս տեսք տվող լայնադիր գոտիով օժտված քրեղանը, որի ամփոփական զուգահեռներն ունենք Ծաղկալանջի N 30 դամբարանում /5, Դ. VI₈₋₁₃/, Շիրակավանի միջին-բրոնզեդարյան շերտի վերին հորիզոնում /3, Աղ. VIII/: Հիշյալ հատկանիշով անոթ է հայտնաբերվել թրծումից հետո մածուկով զարդարված ուշբրոնզեդարյան խեցեղենով Շամիրամի V, Քարաշամբի N 46 դամբարաններում /5, Դ. I, II/: Քարաշամբի այս համալիրում առանձնանում է ներձկված լայնադիր գոտիներով զարդարված անոթը: Անոթների մակերևույթի հարդարման այս եղանակը տիպական չէ ո՛չ միջին, և ո՛չ էլ ուշ բրոնզի դարերին վերագրված համալիրների համար: Նման զարդաբանությամբ անոթներ են հայտնի Քարաշամբի NN 40, 135, 791¹, Լճաշենի N 200, Արուճի N 5², Ծաղկալանջի N 28³, Հոռոմի N T6 դամբարաններում /5, Դ. V, X; 12, Fig. 17₆₋₈ /:

Տիպաբանական աղերսների մեկ այլ շղթա ենք ստանում Հառիճի N 13 դամբարանի գույքի քննության դեպքում: Կետաշար հորիզոնական և ուղղահայաց իջնող ալիքների զարդանոտիվով անոթը ձևաբանական հատկանիշներով ակնհայտորեն հարում է միջինբրոնզեդարյան օրինակներին: Խիստ ուռուցիկ ուսով, կոնաձև վզով կետաշար զիգզագով զարդարված կճուճի զուգահեռներն առավելապես տեսանելի են ուշբրոնզեդարյան դամբարաններում: Մասնավորապես Արտաշավանի N 4 դամբարանում /2, Աղ. Ը/, ուշ բրոնզին խիստ բնորոշ գույքի կազմում առկա է հիշյալ անոթի զուգահեռը՝ զարդարված կետաշար զիգզագ գոտիով: Նշվածների անգարդ տարբերակն ունենք Շամիրամի V դամբարանում, երկգույն մածուկով ագուցված կետաշար եռանկյունիներով զարդարված խեցեղեն պարունակող լճաշենյան համալիրներում՝ դամբ. N 10 /4, Աղ. 41/, N 200 և այլն, Ապարանի N 4 դամբարանում (շերտագործ են հաջորդում է N 5 դամբարանին⁴, որը գույքի կազմով աղերսվում է Արթիկի N 260 դամբարանին):

Բերված զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տիպաբանական հատկանիշների համատեղությամբ անընդմեջ զուգորդվող համալիրների մի մեծ խումբ ունենք, որոնց մի մասը ներկայացված են հուշարձանների կարմիրբերդյան/սևան-արցախյան (միջինբրոնզեդարյան), մյուսները լճաշենյան (ուշբրոնզեդարյան) «մշակույթներին»

¹ Պեղումները Ա. Գևորգյանի:

² Պեղումները Գ. Թումանյանի:

³ Պեղումները Ֆ. Մուրադյանի:

⁴ Պեղումները Ֆ. Մուրադյանի:

բնորոշ գույքի տիպաբանական կազմերով: Վերը բերված համեմատականները թույլ են տալիս արձանագրելու, որ՝

ա. Մեկ համալիրում համատեղ հանդես են գալիս հիշյալ «հնագիտական մշակույթներին» բնորոշ արտեֆակտներ կամ բնութագրական պարամետրեր (արտեֆակտների զուգատեղություն), ինչպես նաև առկա են արտեֆակտներ, որոնք ունեն այս «մշակույթներից» յուրաքանչյուրին բնորոշ հատկանիշներ («ստացական» հատկանիշների զուգակցություն):

բ. Մեկ համալիրում բացառապես արձանագրվում է ա. կետում հիշատակված առաջին իրավիճակը (արտեֆակտների զուգատեղություն):

գ. Մեկ համալիրում բացառապես արձանագրվում է ա. կետում հիշատակված երկրորդ իրավիճակը («ստացական» հատկանիշների զուգակցություն):

Նշված իրավիճակների առկայության կամ բացակայության հանգամանքը նկատի ունենալով համակցությունների ու համատեղությունների անընդմեջ միահյուսվող այս շղթայում կարելի է տարանջատել «անխառն», «սահմանային», «անցումային հատկանիշներով» համալիրների որոշակի խմբեր, ինչն էլ կարող է հիմք ծառայել հուշարձանների ժամանակագրական պատկանելության հարցերը հստակեցնելու համար: Մասնավորապես, եթե Հառիճի N 10 դամբարանը ներկայացված է կարմիրբերդյան/սևան-արցախյան մշակույթներին բնորոշ անխառն տիպաբանական կազմով, ապա NN 24, 111-ը՝ կարմիրբերդյան/սևան-արցախյան տիպաբանական կազմի սահմաններում հանդես են գալիս, որպես «անցումային հատկանիշներով» բնութագրվող համալիրներ (արտեֆակտների մի մասը բնորոշվում են տարբեր «մշակույթներին» տիպական հատկանիշների զուգակցությամբ): Հառիճի N 13, Շիրակավանի 41, Ծաղկալանջի N 39 դամբարաններում ունենք ինչպես արտեֆակտների զուգատեղության, այնպես էլ մեկ արտեֆակտում հատկանիշների զուգակցության պարագանները, ինչը թույլ է տալիս դրանք խմբավորել «սահմանային» համալիրների շարքում: Իրենց հերթին Շամիրամի V, Քարաշամբի NN 135, Արտաշավանի N 4 դամբարանները, հուշարձանների լճաշենյան խմբի սահմաններում տեղ ունեն «անցումային հատկանիշներով» համալիրների շարքում: Միաժամանակ Սևանի N 18, Քեթիի N 19, Քարաշամբի N 46 դամբարանների տիպի հուշարձանները բնորոշվում են, որպես «սահմանային» համալիրներ: Ակնհայտ է, որ միջին-բրոնզեդարյան տիպաբանական կազմով (Հառիճ N 13, Շիրակավան N 41, Ծաղկալանջ N 39) և ուշբրոնզեդարյան տիպաբանական կազմով (Սևան N 18, Քեթի N 19, Քարաշամբ N 46) «սահմանային» դամբարանների հետ են շաղկապվում Հառիճի N 41, Թալինի NN 8, 9,

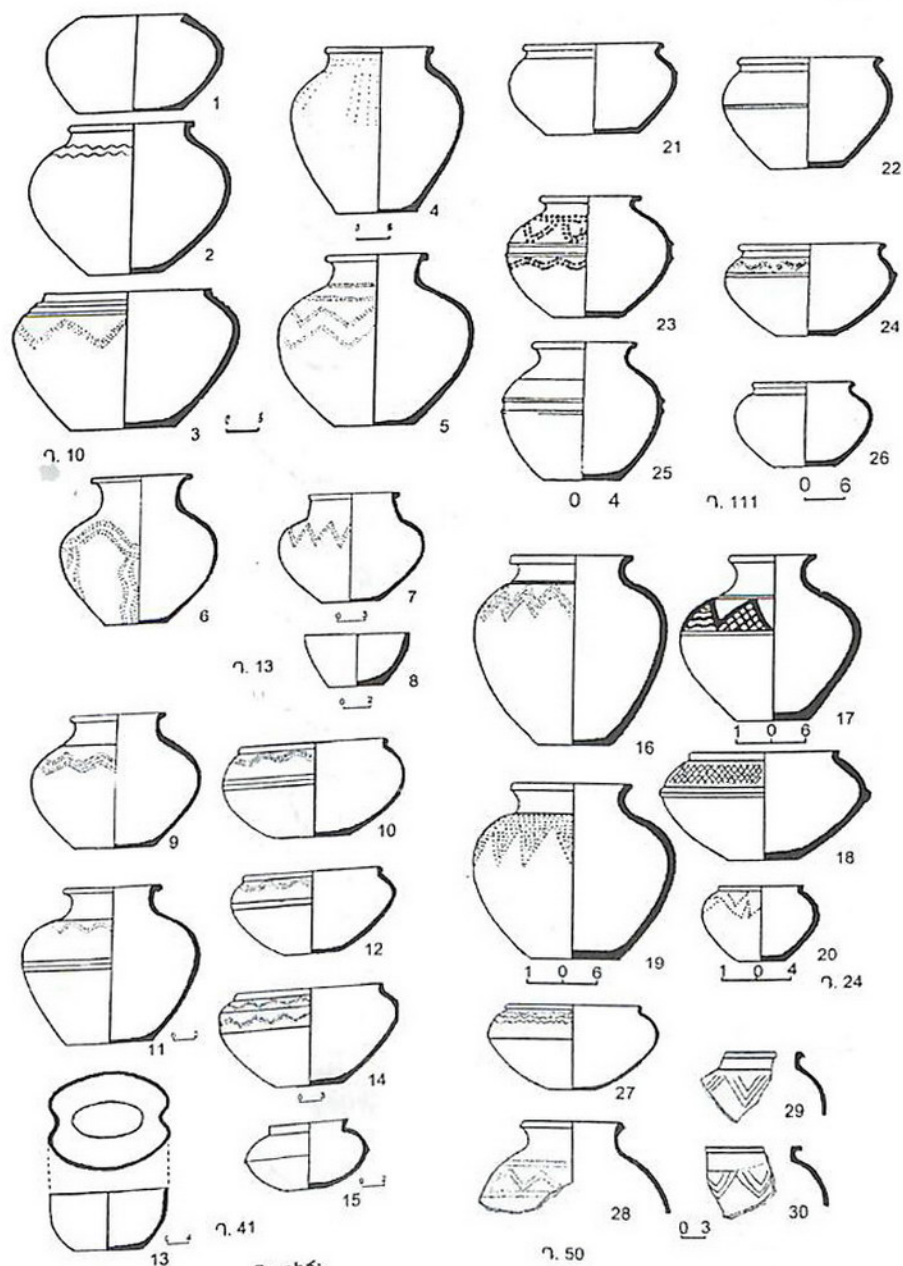
Քարաշամբի NN 40, 791 համալիրներին բնորոշ գույքի կազմով ներկայացվածները: Շիրակավանի միջինբրոնզեդարյան երկու հորիզոնների նյութերը ցույց են տալիս, որ դրանցից ստորինը հատկապես շաղկապվում է նույն փուլի «անցումային հատկանիշներով» համալիրների հետ: Պատկերը նույնն է մնում, եթե համադրությունների շղթային հավելում ենք Մուխամնաթ թափայի, Լոռի Բերդի, Հոռոմի համապատասխան շերտերի նյութերը: Հոռոմի ռադիոածխածնային տվյալները թույլ են տալիս հուշարձանի միջինբրոնզեդարյան շերտը թվագրել մ.թ.ա. 1682-1511 թթ. սահմաններում /12, p. 29; 1, էջ 6-8/: Գեղարոտի բնակավայրի ուշբրոնզեդարյան շերտերի ստորին հորիզոնները ներկայացված են Արթիկի «ավագ խմբի» համալիրներին բնորոշ խեցեղենի օրինակներով և գույզ գլանիկներով ու փայլաներկով արված, ներձկված լայն գոտիներով ու պտտադրոշմով արված կետաշար ալիքներով, կիսապարույրներով զարդարված խեցանոթներով: Այս հորիզոնի տիպաբանական աղբյուրները Սևանի N 18, Լճաշենի N 215, Քարաշամբի NN 40, 143, 791, Հոռոմի N T6 և այլ համալիրների հետ ակնհայտ են: Պատկերը նույնն է Ապարան II բնակավայրի ուշբրոնզեդարյան շերտում (ներկայացված է գլանիկներով ու կետաշար զարդամոտիվներով, իրանի ստորին կեսում ակոսագծերով զարդարված միջին և ուշ բրոնզին բնորոշ ձևերով անոթներով): Ռադիոածխածնային տվյալներով Գեղարոտի հիշյալ հորիզոնը թվագրվում է 1450-1300 թթ. շրջանակներում: Միաժամանակ Գեղարոտի վերին հորիզոնները, Ծաղկահովտի, Հոռոմի, Հնաբերդի ուշբրոնզեդարյան շերտերը (ներկայացված են Արթիկի «ավագ խմբի» դամբարաններին բնորոշ խեցեղենով) թվագրվում են համապատասխանաբար մ.թ.ա 1320-1210 թթ., 1390-1160 թթ., 1440-1265 թթ., 1420-1290 թթ. /6, c. 5-7/: Հատկանշական է, որ Վրաստանում պեղված Իրգանչայի N 5 դամբարանը ներկայացված է գույքի այնպիսի կազմով, որը միանշանակ միջանկյալ դիրք է գրավում Հառիճի N 50 և երկգույն մածուկով ազուցված, կետազարդ մեանդրներով, կիսապարույրներով զարդարված խեցեղենով Լճաշենի N 135 դամբարանների միջև (միանշանակ բնութագրելի է, որպես «սահմանային» համալիր): Ռադիոածխածնային տվյալներով Իրգանչայի դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 1652-1450 թթ /7, c. 58/: Եթե նկատի ունենաք այս համալիրի գույքի տեսականու առանձնահատկությունները, ապա այն պետք է հաջորդի կարմիրբերդյան/սևան-արցախյան տիպաբանական կազմով «անցումային հատկանիշներով» համալիրներին ու շերտերին (չի կարող ավելի վաղ թվագրություն ենթադրել քան մ.թ.ա. XVI դ. վերջին քառորդը) և նախորդի ուշբրոնզեդարյան դասական կազմով համալիրներին (ոչ ուշ քան մ.թ.ա. XV դ. կեսը): Ժամանակագրական այս սահմաններում Գեղարոտի ստորին հորիզոնի հետ շաղկապվող դամ-

բարաններն ամենաուշն են, իսկ Հառիճի N 13, Շիրակավանի N 41 դամբարանների հետ ընդհանրացողները ամենավաղը: Այսինքն Հառիճի N 41, Թալինի NN 8, 9, Բեթիի NN 19, 20, Քարաշամբի NN 40, 143, 791, Հոռոմի N T6, Սևանի N 18 և գույքի տիպաբանական կազմով դրանց կրկնող դամբարանները կարող են թվագրվել մ.թ.ա. XVI դ. վերջին քառորդից մինչև մ.թ.ա. XV դ. կեսը: Բրոնզի ինդուստրիայի ուշ փուլի առանձնացման համար չափանիշ հանդիսացող զենքի, զարդերի, մանրաքանդակի օրինակների փաստագրումները կարմիր-բերդյան/սևան-արցախյան մշակույթներին վերագրվող դամբարաններում՝ Ն. Գետաշենի N 21, Իրգանչայի N 5 Բերիկլդեբիի N 4 դամբարաններ և այլն /8, с. 130-141; 13, Abb. 78, 83, 95-97, Kat. Nr.150-164/, վկայում են, որ դրանք ավելի վաղ թվագրություն են ենթադրում, քան Լճաշենի, Արթիկի «ավագ խմբի» համաժամանակյա դամբարանները: Այս հանգամանքը միանշանակ հուշում է, որ շերտագրորեն կարմիր-բերդյան/սևան-արցախյան մշակույթների և «հուշարձանների լճաշենյան» խմբի միջև միջանկյալ դիրք գրավող, մ.թ.ա. XVI դ. վերջից մինչև մ.թ.ա. XV դ. կեսով թվագրվող համալիրները պետք է վերագրվեն բրոնզի դարի ուշ փուլին (ՈՒԲ I):

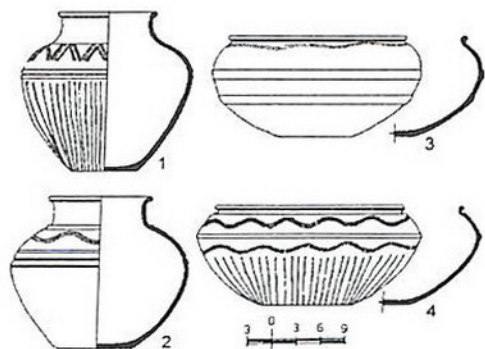
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Ավետիսյան Պ., Բադալյան Ռ.*, Հոռոմի դամբարանին համալիրների պարբերացման և ժամանակագրման խնդիրների շուրջ, ԴՅԱԱ, զեկ. թեգեր, Երևան, 1996, էջ 6-8:
2. *Ավետիսյան Պ., Ենգիբարեան Ն., Սարգսեան Գ.*, Հայաստանի նորայայտ հնագիտական յուշարձանները (Արտաշատի դամբարանադաշտ), Հանդես Ամսօրեայ, 1998, 1-12, էջ 193-248:
3. *Թորոսյան Ռ. Ս., Խնկիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ս.*, Հին Շիրակավան (1977-1981 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, 2002:
4. *Փիլիպոսյան Ա. Ս.*, Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը, Երևան, 1999:
5. *Арешян Г., Оганесян В., Мурадян Ф., Аветисян П., Петросян Л.*, Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры, ИФЖ, 1990, 1, с. 53-74.
6. *Бадалян Р., Аветисян П.*, К абсолютной хронологии позднего бронзового века Армении по радиоуглеродным данным, Հայաստանի հնագույն մշակույթ, զեկ. հիմնադրույթներ, Երևան, 2001, էջ 5-7:
7. *Кахуани К. К., Глигвашвили Э. В., Дзенадзе М. С., Каландадзе Г. Г., Цквитинидзе З. Р.*, Археологическое исследование Машаверского ущелья в 1984-86 гг., ПАИ в 1986 г., Тбилиси, 1991, с. 51-59.

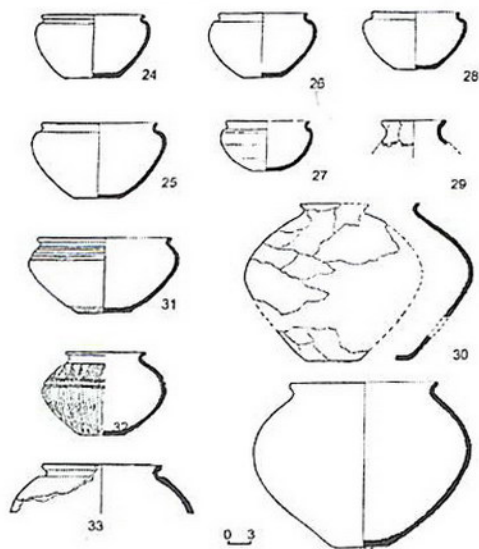
8. *Мкртчян Р. А., Пилипосян А. С., Паликян А. К.*, Коллективные погребения эпохи средней бронзы Неркин Геташена (социокультурная характеристика), ВОН, 1997, 1, с. 130-141.
9. *Оганесян В. Э.*, Культура первой половины II-тысячелетия до н.э. в среднем течении р. Раздан, Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук, Ереван, 1990.
10. *Петросян Л. А.*, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ереван, 1989.
11. *Хачатрян Т. С.*, Древняя культура Ширака, III-I тыс. до н.э., Ереван, 1975.
12. *Badaljan R. S., Kohl PH. L., Stronach D., and Tonikjan A. V.*, Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia. *Iran*, 1994, XXXII, pp. 1-29.
13. *Unterwegs zum goldenen vlies. Archäologische Funde Aus Georgien*, Saarbrücken, 1995.

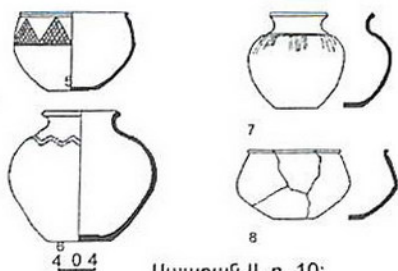
Հատիճ:

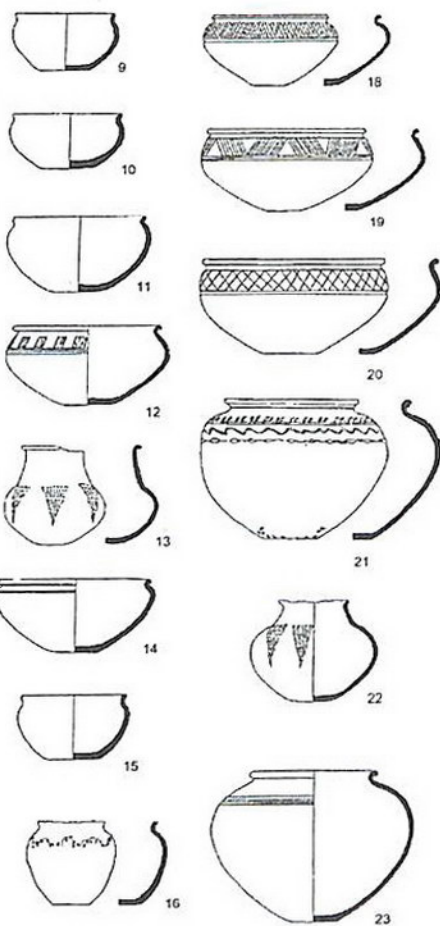
Թալին, դ. 9:

Ապարան II, դ. 5:

Ապարան II, դ. 10:

Ապարան II, դ. 4:

ДРЕВНЯЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ НА ХОЛМАХ УДАБНО-ДАВИД ГАРЕДЖИ

Часть Восточной Грузии, плоскогорье Удабно-Давид Гареджи расположено в 25 километрах к востоку от Тбилиси, между реками Курой и Иори (см. карту). Территория эта, максимальная высота которой от уровня моря 1000 метров, холмистая, абсолютно безлесная и безводная, но исключительно богата черноземом. Из-за тяжелых климатических условий Удабно-Давид Гареджи в настоящее время не засеяно и в основном используется в качестве зимних пастбищ.

Палинологические исследования края показали, что до середины I тыс. до н.э. он был покрыт густыми лесами и, естественно, климат был более мягким и влажным.

Археологические исследования в этом крае до 80-х годов прошлого столетия не проводились и его древности были известны лишь находками ископаемых доисторических животных (*Бурчак-Абрамович*) и раннесредневековыми монастырями с замечательной настенной живописью¹.

В 80-х годах в связи с государственной программой освоения края в хозяйственных целях впервые были проведены и археологические разведывательные работы, благодаря которым во многих пунктах Удабно-Давид Гареджи были обнаружены стоянки каменного века², раскопаны курганы эпохи средней бронзы с богатым археологическим материалом триалетской культуры³.

¹ *Чубинишвили Г.Н.*, Пещерные монастыри Давид Гареджи. Тбилиси, 1948.

² *Бугианишвили Т.*, Памятники нижнего палеолита Удабно-Давид Гареджи. Труды Кахетской археологической экспедиции, VIII, Тбилиси, 1988, с. 36-46 (на груз. языке с русск. резюме).

³ *Pizchelauri K., Orthmann W.*, Der Kurgan "Tetri Kweb; I". Georgia-Zeitschrift für Kultur und Geschichte Georgiens und Kaukasus, Heft 15, Konstanz, 1992, с. 15-22.

и т.д. Археологи добились особых успехов с помощью дешифровки аэрофотосъемок этого края. С их помощью в Удабно-Давид Гареджи удалось обнаружить несколько десятков поселений эпохи средней и поздней бронзы⁴.

Но самым большим достижением этих исследований нужно считать выявление нескольких групп городищ конца II и начала I тыс. до н.э. с регулярной планировкой (таб. II, III)⁵.

Сразу же стало ясно, что эти древние городища, выстроенные по заранее составленному проекту, уникальны для Кавказа и требуют к себе особого внимания. Учитывая их важность в изучении древностей Кавказа, Академия наук Грузии для немедленного начала археологических исследований на этих памятниках провела срочные фиксационные работы особо больших масштабов. Была создана целая инфраструктура для проведения полевых работ и т.д., но, к сожалению, известные политические катаклизмы конца прошлого века полностью уничтожили результаты всех этих деяний.

В Удабно-Давид Гареджи археологические работы были возобновлены лишь в самом конце XX века, когда памятниками Удабно-Давид Гареджи заинтересовался один из древнейших научных центров Европы – Тюбингенский Университет имени Эберхарда Карла. Была достигнута договоренность начать в Удабно совместные археологические исследования грузинскими и немецкими научными центрами сообща. С немецкой стороны эти работы возглавил один из инициаторов проекта, руководитель археологической экспедиции Трои, профессор Манфред Корфман.

Для подготовки специальных научных кадров изучения Кавказа в Тюбингенском Университете М. Корфман организовал трехгодичный цикл лекций по древностям Кавказского региона. Эта его инициатива принесла важные плоды – молодежь заинтересовалась прошлым Кавказа, начала изучать кавказские языки, многие избрали своими квалификационными темами кавказскую проблематику и т.д. Таким образом, до начала раскопок в Удабно, фактически была создана основа кавказоведения.

⁴ *Варазашвили В.А.*, Археологические разведки в Удабно-Давид Гареджи. Труды Кахетской археологической экспедиции, с. 47-51.

⁵ *Pitskhelauri K.N.*, South Caucasian Ancient Civilisation in Garedji (Udabno). Festschrift für Manfred Korfmann. Mauer-Schau, Band 2, Remschalden-Grunbach, 2000, с. 748-758.

С грузинской стороны для проведения этих работ при Академии Наук Грузии был основан научный проект "Троя-Удабно" и по возможности было выделено специальное финансирование.

Только после таких подготовительных мероприятий были начаты совместные грузино-немецкие археологические работы в Удабно.

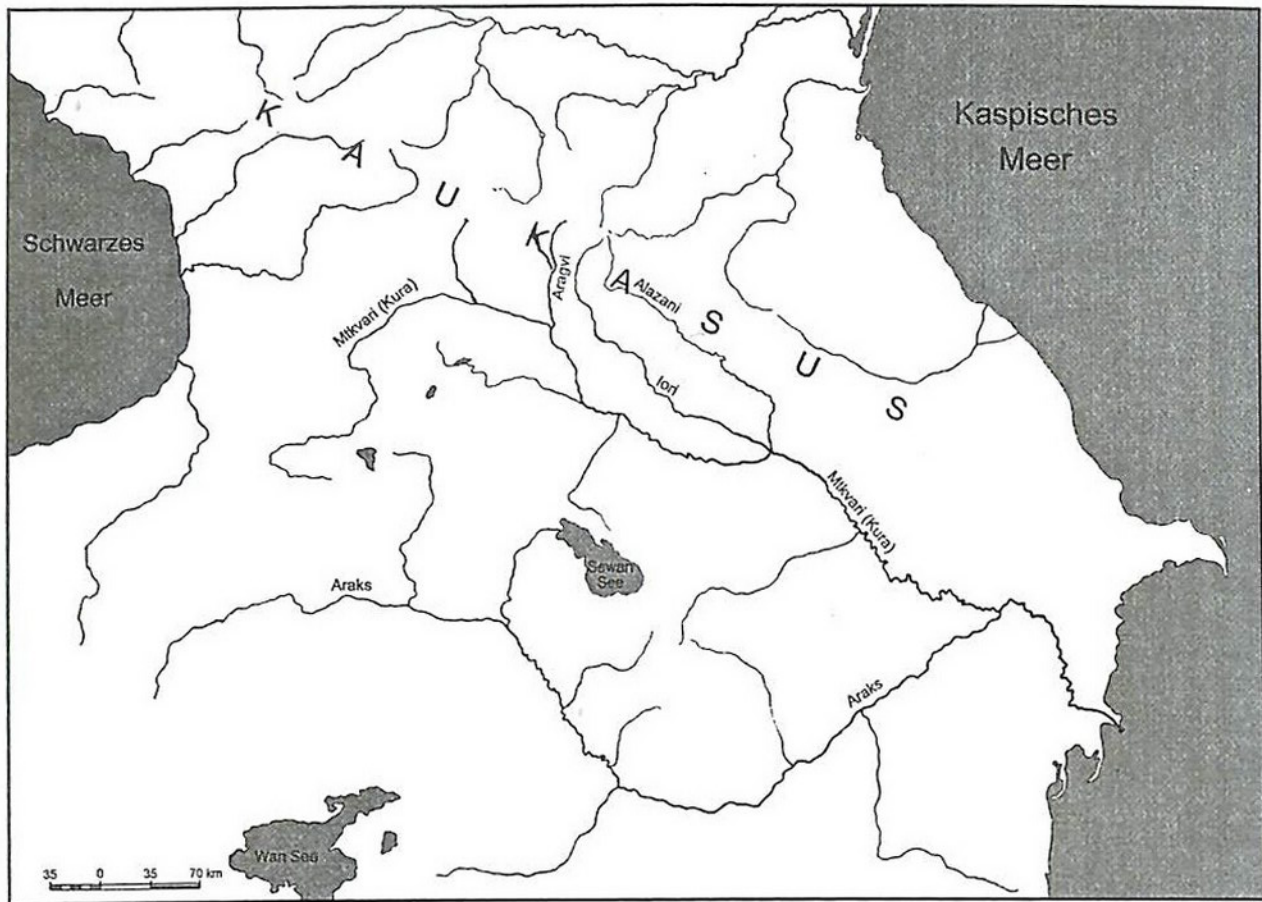
Вначале с немецкой стороны были проведены широкомасштабные фиксационные работы. Точнее, впервые на Кавказе были проведены геомагнитные измерения с новейшей аппаратурой. С их помощью были уточнены данные аэрофотосъемок, зафиксировано существование каменных оснований сырцовых стен, хорошо спланированных жилых кварталов и мощных фортификационных сооружений, ширина которых колеблется от 5 до 9 метров.

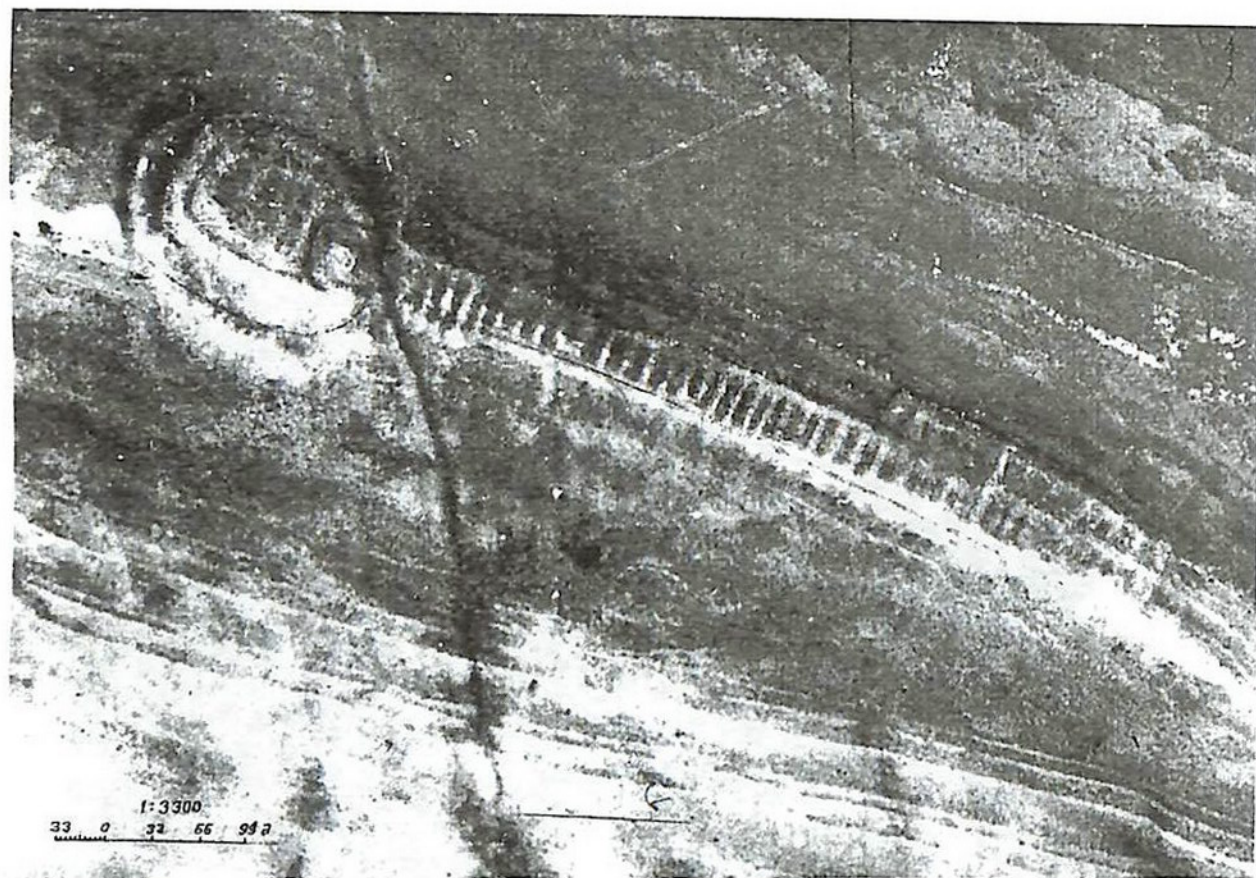
Археологические раскопки на городищах Удабно I, II, III были начаты в 2002 году. Выявлены каменные основания помещений жилых и хозяйственных кварталов, святилище, улицы и дворы, вымощенные каменными плитами и т.д., которые точно соответствуют планировке, полученной при геомагнитных измерениях.

Найденный археологический материал, в основном керамика, исключительно местного характера и датируется концом II - началом I тыс. до н.э. Лишь на цитадели святилища Удабно I в 2002 году в закрытых комплексах среди массы местной керамики были найдены фрагменты глиняных сосудов с твердым розовым черепком из хорошо отмученной глины, которые фактически ничего общего не имеют с изделиями местного производства. Они в процессе изучения и их происхождение устанавливается. В процессе изучения и около пятидесяти образцов древесного угля, с помощью которых удастся уточнить датировку памятника. Они исследуются в радиоуглеродных лабораториях Германии.

Хозяйственной основой городских поселений Удабно, кроме сельского хозяйства, предположительно была обработка железа. Залежи этого металла геологи обнаружили во многих местах этого края, а у археологов уже имеются данные существования этого производства вблизи городских поселений.

Археологи также предполагают, что появление столь высокой цивилизации в Удабно-Давид Гареджи в какой-то мере должно было быть связано с древнейшими транскавказскими дорожными магистралями, т.к. узел их пересечения находится именно в этой точке Южного Кавказа.

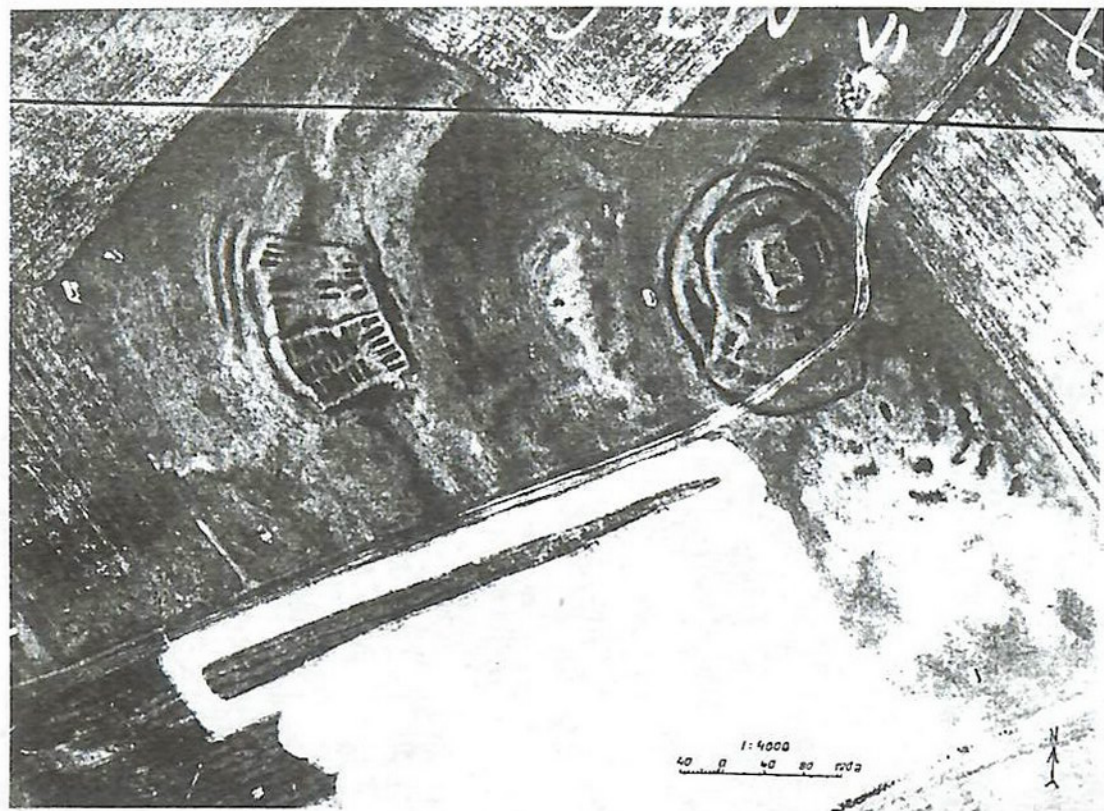

Табл. II

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԳԼԱՆԱԶԵՎ ԿՆԻՔՆԵՐ ՀԱՌԻՃԻՑ

Գրեթե չորս տասնամյակ առաջ, երբ արդի Հայաստանի տարածքում միտանիական գլանաձև կնիքները հազվադեպ երևույթ էին, Տելեմակ Խաչատրյանը առաջին անգամ հրատարակեց Արթիկի կատակոմբային թիվ 53 դամբարանից հայտնաբերված օրինակը: Կնիքի վրա, խորադիր փորագրությամբ պատկերված էին մարդկային ութ համանման ֆիգուրներ՝ կիսադեմով և երկար իրանով: Ի պատիվ հեղինակի, պետք է ասել, որ դեռ այն ժամանակ նա ճիշտ կողմնորոշվեց թե՛ պատկերագրության վերլուծման և թե՛ կնիքի մոտավոր ծագման ու թվագրության հարցում:¹

Նույն՝ 1963թ. ակադեմիկոս Բորիս Պիոտրովսկին նկարագրեց Լճաշենում 1961թ. հարություն Մնացականյանի հայտնաբերած գլանաձև կնիքը, համեմատելով այն Հյուսիսային Օսեթիայում գտնվածի հետ, ցույց տալով դրանց սիրիա-պաղեստինյան արտադրանք լինելը և խուրրի-միտանիական ծագումը:²

Այնուհետև՝ Շիրակի վաղ մշակույթի մասին իր ամփոփիչ աշխատանքում Տ. Խաչատրյանը ներկայացրեց ևս երկու գլանաձև կնիք Արթիկի վաղ խմբի՝ թիվ 422 և 625 դամբարաններից, վերլուծության ենթարկեց երեք կնիքները միաժամանակ:³ Նա դրանք համեմատեց միտանիական նմանօրինակ կնիքների հետ և հենվելով Կլոդ Շեֆֆերի, Էդիտ Պորադայի և այլոց վրա, թվագրեց՝ մ.թ.ա. XV-XIVդդ., իսկ կնիքների պարունակող վաղ դամբարանային համալիրները, ընդունված սանդղակի համաձայն, վերագրեց մ.թ.ա. XIV-XIII դարերին: Կնիքների թվագրման հարցում հիմք ընդունեց նաև դամբարաններում հայտնաբերված մյուս՝ ձեռակերտ առարկաների վաղ բնույթը: Նա ուշադրության է արժանացրել հատկապես ապակե բաժանարար ուլունքը (դամբ. թիվ 53). այդպիսիք հանդիպում են խուրրիական միջավայրում մ.թ.ա. XVII-XII դդ. և մեծ քանակությամբ գտնվել են Միքենեի թիվ 1 դամբարանում և Նուզիում: Այդպիսի մի ուլունք հայտ-

¹ *Т. С. Хачатрян. Материальная культура древнего Артука, Ереван, 1963, с. 137.*

² *И.М. Дьяконов. Урартские письма и документы, М.-Л. 1963, с. 11 (Предисловие Б.Б. Пиотровского).*

³ *Т.С. Хачатрян. Древняя культура Ширака, Ереван 1975, с. 132.*

նաբերվել է նաև Հառիճի II հազարամյակի առաջին կեսի դամբարանում՝ գունագարդ խեցեղենի և այլ բնորոշ իրերի հետ:⁴

Հատկանշական է, որ Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի վաղ փուլի ընդարձակ դամբարաններից մեկում (թիվ 7), որտեղ հավանաբար թաղումը կատարվել էր դիակառքի վրա, քանի որ պահպանվել էին դրա բրոնզե զարդերն ու բաղադրամասերը (մարտակառքի մանրակերտ, թռչունի արծանիկ, խոշոր բոժոժներ, Գ-աձև իրեր, լայն օղեր), գլանաձև կնիքի հետ միասին հայտնաբերվեց կապույտ ապակուց, քառանկյուն բաժանարար ուլունք:⁵ Հատկանշական է նաև, որ կնիքն իր զուգահեռն է գտնում ի դեմս Արթիկի թիվ 625 դամբարանում հայտնաբերված: Վերջինս կրում է սրբազան ծառի կրկնվող պատկեր և, ինչպես նշում է հեղինակը, թեև չի ուղեկցվում այլ կերպարներով, մնում է միտանիական թեմաների շրջանակում, թվագրվելով մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսով:⁶ Նման կնիք գտնվել է նաև Պարնի Գեղի ուշ բրոնզի դարաշրջանի դամբարանում⁷, Նորատուսում, Սարուխանում, Արցախում, Օգնիում (Թռեղք)⁸ և այլուր: Արևելքում համեմատաբար սակավ հանդիպող այս կնիքը, իր զուգահեռն ունի նաև Լիբանանում՝ Քամիդ-էլ-Լոզում⁹ և ինչպես հայտնի դարձավ՝ նաև Հառիճում:

Վերջերս, Տ. Խաչատրյանի հնագիտական չիրատարակված նյութերի մեջ ի հայտ է եկել Հառիճից հայտնաբերված գլանաձև ևս երկու կնիք, պատրաստված սպիտակ, ծակոտկեն կավից կամ շաղախից և պատված երկնականաչավուն ջնարակով, որի միայն հետքերն են մնացել: Արդեն հիշատակված, կենաց կամ սրբազան ծառի պատկերով կնիքը դիտվում է ուղղահայաց, պատկերագրությունը կրկնվում է երկու անգամ: Սա եզրագծեր (ռեգիստր) չունի, ինչպես Արթիկի համանման կնիքը. չափերն են՝ երկարությունը՝ 31 մմ, տրամագիծը՝ 9 մմ, անցքի տրամագիծը՝ 4 – 5 մմ (նկ. 1):

Մյուս կնիքի (երկարությունը՝ 15 մմ, տրամագիծը՝ 7 մմ, անցքի տրամագիծը՝ 3մմ) պատկերագրությունը սահմանազատված է եզրա-

⁴ Նույնը, էջ 158:

⁵ Տ. Գ. Деведжян. Лори Берд I. Ереван 1981, табл. IX, рис. 3,7.

⁶ Т.С. Хачатрян. Древняя культура Ширака, с. 188.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Ա. Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան 1998, աղ. 26-2, 12, 13: Ի դեպ, այս պատկերագրությամբ գլանաձև կնիքները, որ կարծես Արևելյան Հայաստանի տարածքում առավել հաճախ են հանդիպում և կրում են տեղական բնորոշ զարդաձև, նախկինում համարվում էին ուլունքներ: Որպես միտանիական կնիք, այն առաջին անգամ հրատարակվեց Տ. Խաչատրյանի կողմից:

⁹ Beate Salje, Der "Common Style" der Mitanni – Glyptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der späten Bronzezeit, Mainz am Rhein, 1990, Tafel VIII, 160.

գծերով, այն արտահայտում է միտանիական կնիքներին բնորոշ ուղ-
րանախշ, խորադիր փորագրությամբ: Արտատպվածքում, հորիզոնա-
կան ուղղությամբ, ներկայացնում է երեք զույգ կիսագնդեր, միացած՝
կարճ, թեք գծիկներով (նկ. 2): Այս զարդը միտանիական կնիքների
վրա կարելի է տեսնել ինչպես ուղղահայաց, այնպես էլ հորիզոնական
դիրքով և տարբեր արտահայտչաձևերով:

Նկ. 1.

Նկ. 2.

Բիտե Սալյեն տալիս է այս զարդի 15 տարբերակ, որոնցից վեր-
ջինը համապատասխանում է Հառիճի կնիքին:¹⁰ Սրա զուգահեռը
հայտնի է Ռաս-Շամրայից (Սիրիա), որտեղ կիսագնդերը ոչ թե զույգ
են, այլ երեքական:¹¹

¹⁰ Նույնը, աղ. XV, 15:

¹¹ Նույնը, աղ. VIII, 159:

Ինչպես տեսնում ենք, Արթիկի երեք և Չառիճի երկու գլանաձև կնիքներն իրենց զուգահեռներն ունեն սիրիա-պաղեստինյան կամ լևանտյան երկրներում: Նույնը կարելի է ասել նաև Լոռի Բերդի երեք գլանաձև կնիքների համար (դամբ. թիվ 7, 25), որոնց զուգահեռները հայտնի են Ալալախից (Սիրիա), Չագորից (Պաղեստին) և Մոհամմեդ Արաբից (Միջագետք):¹²

Միտանիական գլանաձև կնիքների նորանոր հայտնագործությունները, բնականաբար, փոխում են պատկերացումները դրանց բազմազանության, տարածվածության, ծագումնաբանության և այլ հարցերի շուրջ:

Բիտե Սալյեն, պատկերագրական, ոճական, ծագումնաբանական և ժամանակագրական առումներով խմբավորել է միտանիական «պարզ ոճի» բոլոր գլանաձև կնիքները, միաժամանակ տալով դրանց բնորոշումը:

Արթիկի թիվ 422 դամբարանի կնիքն իր ոճով, պատկերագրությամբ և թեմատիկայով համապատասխանում է սիրիական առաջին խմբի («թուլցիկ գծային ոճ») կնիքներին, որոնք հիմնականում ի հայտ են գալիս Ուգարիթում՝ մ.թ.ա. XVI դ. սկզբից: Ըստ հեղինակի, թռչնի պատկերները ավելի շատ զուգահեռներ են գտնում էգեյան աշխարհում, քան Առաջավոր Ասիայում: Այս խմբի կնիքները (21 օրինակ) սկիզբ են առել Ռաս-Շամրայում և Եգիպտոսում, Յուսիսային Միջագետք են հասել մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. (ի դեպ, Տ. Խաչատրյանի կողմից ներկայացված են երկու զուգահեռներ՝ Կիպրոսից):¹³ Քանի որ այս խմբի հիմնական օրինակները ծագել են Ուգարիթից (15 հատ), այս ոճը կոչվել է «ուգարիթյան I»: Բ. Սալյեն այս խմբում հիշատակում է՝ «մեկ օրինակ Չայաստանից», նկատի ունենալով Արթիկի կնիքը:¹⁴

Արթիկի թիվ 53 դամբարանի կնիքի տիպը (մարդկային ֆիգուրների շարք) հայտնի է նաև Նուզիից (Միջագետք), Ուգարիթից (Սիրիա), Ալալախից (Սիրիա), Երուսաղեմից, կավամանի վրա դաշվածքը՝ թել Մոհամմեդ Արաբից (Միջագետք, Իրաք): Ըստ Դոմինիկ Կոլլոնի, կնիքներն ավելի հաճախ հանդիպում են Նուզիում, արտադրվել են Միջագետքի արևելքում և վերաբերում են բոլոր ժամանակաշրջաններին: Միաժամանակ նա բերում է Մետիուսի կարծիքն այն մասին, որ դրանք հավասարապես բաշխված են եղել ամբողջ միտանիական աշխարհում և Նուզիում ավելի շատ չեն, քան այլ վայրերում:

¹² D. Collon, Some cylinder seals from Tell Mohammed Arab, Iraq, Vol. L, 1988, p. 67; Beate Salje, նշվ. աշխ., աղ. II, 35-37.

¹³ T.C. Хачатрян. Древняя культура Шурাকা, с. 132, рис. 77 – 5,6.

¹⁴ Beate Salje, նշվ. աշխ., էջ 84-85.

Դ. Կոլլոնը դրանք թվագրում է մ.թ.ա. 1450 – 1350թթ.¹⁵ Բ. Սալյեն գտնում է, որ այս կնիքի պատկերագրությունը ծագում է հին սիրիական՝ մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ. ավանդույթից, արտադրվել է Ռաս-Շամ-րայում և հիշյալ վայրերից բացի, մեկական օրինակներով հայտնաբերվել է Յունաստանում և Հայաստանում (նկատի ունի Արթիկի կնիքը)։ Սիրիական և հայկական օրինակները թվագրում է մ.թ.ա. XV-XIVդդ., պաղեստինյանները՝ մ.թ.ա. XIII դարով¹⁶ Ինչպես երևում է, Արևելյան Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, մեզ հայտնի, միտանիական կնիքների զգալի մասը սիրիա-պաղեստինյան կամ լևանտյան ծագում ունեն։ Այսպես, եթե մեկ առ մեկ ուսումնասիրելու լինենք Հայաստանից և ընդհանրապես Հարավային Կովկասի վաղ հուշարձաններից (Մեծամոր, Շամիրամ, Լճաշեն, Հրազդան, Մինգեչաուր, Շահթախտի և այլն) գտնված միտանիական գլանաձև կնիքները, համեմատելով դրանք հիշյալ երկրների կնիքագործական արհեստանոցների արտադրանքների հետ, կտեսնենք, որ դրանց զգալի մասը Միջերկրականի արևելյան ափի արտադրանք են, որոնք ժամանակագրական փոքր հատվածում (մ.թ.ա. XV-XIVդդ.) ներթափանցել են Հայաստան և ռազմական առաջնորդների, ցեղային ավագանու ու քրմական դասի համար ծառայել որպես հուռութ, պահպանակ, զարդ, ինչպես նաև հարստության և իշխանության խորհրդանիշ։

Խուրրիական կնիքների ներթափանցման ճանապարհը, Հյուսիսային Սիրիայից՝ Անդրկովկաս, Բ. Պիտրովսկին տեսնում է Եփրատի վերին հոսանքներով և Վանա լճի հյուսիսով¹⁷ Հայաստանի և Սիրիայի միջև առնչությունները նշված ժամանակահատվածում չեն սահմանափակվել միայն կնիքներով, դրանք երևում են նաև մետաղյա իրերի միջոցով (բրոնզ, ոսկի), որոնց ներմուծման և արտահանման ճանապարհը, հավանաբար նույն կնիքների ճանապարհն է։ Սա արդեն ուսումնասիրության այլ բնագավառ է։

Այսպիսով, հայ հնագիտության երախտավոր Տելեմակ Խաչատրյանն, իր երկարամյա, բեղմնավոր գործունեության շնորհիվ, Հայաստանի գլանաձև կնիքների ոչ ստվար հավաքածուն հարստացրեց հինգ արժեքավոր նմուշներով, որոնցից երկուսը, ցավոք չհասցրեց հրատարակել։

¹⁵ D. Collon. նշվ. աշխ., էջ 60, 68.

¹⁶ Beate Salje. նշվ. աշխ., էջ 30:

¹⁷ И.М. Дьяконов. ук. соч., с. 11.

ԱՐԹԻԿԻ ԹԻՎ 422 ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՄԻՏԱՆԻԱԿԱՆ ԿՆԻՔԸ

Արթիկի դամբարանադաշտը Հայաստանի Ուշ Բրոնզի-Վաղ երկաթի շրջափուլերը ներառող պարբերաշրջանի էտալոնային հուշարձաններից է: Բազմավաստակ հնագետ Տ.Խաչատրյանի ղեկավարած արշավախմբի կողմից, XX դարի 60-70-ական թթ. հնավայրի 640 կատակոմբային դամբարաններում պեղված արտեփաստերի (կավանոթներ, սպառագինության նմուշներ, պերճանքի առարկաներ, աշխատանքային գործիքներ, իշխանության խորհրդանշաններ) և էկոփաստերի (մարդկային կմախքներ, կենդանիների ոսկորներ, ծովախիտունջներ) հարուստ և հավաստի ժողովածուն կարևոր դեր ունի Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների մ.թ.ա. II հազ. II կեսի պատմա-մշակութային, ռազմա-քաղաքական, էթնո-սոցիալական և առևտրա-տնտեսական կապերի ու փոխառնչությունների ուսումնասիրության գործում (Хачатрян Т., 1973: Хачатрян Т., 1975: Хачатрян Т., 1979): Այս առումով առավել տեղեկատվական են գլանաձև (այդ թվում նաև միտանիական) կնիքներ պարունակող համալիրները (թիվ 53, 99, 111, 227, 422, 625), որոնցից թիվ 422-ում հայտնաբերված օրինակին էլ նվիրված է այս հոդվածը:

Կատակոմբային դամբանախցում խնդրո առարկա կնիքի հետ համատեղ հայտնաբերված հնագիտական նյութերի խումբը թույլ է տալիս համալիրը թվագրել մ.թ.ա. XVդ. վերջից - մ.թ.ա. XIVդ. I կեսը ներառող ժամանակահատվածի սահմաններում:

Գլանաձև կնիքը պատրաստված է սպիտակավուն շաղախից և ծածկված է թափանցիկ ջնարակի բարակ շերտով: Երկարությունը 23,6 մմ է, իսկ տրամագիծը՝ 10,8 մմ (ՀԴԴԹ, 2346/289): Իրանի դրոշմող մակերեսին դեպի կենաց ծառը շարժվող (աջից ձախ) զույգ թևատարած թռչուններ են փորագրված, որոնց գլխավերևում լուսատուի կամ, թերևս երկնային ինչ-որ մարմնի, համակենտրոն զույգ շրջանագծերի տեսքով արված, խորհրդանշան-պատկեր կա: Ողջ տեսարանը կնիքի վերին և ստորին եզրերի մոտ սահմանազատված է հորիզոնական խորադիր ակոսներով (աղ. 1, նկ. 1): Նկատի ունենալով տեսարանի ընդհանուր կառուցվածքն ու փորագրման առանձնա-

հատկությունները, ուսումնասիրողներն այս կնիքը համադրել են միտանիական կնիքագործությանը բնորոշ օրինակներին (*Хачатрян Т.*, 1975, էջ 133, 185: *Аветисян Г.*, 1984, էջ 34-45: *Փիլիպոսյան Ա.*, 1996, էջ 6-7: *Փիլիպոսյան Ա.*, 1998, էջ 42-43, աղ. 41, նկ. 8):

Կնիքի դրոշմող մակերեսին փորագրված թռչունների երթը, որպես առանձին հորինվածքային մոտիվ, բավական արխայիկ բնույթ ունի, տարածված է մ.թ.ա. III-II հազարամյակների հիմարեյան կնիքագործության մեջ և հանդիպում է Միջագետքից (Ջեմդեթ-Նասր) (աղ. 1, նկ. 3), Փոքր Ասիայից (Կարաթաշ-Սեմայուկ) (աղ. 1, նկ. 7), Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհից (Բեթշան IX, Ռաս-Շամրա) (աղ. 1, նկ. 2, 4) և Իրանական սարահարթից (Աղա Եվլար, Թեփե Սիալկ) (աղ. 1, նկ. 5,6) հայտնաբերված օրինակների վրա (*Frankfort H.*, 1939, էջ 36, նկ. 14: *Mellink M.*, 1969, էջ 211, աղ. 57, նկ. 2: *Вильхельм Г.*, 1992, էջ 13, նկ. 4: *Schaeffer C.*, 1948, աղ. 30,2: *Amiet P.*, 1985, էջ 295, նկ. 1: *Salje B.*, 1990, էջ 222-223, աղ. VIII, նկ. 145-153): Ըստ որում, նրանց թռիչքի կամ շարժման ուղղությունը (աջից ձախ կամ ձախից աջ) հին ցեղախմբերի ու էթնիկ կազմավորումների մոտ առնչվում էր որոշակի դիցաբանական պատկերացումների հետ և բարի կամ չար գուշակությունների («Աուսպիցիա», «Մանտիկա») հիմք հանդիսանում (*ԴԲ* 1985, էջ 40, 148-149): Հին հնդիկները հավքերի նման շարժը կոչում էին «ապասապա», հարավային սլավոնները՝ «Мертвецкое колесо», իռլանդացիները՝ "tuatal", իսկ անգլիացիներն ու շոտլանդացիները՝ "withershins" (*Махабхарата*, 1990, էջ 274: *Ксенофонт*, 1976, էջ 25,37): Նման գուշակություններով զբաղվող քրմերին անվանում էին «ավգուրներ» (*ԴԲ*, 1985, էջ 28-29):

Ի դեպ, եթե միջագետքյան, փոքրասիական, սիրիապաղեստինյան և իրանական վերոհիշյալ օրինակներում թռչունների շարքերը համապատասխանաբար ուղեկցվում են օվալի, եռանկյան, շեղագիծ ցանցի և համակենտրոն շրջանագծերից կազմված պարույրների փորագրություններով, ապա արթիկյան օրինակի վրա առկա են կենաց ծառն ու համակենտրոն շրջանագծերով լուսատուն: Վերջիններս, որպես հորինվածքային մանրամասներ, իրոք առավել բնորոշ են միտանիական կնքագործությանը և հանդիպում են մ.թ.ա. XV-XIV դարերով թվագրվող հուշարձաններից (Թել Աբու Գեյզել, Գեզեր, Թել-Էդ-Դուվեյր, Թեփե Գիյան, Ուզարիթ, Ուլու Բուրուն, Թել Ատանա-Ալալախ) հայտնաբերված կնիքների վրա (*Buchanan B.*, 1966, նկ. 988: *Collon D.*, 1987, էջ 136-137, նկ. 570: *Collon D.*, 1990, էջ 28, նկ. 14: *Schaeffer C.*, 1948, աղ. 245, նկ. 7: *Frankfort H.*, 1939, աղ. XLIII, նկ. h: *Collon D.*, 1988, էջ 62, նկ. a,b, էջ 65, նկ. d): Քննարկվող օրինակներում դրանք ուղեկցում կամ լրացնում են մարդկանց (Դեր-Էդ-Դուվեյր) (աղ. 2, նկ. 6), կենդանիների (Թեփե Գիյան, Գեզեր) (աղ.

2, նկ. 2, 5) և կենաց ծառի մոտ կատարվող արարողության (Ուգարիթ) (աղ. 2, նկ. 3, 4) փորագրությունները: Ուշագրավ է, որ միտանիական վերոհիշյալ կնիքների և արթիկյան օրինակի վրա առկա հորինվածքային տարրերը (մարդ, այծ, ցուլ, թռչուն, ծառ, համակենտրոն շրջանագծերով ներկայացված լուսատու) հանդիպում են նաև Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհից (Մեզիդդ IX, Լաքիշ, Ալալախ VI-V) (*Carre Gates M.-H.*, 1981, էջ 12-17, աղ. 4) և Հայկական լեռնաշխարհից (Շահթախտի, Արուճ, Ելփին, Քարաշամբ) հայտնաբերված, գրեթե համաժամանակյա (մ.թ.ա. XVI դարի երկրորդ կես-մ.թ.ա. XV դար) խեցանոթների նկարազարդ իրաններին: Նրանցում հատկապես աչքի է զարնում իրար հաջորդող թռչունների և վերջիններիս գլխավերևում զետեղված լուսատուի արդեն հայտնի դրվագի առկայությունը, ըստ ամենայնի, առասպելական որոշակի ծանրաբեռնվածություն կրող կոնկրետ տեսարանի համատեքստում: Ըստ որում, դրանց հիման վրա վերականգնվող սյուժեն քարաշամբյան օրինակների շնորհիվ (աղ. 3, նկ. 1-4) օժտվում է ավելի կոնկրետ բովանդակությամբ, իր մեջ ներառելով առասպելական նետածիգ որսորդի, նրա շան, ինչպես նաև հովանավոր և հակամետ արարածների հաջորդական և իմաստավորված պատկերները: Վերջիններիս մի մասի (որսորդ, շուն, գայլ, թռչուն, այծ, եղջերու) մոտ կամ վերևում շրջանով (նաև համակենտրոն շրջանագծերով) ներկայացված լուսատուի առկայությունը (ինչպես և արթիկյան օրինակի վրա) թերևս ընդգծում է վերոհիշյալ կերպարների աստրալ բնույթը (որսորդ-արև-աստված, որսորդ-մեռնող և հառնող աստված, թռչուն-արև, այծ-աստղ, շուն-աստղ և այլն): Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ինչպես քննարկված կնիքների իրաններին արված փորագրություններում, այնպես էլ ալալախյան և քարաշամբյան խեցանոթների նկարազարդերում, ըստ երևույթին, գործ ունենք մ.թ.ա. XVI-XIV դարերում աշխարհագրական որոշակի սահմաններում տարածում գտած մի ընդհանուր առասպելի կամ նրա տարբերակ-պատումների առանձին հատվածները կազմող տեսարանների պատկերման փաստի հետ: Հարցն այս տեսանկյունից քննելիս, առավել հավանական է վերոհիշյալ սյուժեն համադրել Հին Աշխարհում (նաև Հայկական լեռնաշխարհում) վաղագույն ժամանակներից հայտնի առասպելական որսորդի (Ատտիս, Ադոնիս, Օրիոն, Հայկ, Կեփալոս, Մելեագրոս, Հերմես-Կանդավլես, Կուխուլին, Օդին-Վոտան և այլն), նրա շան (Սիրիոս՝ Օրիոնի շունը, Սարամա՝ Ինդրայի շունը, Մերա՝ Իկարոսի շունը, Լայլապոս՝ Կեփալոսի շունը, Ջևհի ոսկե շունը, Արտավազդ-Շիդարի շները և այլն), ծիսական որսորդության (Կալիդոնյան վարազի որս, Կրոմմիոնյան խոզի որս, Տավոնեսյան աղվեսի որս, կինճերի որս Արտավազդ-Շիդարի կողմից) և վերջիններիս հովանավորող թռչունների (գարուդներ, սու-

պարնաներ, աշվիններ) հետ առնչվող մի շարք հնդեվրոպական ավանդապատումների հետ (Топоров В., 1992, էջ 144: ԴԲ, 1985, АСДГДР, 1990: Иванов В., 1977: Հայրությունյան Ա., 1987: Պետրոսյան Ա., 1997):

Միտանիական, արթիկյան և քարաշամբյան կնիքների և խեցանոթների վրա պատկերված առասպելական սյուժեի բարդությունն ու մշակվածությունը, ինչպես նաև առանձին պատկերների ու խորհրդանշանների ներկայացման միևնույն եղանակը ենթադրել են տալիս ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մշակութային նախատիպերից նրանց սերված լինելը: Այս առումով, թերևս, իմաստից զուրկ չէ վերջիններիս համադրությունը Կուր-արաքսյան (Վաղ Բրոնզի շրջափուլ) և Թռեղքվանաձորյան (Միջին Բրոնզի շրջափուլ) մշակույթներին բնորոշ անոթների նախշաձևերի և տեսարանների հետ: Ըստ որում, եթե վաղ օրինակներում (Չիրքեյան բնակավայր, մ.թ.ա. III հազարամյակի սկիզբ՝ Կուր-արաքսյան մշակույթ) հիմնականում երևում է համակենտրոն շրջանագծերի տեսքով արված լուսատուի, երկրաչափական բնույթի նախշերի և մի դեպքում միայն (Վելիքենդ, մ.թ.ա. III հազարամյակի սկիզբ՝ Կուր-արաքսյան մշակույթ) ոճավորված կենաց ծառի համադրություն, ապա Թռեղքվանաձորյան անոթների վրա (Սադուգա, Մրավալձղալի, Իրգանչայ, Ամասիա, Կամո-Գավառ, Սիսիան, Ջուրնաբադ, Նախիջևան) արդեն հայտնի լուսատուի խորհրդանշանը, երկրաչափական բնույթի նախշերից զատ, ուղեկցվում է նաև թռչունների, օձերի, ալիքների և ոճավորված կենաց ծառի պատկերներով (Гаджиев М., 1991, էջ 134, նկ. 25/12, էջ 147, նկ. 35/9,10: Алуев В. 1977, էջ 141, աղ. 1: Пицхелаури К., Варашвили В., Кинцурашвили М., Менабде Ц., Квабадзе Д., 1987, էջ 37, աղ. XLIV, նկ. 27): Արժե մշել նաև այն հանգամանքը, որ և արթիկյան, և սիրիապաղեստինյան միտանիական կնիքների վրա փորագրված կենաց ծառերն իրենց պատկերման հնարքներով (սեղանաձև պատվանդանի տեսքով հիմք-բուն, հավասարաչափ տեղաբաշխված ճյուղեր և սաղարթ) դարձյալ կարծես վերարտադրում են միջինբրոնզեդարյան պատկերագրության համապատասխան տարրի և մասնավորապես Թռեղքի (Կորուխ թաշ) արձաթե գավաթին դրվագված կենաց ծառի մանրամասները: Որոշակի իմաստային ծանրաբեռնվածություն է կրում նաև համակենտրոն շրջանագծերով ներկայացված նախշը: Հին եգիպտացիների մոտ այն համարվում էր ոսկու (ասել է թե նաև արևի) խորհրդանշանը և երբեմն փորագրվում էր մ.թ.ա. II հազարամյակում իշխած փարավոնների (Թուֆնոս I, Թուֆնոս III, Ամենհոտեպ II, Ամենհոտեպ III, Ռամզես II, Ռամզես III և այլոք) (աղ. 4) անձնական կնիքների վրա՝ դարձյալ մարդկանց, թռչունների և օձերի պատկերների գլխավերևում (Ходжаш С., 1976,

էջ 85-113, աղ. I-IV): Ձուտ տեսականորեն (նկատի ունենալով քննարկվող նշանի արտաքին նմանությունը) կարելի է ենթադրել, որ զույգ համակենտրոն շրջանագծերով ներկայացված նախշը արևից զատ կարող էր նաև երկնային ինչ-որ մարմին ցուցանել: Այս առումով առավել հավանական է այն համադրել Սատուռնի (հին հայոց Երևակ մոլորակը) հետ: Համակենտրոն շրջանագծերով ներկայացված նախշածնը լայնորեն հանդիպում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Ինչպես նշեցինք վերևում, այն Վաղ և Միջին Բրոնզի շրջափուլերի խեցանոթների նախշամոտիվների մի տարրն է և լավ ներկայացված է նաև թռեղք-վանածորյան մշակույթի մետաղական արտադրանքի (ոսկե կոնաձև կնիքներ, ճակատակալներ, գլանաձև ուլունքներ, ճարմանդներ, զրահաշապկի բրոնզե թիթեղ-պահպանակներ և այլն) նմուշներում, ինչպես նաև դամբարանային եզակի որմնանկարչության (Լոռի Բերդ, Նյութը հրատարակված չէ) պահպանված պատառիկների վրա: Հանգամանք, որ ավելի ևս ընդգծում է վերը քննարկված տեսարանների և թռեղք-վանածորյան մշակույթի դեկորատիվ արվեստի պատկերամշանային համակարգի փոխկապակցվածությունը:

Ի մի բերելով Արթիկի դամբարանադաշտի թիվ 422 դամբարանից հայտնաբերված գլանաձև կնիքին վերաբերող շարադրանքը՝ կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս միտանիական կնիքագործության ուշ փուլին (մ.թ.ա. XVդ. վերջ-մ.թ.ա. XIVդ. I կես) վերաբերող օրինակ է և իրանին արված փորագիր հորինվածքում ներկայացնում է Հին Աշխարհում (և հատկապես Մերձավոր Արևելքում) լայն տարածում ունեցած Մեռնող-Հառնող առասպելաբանական կերպարին առնչվող ընդհանուր սյուժեի դրվագներից մեկը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

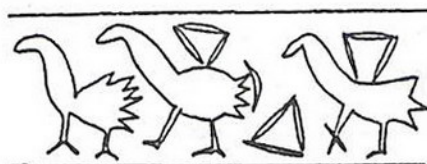
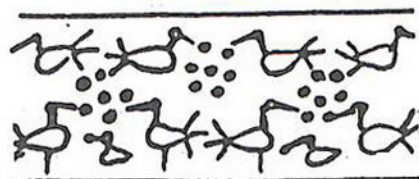
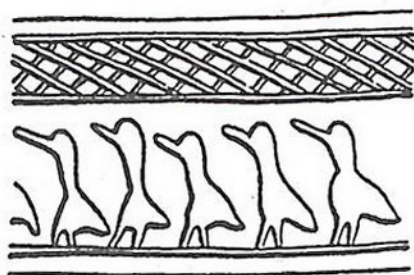
ԴԲ	- Դիցաբանական բառարան, 1985
ՀԴԴԹ	- Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարան
ВДИ	- Вестник Древней Истории
ΛΣΔΓΔΡ	- Λεγэнды и Сказания Древней Греции и Древнего Мира
ΠΑΙ	- Πολεμίες Αρχεολογικές Ισσελελελελελελελε
AJA	- American Journal of Archaeology
SMS	- Syro-Mesopotamian Studies

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

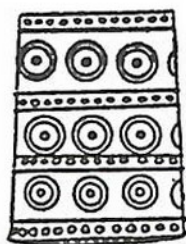
Հարությունյան Ս., 1987- Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան:

- Պետրոսյան Ա.*, 1997 - Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգագրագիտական խնդիրը, Երևան:
- Փիլիպոսյան Ա.*, 1996 - Արթիկի գլանաձև կնիքները ու դրանց միտանական զուգահեռները, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը: Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով: Ձեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի:
- Փիլիպոսյան Ա.*, 1998 - Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան:
- Аветисян Г.*, 1984 - Государство Митанни, Ереван.
- Алиев В.*, 1977 - Культура расписной керамики эпохи бронзы в Азербайджане, Баку (на азерб. языке).
- Вильхельм Г.*, 1992 - Древний народ хурриты, Москва.
- Гаджиев М.*, 1991 - Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа, Москва.
- Иванов В.*, 1977 - Древнебалканский и общеиндоевропейский текст мифа о герое-убийце пса и Евразийские параллели (в сб. "Славянское и Балканское Языкознание. Карпато-Востонославянские параллели. Структура Балканского текста"), Москва.
- Ксенофонт*, 1976 - Анабасис, Москва.
- Махабхарата*, 1990 - Книга о Карне (Карнапарва), Москва.
- Пицхелаури К., Варазашвили В., Кинцурашвили М., Менабде Ц., Квавадзе Д.*, 1987 - Археологические исследования в Кахетии, ПАИ в 1984-1985 гг., Тбилиси.
- Топоров В.*, 1991 - Ашвины (в кн. МНМ, т. I), Москва.
- Хачатрян Т.*, 1973 - Материальная культура древнего Артука, Ереван.
- Хачатрян Т.*, 1975 - Древняя культура Ширака, Ереван.
- Хачатрян Т.*, 1979 - Артикий некрополь (каталог), Ереван.
- Ходжаш С.*, 1976 - Царские скарабеи, скарабеиды и печати эпохи Нового Царства из ГМИИ им. А.С. Пушкина и Эрмитажа, ВДИ, № 2, Москва.
- Amiet P.*, 1985 - La periode IV de Tepe Sialk (in "De l'Indus aux Balkans" Recueil a la Mémoire de Jean Deshayes"), Paris.
- Buchanan B.*, 1966 - Catalogue of the Ancient Near Eastern seals in the Ashmolean Museum I, Oxford.
- Carre Gates M.-H.*, 1981 - Alalakh levels VI and V: A chronological reassessment (in SMS, vol. 4, issue 2), Malibu.
- Collon D.*, 1987 - First Impressions. Cylinder seals in the Ancient Near East, London.
- Collon D.*, 1988 - Some cylinder seals from Mohammed Arab, Iraq, vol. L, London.
- Collon D.*, 1990 - Near Eastern Seals, London.
- Frankfort H.*, 1939 - Cylinder seals. A documentary essay on the Art and Religion of the Ancient Near East, London.
- Mellink M.*, 1969 - Archaeology in Asia Minor, AJA, vol. 73, part 2, Princeton.

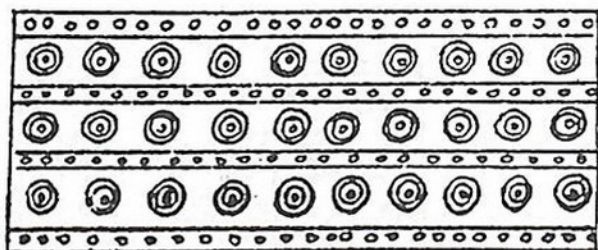
- Salje B.*, 1990 - Der "Common Style" der Mitanni - Gilptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Späten Bronzezeit, Mainz am Rhein.
- Schaeffer C.*, 1948 - Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

—

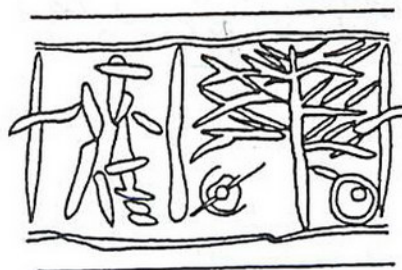

1

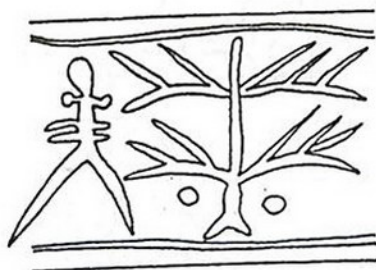
1

2

3

4

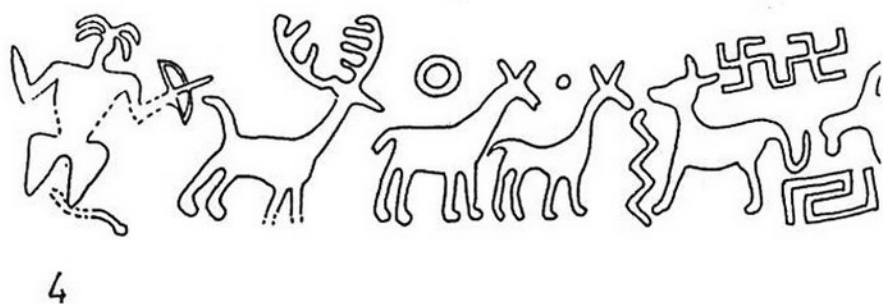
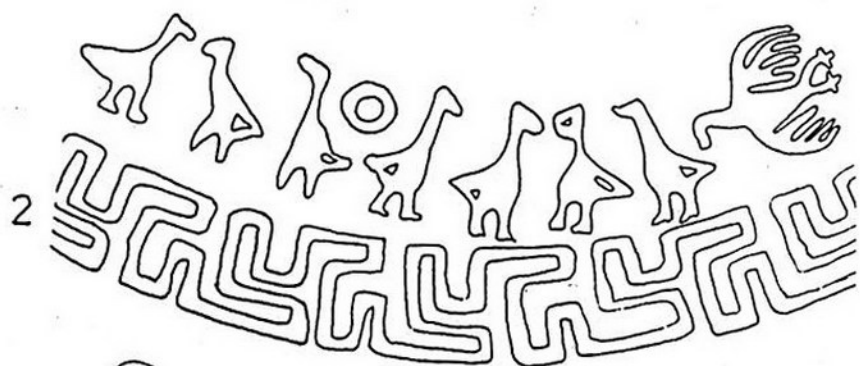

5

6

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

Յահմես I

Ամենհոտեպ I

Թութմոս I

Թութմոս III

Ամենհոտեպ II

Ամենհոտեպ II

Ռամզես

Սեթի

Ռամզես

Ռամզես I

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 4

ДРЕВНЯЯ БРОНЗА АРТИКСКИХ КАТАКОМБ

Многолетние раскопки Арктикского некрополя выявили самый разнообразный археологический материал, среди которого продукция металлопроизводства занимает особое место. Количество медно-бронзовых артефактов из этих катакомб составляет около 1260 экземпляров (*Хачатрян Т.С.*, 1979). Такое большое количество материала из одного памятника позволяет наиболее объективно оценить характер и направленность металлургической деятельности ремесленников древнего Артика. Отметим, что наряду с готовой продукцией, в одном из погребений (№ 285) найден уникальный набор бронзолитейщика. Из публикаций Т.С. Хачатряна трудно определить точное количество керамических предметов, связанных с литейным делом (*Хачатрян Т.С.*, 1975, сс. 204, 205; 1979, с. 231). Здесь мы сталкиваемся с редчайшим случаем целого набора инструментов литейного дела, которые крайне редко встречаются в могильном инвентаре Закавказья. Опубликованный материал позволяет заключить, что весь набор состоит из разных тиглей и лячек ложкообразной формы. Все они сделаны из плохо промешанной глины и носят на себе следы сильного обжига, а внутри трещин сохранились остатки металла.

Морфологически тигели делятся на 2 типа:

I. *плоскодонные чашеобразные*, которые в свою очередь представлены двумя видами—без слива и с «носиком» для слива жидкого металла;

II. *вазообразные с ножной подставкой*.

Лячки ложкообразной формы по своей конструкции в общем однотипны, единственная разница у них в строении ручки. У одной из них ручка клювообразная, а у остальных они прямые и более утолщенные.

Т.С. Хачатрян, долгие годы раскапавший эти катакомбные погребения, разделил их на три хронологических этапа: I этап—XIV-XIII вв., II этап—XII-XI вв. и III этап—X-IX вв. до н.э. (*Хачатрян Т.С.*, 1975, с. 173-244).

Среди этого обилия металла массивные бронзовые артефакты в виде оружия и орудий труда составляют в целом незначительную долю. В среднем на каждые десять погребений приходится один массивный предмет. Основную массу металла составляют небольшие украшения самых разнообразных форм и назначений.

Из цветного металла этого могильника спектрально проанализировано 84 изделия. Если придерживаться периодизации Т.С. Хачатряна, то весь проанализированный металл распадается по этапам в следующем количестве. Из захоронений XIV-XIII вв. до н.э. исследовано 19 металлических предметов, 60 анализов приходится на материалы XII-XI вв. до н.э. Остальные вещи (5 экз.) относятся к X-IX вв. до н.э.

Металл XIV-XIII вв. до н.э. Результаты спектрального анализа дают возможность разделить весь исследованный металл на 3 металлургические группы. Эти группы выделяются в зависимости от искусственной примеси легирующего компонента в составе сплава..

I группа – «чистая» медь. В составе двух браслетов (пог. № 72, 102) не зафиксировано сколь-нибудь повышенного содержания легирующих добавок. Они практически изготовлены из меди без добавления к ней каких-либо примесей.

II группа – оловянистая бронза (Cu+Sn). Основная масса артефактов этого некрополя отлита из меди с добавлением к ней олова (Cu+Sn) в количестве от 1 до 13%.

III группа – оловянисто-свинцовистые бронзы (Cu+ Sn+ Pb). В двух случаях наряду с оловом зафиксировано повышенное содержание свинца. Значение его превышает 1%. В обоих случаях мы имеем дело с украшениями. В одном случае это небольшой браслет из 72-го погребения, а во втором – биконическая подвеска в виде колокольчика из пог. № 196.

Кроме артефактов с медной основой имеется подвеска из 203-го погребения, сделанная из сплава олова и свинца (Sn+Pb). В этом бинарном сплаве на долю олова приходится чуть более 50 %, а на долю свинца- менее 50% сплава.

Как видим, мастера-литейщики Артика XIV-XIII вв. до н. э. для легировки в основном применяли олово, получая при этом классическую бронзу, остальные типы сплавов применялись крайне редко. Конечно, эти выводы носят предварительный характер, так как выборка проанализированного материала довольно огра-

ничена. Надеемся, со временем серия эта будет расширена и тогда появится возможность сделать окончательные выводы.

Металл XII-XI вв. до н.э. Из комплексов этого периода проанализировано около 60 предметов. Это дает возможность проводить более надежные статистические расчеты. Основная масса исследованного материала приходится на различные украшения в виде браслетов, колец, подвесок, умбонов и т.д. Количество оружия составляет 12 экземпляров, что составляет примерно 1/5 часть всей серии. И только 5 предметов приходится на орудия труда и конское снаряжение.

Рассматривая частотные гистограммы распределения концентрации элементов в составе меднобронзовых предметов XII-XI веков до н. э., замечаем, что многие примеси имеют многовершинные конфигурации. Это дает основание полагать, что металлурги и литейщики древнего Артика использовали сырье двух или более рудных источников. Сказанное лучше всего демонстрируется гистограммой Zn, которая показывает, что половина изделий выплавлена из руды, поступившей из месторождений с очень низким содержанием этого элемента. Другая половина приходится на руду с относительно высоким содержанием Zn (0,003-0,3).

Здесь наблюдается еще одна закономерность. Из 12 проанализированных предметов вооружения только 3 изготовлены из цинкосодержащих медных руд, в то время как остальные отлиты из меди, в исходной руде которой цинк практически отсутствует. Совершенно обратная картина наблюдается с составом бронзы для украшений. Преобладающая часть их изготовлена из меди с относительно высоким содержанием цинка.

Металлургическая характеристика этой проанализированной серии самая разнообразная. Здесь имеются почти все рецепты сплавов, известные литейщикам Закавказья конца II тыс. до н.э. Но тщательный разбор полученных данных показывает, что цветной металл Артика XII-XI вв. до н. э. состоит из трех основных металлургических групп и нескольких условных.¹

Основная металлургическая характеристика этого времени в целом повторяет картину металла XIV-XIII веков до н. э..

¹ К условным отнесены сплавы, количество которых в данной серии не превышает одного-двух случаев.

I группа «чистой» меди. Примерно одна шестая часть изделий отлита из меди без легирующих компонентов. Сюда в основном вошли небольшие украшения в виде браслетов, один черенковый кинжал с ромбическим сечением из погребения 291 и шаровидная булава из того же комплекса. В эту группу входят и двухчастные конские удила из 79-го погребения.

II группа оловянистой бронзы (Cu+Sn). Рассматривая гистограмму распределения примеси олова в составе арктического металла, можно легко заметить, что присутствие олова, близкое к значению одного процента, является границей между искусственной добавкой и естественной примесью. Исходя из этого, все изделия, содержащие в своем составе 11 и более процентов олова отнесены к оловянистой бронзе. Сюда не входят те сплавы, в которых помимо олова имеется и повышенное содержание других компонентов.

Оловянистая бронза составляет самую многочисленную металлургическую группу арктического металла. На ее долю приходится около 65% всех проанализированных артефактов. Содержание олова в составе сплава колеблется от 1 до 15%. Его количество в составе оружия, как правило, составляет 3-10%, за исключением одного цельнолитого кинжала с трубчатой рукоятью из 182-го погребения, в составе которого олово достигает до 14%, что в данном случае является исключением из общего правила.

Из оружия в металлургическую группу входят 3 наконечника копья, гладкая шаровидная булава из погребения № 331 и бронзовый черенок биметаллического кинжала с железным клинком.

Весь остальной материал этой группы составляют различные браслеты, пуговицы и другие мелкие украшения.

III группа оловянисто-свинцовистых сплавов (Cu+Sn+Pb). Спектральным анализом зафиксировано 4 случая, когда вместе с оловом в составе сплава имеется высокое содержание свинца. Это так называемые двухкомпонентные оловянисто-свинцовистые бронзы. Из такого сплава изготовлены наконечник копья 330-го погребения, меч (пог. 335), цепочка для подвески (пог. 360) и небольшое граненое кольцо (пог. 564).

Кроме основных металлургических групп среди арктического металла имеются отдельные случаи, когда изделия отлиты из сплавов не входящих в вышеуказанные группы. Так, например, имеются два предмета из оловянистой бронзы, но с высоким содержанием мышьяка. Из такого сплава изготовлена миниатюрная

статуэтка птицы (360 пог.) и черенковый кинжал с утолщенным клинком (пог. 336). Одна небольшая пуговица из 199-го погребения сделана из оловянисто-цинкового сплава (Sn-7%, Zn-8-8,5%).

В проанализированной серии встречаются единичные случаи и других сплавов, из которых можно отметить орнаментированный бегущей спиралью браслет (пог. 135), изготовленный из свинцово-сурьмяной бронзы. Примесь свинца в нем 1,3, а сурьмы около 12%. Одна пуговица отлита из сурьмяной бронзы (Sn-3,5%), а браслет с несходящимися концами (пог. 198) - из свинцовистой бронзы. В этой серии анализами установлен и один случай, когда основой сплава пуговицы (пог. 582) служила чистая сурьма с незначительными природными примесями других элементов.

Такова общая химико-металлургическая характеристика металла арктических катакомб. Приведенные выше данные показывают, что мастера-литейщики древнего Арктика виртуозно владели всеми технико-технологическими приемами металлопроизводства, известными в эпоху поздней бронзы-раннего железа.

Здесь мы избегаем подробного морфотипологического разбора металлического инвентаря и рассматриваем их только по признаку функционального назначения, на основании чего подразделяем их на три категории: оружие, орудия труда, украшения. Рассматривая количество каждой отдельно взятой категории, получаем общую картину целевой направленности производства металлопродукции. После чего становится ясно, что древние мастерские Арктика в основном специализировались на изготовлении различных меднобронзовых украшений, хотя они умели отливать и сложнейшие образцы оружия самого широкого ассортимента (кинжалы, секиры, булавы, наконечники копий, дротиков и стрел) и орудий труда. В отличие от своих ближайших соседей (Ором, Ширикаван) где производство оружия носило чуть ли не массовый характер, древние арктицы эту категорию выпускали в очень ограниченном количестве. Простейшие статистические наблюдения показывают, что продукция вооружения Орома и Ширикавана периода поздней бронзы составляет более 45% (Ором) и 25% (Ширикавана), 50% от общего количества бронзовых изделий, в то время как для Арктика этот показатель составляет всего 4,2%.

В настоящее время крайне затруднительно объяснить причину такого резкого контраста между металлопроизводством Арктика, с одной стороны, и Орома и Ширикавана - с другой. Но

бесспорно, что если Ором - Ширакаванские литейщики предпочтению отдавали производству оружия, то следовательно, в этом была потребность у общества, или, иначе говоря, это был своего рода социальный заказ. Не указывает ли сказанное на то, что эти общины имели некий милитаризованный характер? Древние артикцы же, практически находясь в тех же геоклиматических и историко-политических условиях, что и их ближайшие соседи, вооружению придавали второстепенное значение, делая основной упор на производство различных украшений. Такая направленность выпуска продукции характеризует древних артикцев как общину с некоторым «пацифистским», не военизированным уклоном.

Эти наблюдения носят пока предварительный характер. Для получения наиболее аргументированных выводов необходимо проведение комплексного исследования всего археологического материала Ширака с привлечением палеоантропологических данных, детальным разбором погребального обряда, изучением конструктивных особенностей погребений и т.д. Только после такого всестороннего исследования можно приблизиться к пониманию специфических особенностей, наблюдаемых между близко расположенными синхронными памятниками одного этнокультурного микрорегиона.

Литература

- Хачатрян Т.С.*, 1975. Древняя культура Ширака, Ереван.
Хачатрян Т.С., 1979. Артикский некрополь, Ереван.

ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКОЕ И ИНКРУСТИРОВАННОЕ ОРУЖИЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Среди огромного количества бронзовых и железных изделий Армении конца II-начала I тыс. до н.э. можно выделить группу полиметаллических и инкрустированных мечей и кинжалов, которые делятся на несколько типов.

К первому типу относятся железные мечи с вильчатой рукояткой, состоящей из четырехугольного стержня с вильчатым основанием и навершия с веерообразными волютами. К числу подобных вещей относится рукоять малого меча из Гавара, представляющая собой четырехгранный ствол, на котором имеется орнамент в виде двух выпуклых горизонтальных линий, огибающих ствол под волютами и над основанием. Между волютами шиповидный выступ. Вильчатое основание образовано продолжением стержня, состоящего из двух широких пластин, между которыми закладывался железный клинок меча. Длина рукояти 15 см, ширина ствола 2,5 см, ширина навершия 10 см¹.

Подобная рукоять известна из раскопок Е. Лалаяна в Алигрыхе² (Астхадзор). Повторяя форму вышеописанной рукояти из Гавара, алигрехская рукоять отличается отсутствием шипа между волютами, взамен которого нанесен линейный орнамент. Некоторое различие наблюдается и в форме плеч вильчатого основания. Здесь вместо двух широких выступов наблюдаются четыре легких выступа-стержня, расходящихся книзу и обхватывающих железный клинок двумя стержнями с каждой стороны. Совершенно аналогичны вышеуказанным эфесы из Ани, Куши и

¹ С.А. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, с. 82.

² Ե. Լալայան, Դանթանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 156, նկ. 112:

Мхрата и Орома.³ Они повторяют указанную форму, отличаясь отсутствием шипа между волютами и наличием орнамента на седловине, подобно алигрхской рукояти. В Закавказье подобные мечи известны из Самтавро⁴ и Менгечаура⁵.

Бронзовые мечи с подобной рукоятью известны из Караклиса (Ванадзор)⁶, Узды-тепе (Муганская степь)⁷. Несколько иное место занимает по форме рукоять ванадзорского меча. Повторяя форму вышеописанных мечей, она отличается формой вильчатого основания, приближается к вильчатым основаниям лча-шенских мечей, имеющих полукруглые выступы⁸. Несколько разноречива датировка этих мечей. Б.А. Куфтин датирует их VII-VI вв до н.э.⁹, И.М. Джафарзаде - VIII-VII вв. до н.э.¹⁰ В отличие от них А.А. Мартиросян¹¹, С.А. Есаян¹² и М.Н. Погребова¹³ датируют подобные мечи IX-VIII вв. до н.э.

Подобные мечи вне Закавказья встречаются в Луристане и северо-западном Иране. Несколько экземпляров бронзовых рукояток железных кинжалов известны на Северном Кавказе, где они датируются VIII-VII вв до н.э.¹⁴

Биметаллическое оружие несколько иного – типа кобанских кинжалов, часто встречается в других памятниках Северного Кавказа-Каменском, Галиатекло, Фаскау, горной Балкарии и других местах. Интересно отметить, что в Фаскау найден

³ Б.А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, с. 59. Оромский меч найден Р. Бадаляном, материалы не опубликованы.

⁴ Р.М. Абрамшвили, К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа, обнаруженных в Самтаврском могильнике. Вестник Гос. музея Грузии, вып. 19-А, 21-В, табл. 1.

⁵ Г.М. Асланов, Р.М. Ваидов, Г.И. Ионе, Древний Мингечаур, Баку, 1959, с. 72.

⁶ Б.А. Куфтин, ук. соч., с. 64, рис. 59.

⁷ И.М. Джафарзаде, Элементы археологической культуры древней Мугани, Изв. АН АзССР, Баку, 1946, 9, с. 30.

⁸ С.А. Есаян, ук. соч., с. 82.

⁹ Б.А. Куфтин, ук. соч., с. 64.

¹⁰ И.М. Джафарзаде, ук. соч., с. 30.

¹¹ А.А. Мартиросян, Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода, Изв. АН АрмССР, 1956, 9, с. 76.

¹² С.А. Есаян, ук. соч., с. 83.

¹³ М.Н. Погребова, Иран и Закавказье в раннем железном веке, М., 1977, с. 52.

¹⁴ М.Н. Погребова, ук. соч., с. 53.

также бронзовый браслет с железными кольцами. Все эти материалы также датируются VIII-VII вв. до н.э.¹⁵

Ко второму типу полиметаллических вильчатых мечей относятся железные мечи, рукояти которых имеют широкое вильчатое основание и украшены вдетыми бронзовыми шайбами. Такая бронзовая рукоять была обнаружена Ж. де Морганом в Мусиери¹⁶. Она представляет собой круглый ствол с крупным круглым навершием, на который насаждались чередующиеся бронзовые и костяные округлые шайбы. Основание этой рукояти имеет вильчатую форму для закрепления железного клинка. Почти подобная железная рукоять хранится в Эрмитаже¹⁷. Она представляет собой прямой стержень длиной в 10 см со вдетыми тремя бронзовыми шайбами, между которыми размещались костяные шайбы. Стержень рукояти украшен полушаровидным навершием, а основание имеет вильчатую форму для закрепления клинка. Интересно отметить, что способ украшения рукояти металлическими и костяными шайбами применялся и на более поздних кинжалах. Так, найденный в астихблурском могильнике VI-V вв. до н.э. кинжал с овальным в сечении клинком имеет рукоять в виде квадратного стержня, на который было вдето десять крупных шайб, между которыми имеются зазоры, куда вдевались роговые вкладыши¹⁸.

Вильчатая рукоять меча обнаружена также Н.Я. Марром в Ворнаке (Акнер)¹⁹. Она представляет собой четырехгранный стержень с тремя парными выступами круглой и пятью-ромбовидной формы. В верхней части стержня имеется шашковидный выступ, а основание имеет полукруглый вильчатый вырез для закрепления клинка. Прекрасно сохранившийся меч подобной формы происходит из Ноемберяна.²⁰

Третий тип железных мечей рассматриваемого вида представлен мечами, железные рукояти которых снабжены бронзо-

¹⁵ Е.И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960, с. 324, табл. XXX.

¹⁶ J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, Paris, 1889, p. 34.

¹⁷ Инв. номер 16867.

¹⁸ С.А. Есаян Древняя культура племен Северо-восточной Армении, Ереван, 1976, с. 151, табл. 140, рис. 5.

¹⁹ Инв. номер Эрмитажа 16867.

²⁰ С.А. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, с. 84.

выми обоими, придающими им вильчатую форму. Три подобных меча найдены на Кармир блуре²¹.

Все они имеют узкий, овальный в сечении клинок и круглую рукоять с бронзовой обоймой, охватывающей клинок. Ствол рукояти завершается бронзовой полукруглой шляпкой. Подобные мечи обнаружены в Самтавро,²² Мусиери²³, Мингечауре²⁴ и Казахе²⁵.

Кроме полиметаллических мечей, встречаются также кинжалы с бронзовыми рукоятями, которые делятся на ряд типов.

К первому типу относятся кинжалы так называемого Севан-Карабахского типа, имеющие многочисленные варианты.

Все они представляют собой небольшие цельноотлитые бронзовые кинжалы с закругленным или заостренным клинком и небольшим язычком для насадки деревянных рукоятей. В большинстве случаев на плечиках клинков сохранились ажурные обоймы, а на язычке бронзовые навершия разнообразной формы.

Подобные бронзовые клинки, имеющие весьма обширный ареал, появляются в XII-XI вв. до н.э. и бытуют до IX в. до н.э. и заменяются аналогичными железными кинжалами. Железные кинжалы доживают до VIII в. до н.э. и все они, часто встречающиеся в Гаваре, Макарашене, Гюмри, Акнере, Джархече, Астхиблуре и многих других памятниках, снабжены, как и бронзовые, аналогичными обоймами и навершиями²⁶.

Ко второму типу относятся железные кинжалы с плоским язычком и бронзовым навершием, подобные кинжалам из раскопок Ж. де Моргана в Мусиери.²⁷ Аналогичный, фрагментарно сохранившийся кинжал с бронзовым навершием и ажурными бронзовыми ножнами происходит из раскопок Мурье в Джархече.²⁸

²¹ Б.Б. Пиотровский, Кармир блур, III, Ереван, 1955, с. 41.

²² Б.Б. Пиотровский, там же.

²³ J. de Morgan, ук. соч., табл. III, рис. 1.

²⁴ С.М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. Материальная культура Азербайджана I, Баку, 1949, с. 26.

²⁵ Д.А. Халилов, Могильник у села Казахбейли Казахского района, Изв. Ан. АзССР, 1958, 2, с. 39.

²⁶ С.А. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, с. 73-76.

²⁷ J. de Morgan, ук. соч., рис. 37.

²⁸ С.А. Есаян, Древняя культура племен Северо-восточной Армении, с. 124.

Третий тип представлен железными кинжалами с навершием в виде полулуния. Один из них найден в Джархече. Он имеет узкий клинок с ромбовидным сечением длиной в 17 см и длинную рукоять (14 см) в виде тонкого железного стержня, завершающегося навершием в виде полулуния. На железную рукоять с обеих сторон наложены ажурные, украшенные клиновидными выемками, бронзовые накладки. В центре основания и полулуния бронзовой обкладки с обеих сторон помещены врезные изображения свастик²⁹. Случайные находки подобных кинжалов известны из Ноемберяна и Туманяна. Такой же кинжал найден в одном из погребений VII-VI вв. до н.э. Астхиблур³⁰, что позволяет определить время бытования подобных кинжалов IX-VI вв. до н.э.

Последним видом полиметаллического оружия Армении являются найденные в Димаце три железных наконечника копий, с бронзовыми ободками на конце втулки, что впервые встречается в памятниках Армении раннего железного века³¹ (бронзовое копьё с бронзовым ободком на конце втулки происходит из Дилижана).³²

Наряду с появлением полиметаллического оружия на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа, начинают применяться новые технические методы для украшения бронзовых изделий — инкрустация. Как отмечает Б.Б. Пиотровский, в арчадзорских курганах Э. Реслера были обнаружены отдельные бронзовые предметы (рукояти орудий, кольца, бляшки), отлитые со спиралевидным выемом, в который вкладывались полоски бронзы, по цвету темнее металла основной части предмета³³.

Более полно изучает эти изделия К.Х. Кушнарева, дополняя их находками А.А. Ивановского в Корягино. Так, Э. Реслером в первом кургане Арчадзора, наряду со многими другими предметами были найдены бронзовое долото, крупная ручка которого была украшена вертикально проходящим вкованным спиралевидным орнаментом, и круглая конская бляха, также украшен-

²⁹ С.А. Есаян, Г.А. Оганесян, Каталог археологических предметов Дилижанского краеведческого музея, Ереван, 1969, с.151, табл. XXXVII.

³⁰ С.А. Есаян, Древняя культура племен Северо-восточной Армении, с. 151.

³¹ А.А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 144.

³² С.А. Есаян, Г.А. Оганесян, ук. соч., стр.143.

³³ Б.Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, с. 80.

ная спиралевидным орнаментом, начинающимся от центра и проходящим к краям бляхи. Кроме них, подобную орнаментацию имело небольшое массивное кольцо³⁴. Во втором кургане Арчадзора полая длинная рукоять долотообразного оружия и массивное кольцо украшены таким же орнаментом, как вышеописанные изделия из первого кургана.³⁵ Интересно отметить, что рукояти обеих долотообразных орудий имеют многочисленные отверстия для инкрустации цветными камнями.

Последним предметом с аналогичной вкованной орнаментацией является бляха из первого кургана близ села Баллукая и Сирховенде, которая также украшена спиралевидным орнаментом³⁶. Подобные бляхи с такой же орнаментацией происходят из пятого кургана близ Корягино³⁷.

По мнению К.Х. Кушнарево́й, эти крупные бронзовые бляхи, кольца и ручки долотообразных орудий, украшены спиральной бронзовой лентой, вкованной в углубления, оставленные при их отливке. Инкрустация этих предметов состояла из двух или трех различных по цвету бронз, что создавало особую игру цветов.

Территориальная близость Арчадзора и Корягино, а также полное тождество блях из обоих памятников, при отсутствии предметов, выполненных в той же технике в других местах Кавказа, позволила К.Х. Кушнарево́й утверждать, что названные предметы, изготовление которых требовало специальных технических навыков, были выпущены одной металлургической мастерской, работавшей, скорее всего, где-то в Нагорном Карабахе³⁸.

Не отрицая мнения К.Х. Кушнарево́й, высказанного более чем полвека назад, нужно отметить, что некоторые новые находки несколько расширили ареал изделий с подобной инкрустацией.

К числу их относятся мечи с трубчатой рукоятью из погребений 409 и 432 Артика³⁹. Оба меча имеют узкие подтреугольные клинки, украшенные парными нервюрами, проходящими по всей длине. Эти клинки в верхней части, у основания рукояти, в одном случае украшены бегущей спиралью и полулуниями, а в другом —

³⁴ К.Х. Кушнарева, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1952, с. 140, рис. 2, 3, 6, 10.

³⁵ Там же, с. 145, рис. 8, 3, 6, 10.

³⁶ Там же, с. 147, рис. 10, 4.

³⁷ А.А. Ивановский, По Закавказью, МАК, VI, табл. XVI, рис. 1, 3, 4, 6.

³⁸ К.Х. Кушнарева, ук. соч., с. 167.

³⁹ Т.С. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ереван, 1975, с. 199-200.

соединенными треугольниками с точечным заполнением (табл.1, рис.1,2). Между нервюрами обоих мечей в пазы, оставленные при отливке, втиснуты изображения змей из меди. У них четко отмечены извивающиеся тела и крупные головы с четко отмеченными острыми мордами и круглыми точечными глазами. Кинжал такой же формы был обнаружен во время раскопок в Сарухане (табл. 1, рис. 3).

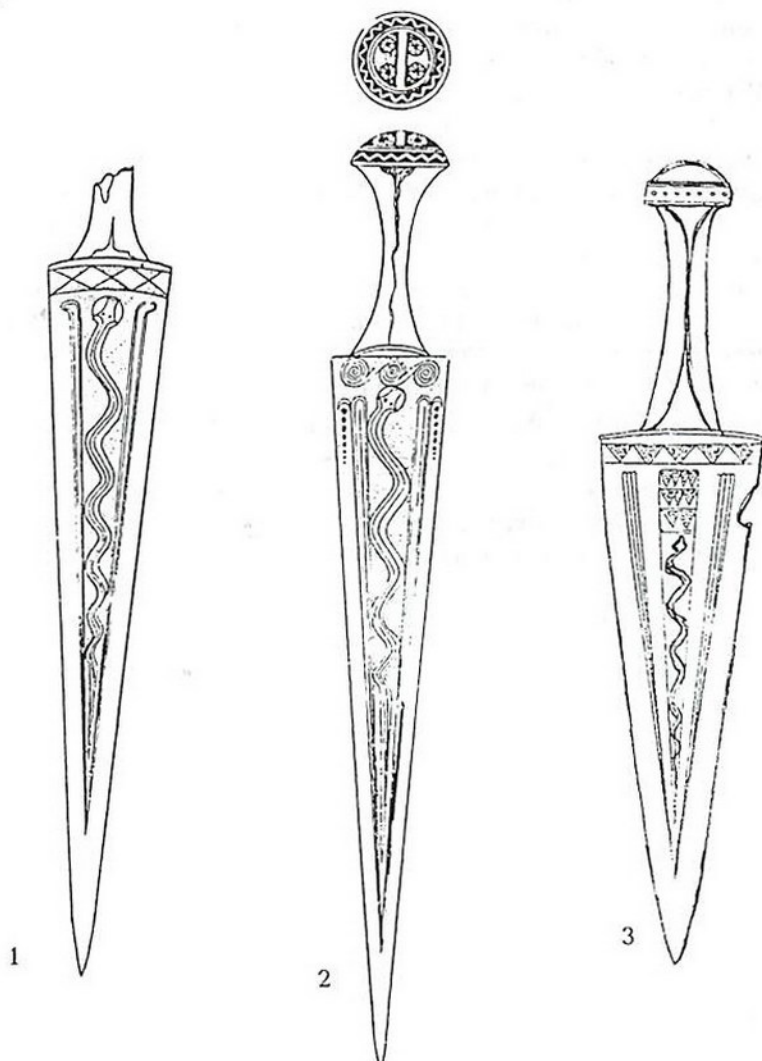

Таблица 1

Замечательной находкой этого типа является кинжал, рукоять которого имеет свернутые борта для закладки деревянных вкладышей и суживающийся книзу широкий плоский клинок. Как и на арктических мечах, клинок снабжен двумя парными нервюрами, между которыми проходит медная фигура извивающейся змеи, заложенная в оставленные при отливке углубления. Совершенно аналогичный кинжал был обнаружен Л. Буаговым в одном из погребений ущелья реки Мармарик, однако фигурка змеи здесь выполнена пастой коричневого цвета.

Инкрустация пастой не ограничивается наличием вышеуказанного кинжала. Многочисленные пряжки, бляхи, части конного убора также украшались разноцветной пастой. Не ограничиваются вышеописанным также полиметаллические изделия. Так, в частности, в памятниках Армении встречаются удила, трензеля которых железные, а псалии бронзовые. Многочисленны также бронзовые бляшки, мостики которых изготовлены из железа. Однако все эти изделия находятся вне нашей темы.

Все сказанное позволяет утверждать, что в раннем железном веке мастера-литейщики и кузнецы изобрели новые технологические приемы, позволяющие им производить полиметаллическое оружие — мечи, кинжалы и копья, а также изыскать возможность для сложного литья мечей и кинжалов, которые инкрустировались разноцветным металлом и пастой, неизвестной в других регионах Закавказья.

ՔԱՆԱԳԵՂԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քանագեղի հուշարձանախումբը գտնվում է Սևանա լճի արևմտյան ափին, Գավառ քաղաքից մոտ 15կմ հարավ-արևելք: Այստեղ պահպանվել են տարբեր դարաշրջանների բնակավայրի հետքեր, բրոնզի և վաղ երկաթեդարյան ընդարձակ դամբարանադաշտ, որտեղ նկատվում են քարահողային լիցքով դամբարանաքմեր՝ շրջապատված կրոնիկներով: Քանագեղի դամբարանադաշտը կազմված է երկու առանձնացված դամբարանային համալիրներից: Առաջինը դամբարանադաշտի արևմտյան՝ Երևան-Մարտունի մայրուղուց աջ ընկած հատվածում է, իսկ մյուսը՝ արևելյան: Առաջին համալիրը իր կազմում ունի ինը դամբարանաքմեր, իսկ երկրորդը՝ մոտ քառասուն (*Արեշյան, 1981, էջ 2, Արեշյան, Ասատրյան, 1985, էջ 204*): Արևմտյան հատվածը բարձրադիր տեղանքում է և կառուցապատված է մոնումենտալ և մասշտաբային ճարտարապետական ձևեր ունեցող դամբարանաքմերով: Միևնույն դամբարանադաշտի ներսում դամբարանների չափերի, ձևերի, կառուցման կերպի և դիրքի ընտրությունը պատահական չէ և անմիջականորեն պայմանավորված է դամբարանի տիրոջ սոցիալական կարգավիճակով և հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքով: Այս սկզբունքով կառուցապատված համաժամանակյա դամբարանադաշտեր հայտնի են նաև Հայկական լեռնաշխարհի և մասնավորապես ժամանակակից Հայաստանի այլ հատվածներում (*Կիրակոսյան, 1988, էջ 93*): Քանագեղի դամբարանները թվագրվում են մ.թ.ա. XV-XIV և XI-IX դարերով (*Փիլիպոսյան, Մկրտչյան, Կիրակոսյան, 2002, էջ 48*):

Դամբարանադաշտի արևմտյան հատվածի ինը դամբարաններից 1999–2002թթ. Քանագեղի արշավախումբը (արշավախմբի ղեկավար Ա. Փիլիպոսյան) պեղել է չորսը (3-6):

Թիվ 3 դամբարանը զբաղեցնում է դամբարանադաշտի արևմտյան հատվածի կենտրոնական մասը: Այն ունի քարահողային, շրջանաձև հատակագծով դամբարանաքմ: Վերջինս հեռացնելուց հետո կրոնիկի ներսում բացվել են երեք դամբարանաքաներ՝ ծածկված բազալտե ծածկասալերով, որոնք նստած են դամբարանաքաների վերջին շարքում գտնվող բլուկ հակակշիռների վրա: Ծածկասալերի հետ մույն մակարդակի վրա են դամբարանի հյուսիս-արևմտյան կողմի

քարային անկանոն լիցքը և 3-րդ դամբանասրահին արևելյան կողմից կցված քարերի պայտածն կառույցը:

Առաջին դամբանասրահը դամբարանի հարավ-արևմտյան հատվածում է: Ծածկված էր բազալտե սալերով, լցված՝ հողային լիցքով: Դամբանասրահի հատակագիծը ուղղանկյունաձև է: Ներքին տարածությունը պարփակված է չոր շարվածքի անկանոն շարքեր ունեցող բազալտե պատերով:

Նույնատիպ, սակայն ավելի կանոնիկ հատակագծային և ծավալային հորինվածք ունի դամբարանի հարավ-արևմտյան հատվածում գտնվող դամբանասրահը: Դամբանասրահի արևելյան (լայնական) մուտքի պատի մոտ մի հարթակ բացվեց, որն ըստ երևույթին աստիճանի դեր է կատարել:

Երրորդ դամբանասրահը զբաղեցնում է դամբարանի հյուսիս-արևմտյան հատվածը, կառուցված է նախորդների սկզբունքով, սակայն ունի ավելի փոքր չափեր և ծածկված է երեք ծածկասալերով: Դամբանասրահը միջնորմի դեր կատարող միակտոր սալով բաժանված էր երկու անհավասար մասերի (նկ. 1):

Թիվ 4 դամբարանը դամբանային համալիրի ամենափոքր կրոն-լեխն է: Դամբարանը կիսավեր վիճակում էր: Կրոնլեխի ներսում մեկ դամբանասրահ կար, որը ծածկված էր ծածկասալերով: Դամբանասրահն ուներ հյուսիս-հարավ կողմնորոշում:¹

Թիվ 5 դամբարանը 3-րդ դամբարանի հարավ-արևելյան կողմում էր: Քարահողային, շրջանաձև հատակագծով դամբանաթումբ էր: Լիցքն հեռացնելուց հետո կրոնլեխի ներսում բացվել են երկու դամբանասրահներ, որոնք ուղղանկյունաձև հատակագծով, չոր շարվածքի անկանոն պատերով կառույցներ են: Երկու դամբանասրահն էլ ունեին ծածկի սալային կառուցվածք: Հյուսիս-արևմտյան դամբանասրահը արևելյան կողմում ունի կցված քարերի պայտածն շարք (նկ. 2):

Կառուցվածքային հետաքրքիր առանձնահատկություններ է դրսևորում դամբարանադաշտի թիվ 6 դամբարանը: Այն շրջանաձև հատակագծով, քարահողային լիցքով դամբանաթումբ էր՝ արևելյան կողմից կրոնլեխին արտաքինից կցված ուղղանկյունաձև կառույցով: Արտաքին կրոնլեխի ներսում դամբանասրահը օղակում են նաև կրոնլեխի ներքին երկու շրջաններ: Այս կրոնլեխները շարված են ռելիեֆային տարբեր բարձրությունների վրա և ունեն շարվածքային տարբերություններ: Դամբանաթմբի տակ գտնվող միակ դամբանասրահը ծած-

¹ Այս դամբարանն ավերվել էր մայրուղու շինարարության ժամանակ, այդ իսկ պատճառով էլ նրա չափագրական և գծագրական մանրամասները չեն ներառվել սույն հրապարակման մեջ:

կված էր բազալտե երեք ծածկասալերով և օղակված ներքին կրոմլե-
խի երրորդ օղակով (նկ. 3):

Արևելյան դամբարանադաշտի թիվ 7 դամբարանը վերևում
քննարկված դամբարանների համեմատ ավելի փոքր ծավալի և տրա-
մագծի կրոմլեխ է: Դամբարանաբլրի տակ բացվել են ծածկասալերով
ծածկված երկու դամբանասրահներ: Անկանոն շարվածքի քարաշար
պատերով դամբանասրահները հատակագծում ուղղանկյունաձև կա-
ռույցներ են (նկ. 4):

Քանազեղի դամբարանադաշտի ներկայացված դամբարանների
ընդհանուր պատկերը հնարավորություն է տալիս անել նախնական
ընդհանրացումներ:

Դամբարանային կառուցվածքներում առկա են երկու
բաղադրիչներ՝ արտաքին և ներքին: Արտաքին կառուցվածքներն են
դամբանաբլուրները (դամբանաթմբերը), կրոմլեխները, դրսից
կրոմլեխին արված կցակառույցները: Ներքին կառուցվածքներն են
դամբանասրահները (դամբանախցերը) իրենց ծածկերով, դրանց
նախամուտքերը՝ դրոմոսները, կրոմլեխի ներսում դամբանաթմբի
տակ բացված կառույցները:

Դամբանաբլուրները դասակարգվում են ըստ լիցքի կազմու-
թյան և ձևի: Սրանք շրջանաձև հատակագծով, սեգմենտաձև, քա-
րահողային լիցքով դամբարանաբլուրներ են: Դամբանաթմբային
այսպիսի կառույցը Հայկական լեռնաշխարհում ի հայտ է գալիս
մ.թ.ա IV հազարամյակում և անընդմեջ շարունակվում է նույնիսկ
մինչև Քրիստոնեական ժամանակաշրջան (Թումանյան, 1982, էջ 10):
Քարահողային լիցքով համաժամանակյա այսպիսի կառուցված-
քներ են Լճաշենի (*Мнацаканян*, 1961, էջ 70), Վերին Նավերի (*Արեշ-
յան*, *Սիմոնյան*, *Սադոյան*, *Քոչարյան*, *Օհանյան*, 1979, էջ 210,
Симонян, 1980, էջ 426), Շամիրամի (*Аресян*, 1981, էջ 425), Թռեղքի
(*Куфтин*, 1941, էջ 471), Լոռի բերդի (*Деведжян*, 1981, էջ 45), Խոջա-
լիի (*Кушнарева*, 1970, էջ 115), Մրթբի ձորի դամբարանները:

Դամբանաբլուրների (դամբանաթմբերի) շարքում պատահում են
բազմաշերտ կառուցվածք ունեցողները. մասնավորապես, Շամիրամի
թիվ 2 դամբանաբլուրը պատված էր քարե կրկնակի զրահով. դամբա-
նասրահի ծածկասալերը ծածկող թմբի վրա շարվել էր ներքին քարե
զրահը, այնուհետև լցվել նոր թումբ և վերջինիս վրա շարվել
արտաքին զրահ (*Կիրակոսյան*, 1988, էջ 90): Դամբանաբլուրները
օղակված են շրջանաձև կրոմլեխներով, որոնք ունեն ինչպես
ծիսական, այնպես էլ կառուցվածքային նշանակություն՝ դամբա-
նաբլուրների համար հենապատի դեր են կատարել: Քանազեղի
կրոմլեխները միաշար են: Պատահում են դեպքեր, երբ կրոմլեխն
ունի երկերես շարվածք (Շամիրամ): Արտաքին և ներքին շարքի

միջնամասում քարահողային կապակցող լիցք է: Միաշար կամ եռաշար աստիճանաձև կրոմլեխներով են եզրագծված Մաստարայի դամբարանադաշտի ուշ բրոնզեդարյան դամբարանները (*Ավետիսյան*, 1987, էջ 23, *Ավետիսյան*, 1989, էջ 28): Քանագեղի արտաքին կառուցվածքների պատկերն ամբողջանում է թիվ 6 դամբարանի ուղղանկյունաձև հատակագծով կցակառույց սալարկղով: Այսպիսի սալարկղներ հայտնի են նաև Շամիրամի դամբարանադաշտի վաղ երկաթեդարյան կրոմլեխներում: Դրանք, ի հակադրություն վերոհիշյալ կցակառույցի, որը կրոմլեխին կցված է արևելյան կողմից, գտնվում են հյուսիսային կողմում (*Արեշյան*, *Սիմոնյան*, 1976, էջ 287):

Դամբարանսրահները դամբարանի կառուցվածքային ներքին բաղադրիչներից են: Քանագեղի դամբարանադաշտի դամբարանսրահները ստորգետնյա քարարկղներ են, ուղղանկյունաձև հատակագծով: Պատերը շարված են բազալտե անմշակ չոր շարվածքի քարերով: Կրոմլեխի ներսում հանդիպում են մեկ (թիվ 4, 6) և մի քանի դամբարանսրահներ ունեցող դամբարաններ (թիվ 3, 5, 7): Մուտքերը փակվել են պատերով: Դրանք իրենց կառուցվածքով՝ ներսի կողմից շարվածքի անհարթությամբ, շարքերի թվով, քարերի մեծությամբ տարբերվում են խցի մնացած երեք պատերից: Սա վկայում է այն մասին, որ նախ շարվել են դամբարանսրահների երեք պատերը, տեղադրվել ծածկասալերը, կատարվել է թաղումը, ապա նոր միայն դրսի կողմից շարվել է մուտքը: Դամբարանսրահներն ունեն արևելք-արևմուտք (դամբարաններ թիվ 3, 5, 6, 7) առավելագույն շեղումը 35° և հյուսիս - հարավ (դամբարան թիվ 4) ուղղվածություն: Մուտքերն արևելյան կողմում են: Նույնատիպ կողմնորոշում ունեն նաև Օշականի ուշ բրոնզեդարյան երեք դամբարանսրահները (*Есаян, Калантарян*, 1976, էջ 268), Շամիրամ 2 դամբարանադաշտի ուշ բրոնզեդարյան դամբարանսրահները (*Арешян*, 1978, էջ 502):

Քանագեղի դամբարանները բնութագրող հիմնական ցուցանիշները ներկայացված են 1-ին աղյուսակում:

Դամբարանների ուսումնասիրությունը պարզում է, որ դրանք տարերայնորեն կառուցված հուշարձաններ չեն, այլ դրսևորում են որոշակի տարածաշրջանային առանձնահատկություններ և ունեն կառուցման սոցիալ պատմական նախադրյալներ: Դրանց ճարտարապետական, հնագիտական, հնամարդաբանական տվյալների համակարգված հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս նաև ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզի դարաշրջանի էթնիկական որոշ տեղաշարժերի ընդհանուր պատկերը:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Դամբարանի համարը	Արտաքին բաղադրիչներ							Ներքին բաղադրիչներ							
	Դամբանաքույր				Կրողին		Արտաքին կցակառույց	Դամբանասրահ						Ներքին կցակառույց	
	ՉԼ	Տրամագիծը (D)	Բարձրությունը H (մ)	Ծավալը V (մ³)	Միաշար	Երկշար		Քանակը	Երկարությունը (մ)	Լայնությունը (մ)	Խորությունը (մ)	Ծավալը (մ³)	Ծածկաստվերի քանակը	Կողմնորոշումը	
3	սեզ- մեթ- տաձև	15.0	0.7	10.5	+			I	2,3	1,3	1,65	4,9	4	արևելք- արևմուտք	
								II	2,5	1,0	1,4	3,5	4	-"-	
								III	2,0	0,9	1,1	2,0	3	-"-	+
5	--	15.0	0.5	7.5	+			I	4,0	1,2	1,5	7,2	3	-"-	
								II	1,9	1,1	1,0	2,1	3	-"-	+
6	--	10.0	0.6	6.0		+	+	I	2,0	1,05	0,9	1,9	3	-"-	
7	--	8.0	0.3	2.4	+			I	1,55	0,9	0,65	0,9	3	-"-	
								II	1,5	0,6	1,1	1,0	3	-"-	

Օգտագործված գրականություն

Արեշյան Գ.Ե., Պահպանական պեղումներ Քանազեղի դամբարանադաշտում, ԴՀԱԱ, 1981, էջ 2-4:

Արեշյան Գ. Ե., Ասատրյան Ե. Ա., Հայագիտական կենտրոնի 1979-83թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ, 1985, N3, էջ 202-210:

Արեշյան Գ.Ե., Սիմոնյան Դ.Ե., ԵՊՀ-ի հայագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի 1975թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ, 1976, N1, էջ 284-288:

Արեշյան Գ. Ե., Սիմոնյան Դ. Ե., Սադոյան Բ. Լ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Դ. Ա., Հայագիտական կենտրոնի 1977-78թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ, 1979, N2, էջ 205-224:

Ավետիսյան Պ.Ա., Դամբարանների պեղումները Թալինի շրջանում, ԴՀԱԱ, 1987, էջ 23-24:

Նույնի, Մաստարայի դամբարանադաշտի պեղումները, ԴՀԱԱ, 1989, էջ 28-29:

Թումանյան Գ.Ա., Ջրվեժի վաղ բրոնզեդարյան N 1 դամբարանաբլուրի պեղումները, ՀԱՀՆ, I, 1982, էջ 7-14:

Կիրակոսյան Լ. Վ., Շամիրամի Մեծ դամբարանաբլուրների ճարտարապետությունը, ԼՀԳ, 1988, N10, էջ 88-94:

Փիլիպոսյան Ա., Սկրտչյան Ռ., Կիրակոսյան Լ., Քանազեղի դամբարանադաշտի 1999 թ. պեղումները, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 2, 2002, էջ 43-48:

Арешян Г.Е., Исследование в Шамираме, АО 1977года, М.,1978, с. 502-503.

Арешян Г. Е., Раскопки больших шамирамских курганов, АО 1981 года, М. 1983, с. 425-426.

Деведжян С.Г., Лору-Берд I. Результаты раскопок 1969-1973гг., Ереван, 1981..

Есаян С.А., Калантарян А., Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИФЖ, 1976, N3.

Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Триалети I (опыт периодизации памятников), Тбилиси, 1941.

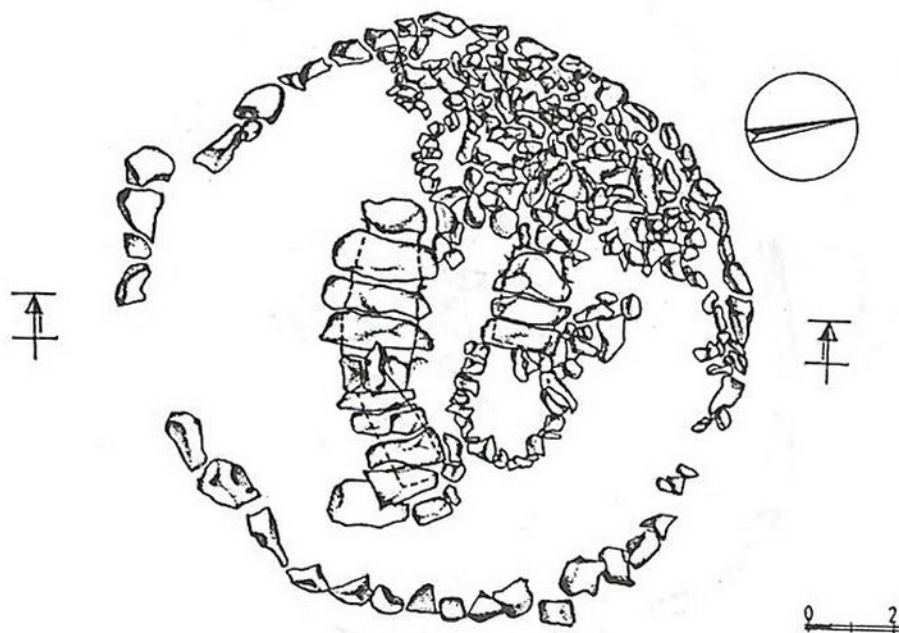
Кушнарева К.Х., Ходжалинский могильник, ИФЖ, 1970, N3, с. 109-124.

Мнацаканян А.О., Лчашенские курганы (раскопки 1956 года), КСИА, вып. 85, 1961, с. 66-72.

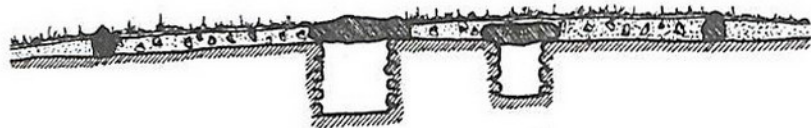
Симонян А. Е., Раскопки могильника Верин Навер, АО 1980 года, М., 1982, с. 426.

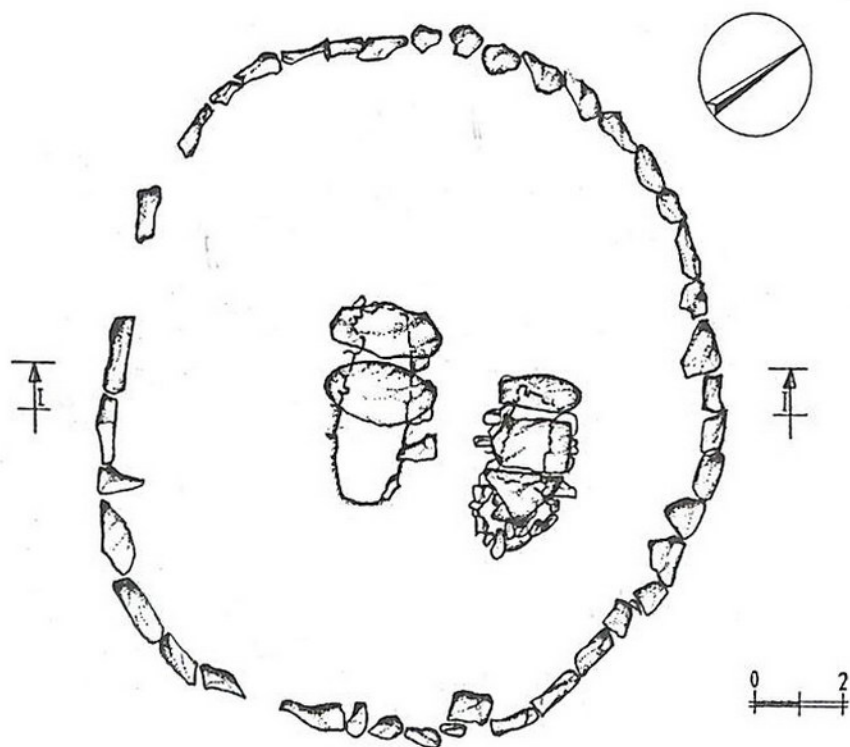
1-1

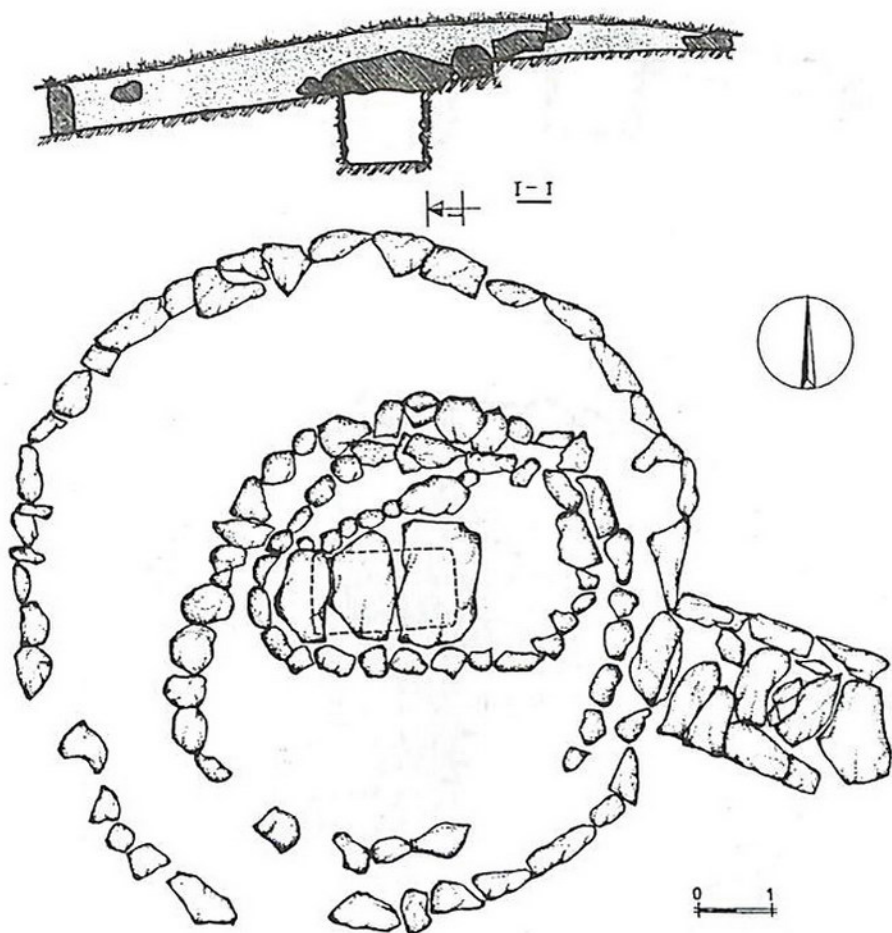
Նկ. 1. Քանազեղ. քիվ 3 դամբարանը, դամբանաքմբի
հատակագիծը և կտրվածքը

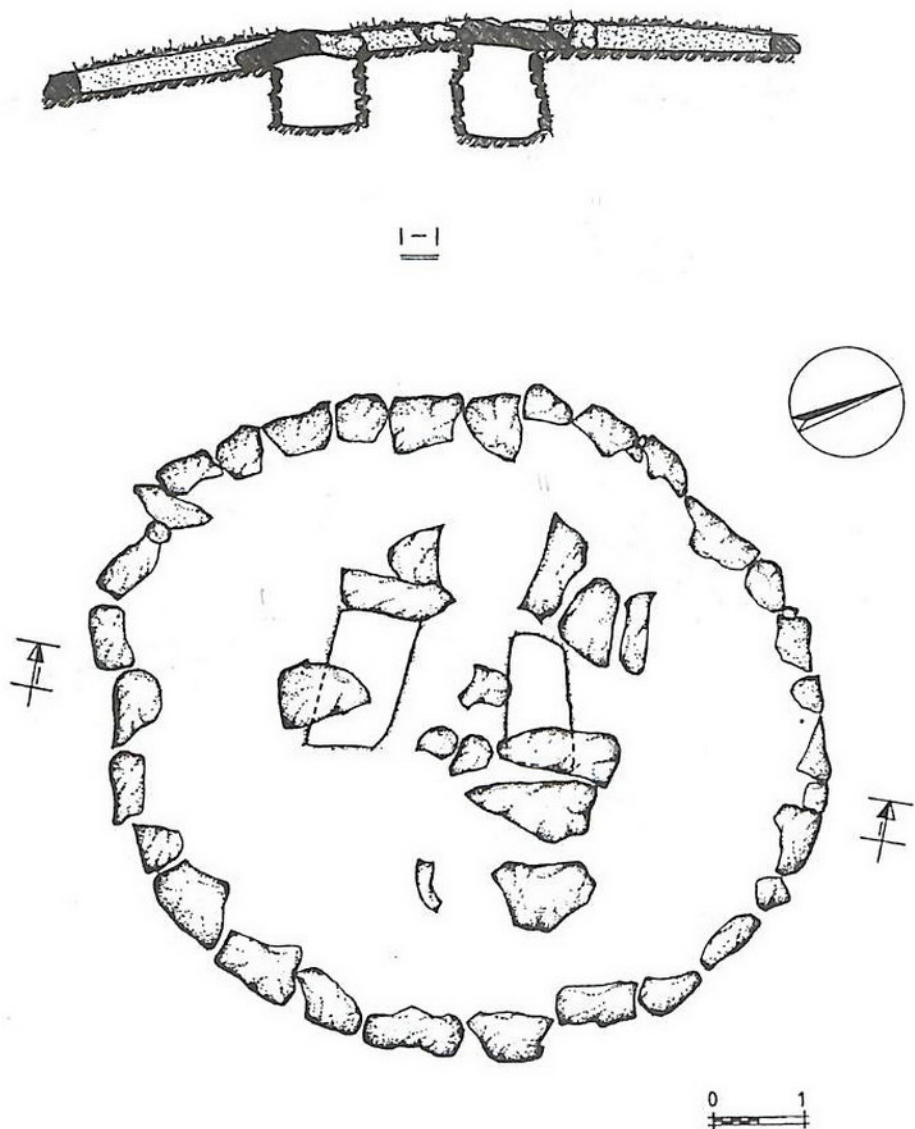
I-I

Նկ. 2. Քանազեղ. քիվ 5 դամբարանը, դամբանաքմբի
հատակագիծը և կտրվածքը

Նկ. 3. Քանազեղ. թիվ 6 դամբարանը, դամբանաքանդի
հատակագիծը և կտրվածքը

Նկ. 4. Քանագեղ. թիվ 7 դամբարանը, դամբանաքանդի
հատակագիծը և կտրվածքը

ՈՒՐԱՐՏԱ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՆՈՐ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

2001թ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում ձեռնարկվեց 1956թ. Կարմիր բլուրում հայտնաբերված խուփի (թիվ 2010/184) մաքրման աշխատանքը:

Խուփը վահանաձև է: Շրթի տրամագիծը 27սմ է: Արտաքինից՝

խուփի արծաթե իրանին զոդված են համակենտրոն չորս ոսկե թիթեղ-զարդագոտիներ, որոնք խուփի ուռուցիկ մակերեսը բաժանում են ինը «գոտիների»։ Որանցից հինգը արծաթագույն են, չորսը՝ ոսկեգույն և ավելինեղ: Իններորդ՝ գագաթնային «գոտու» կենտրոնում բռնակն է, որը ոսկուց է և ունի նռան տեսք: Ոսկեպատ զարդագոտիներից յուրաքանչյուրին վերևից ու վարից դրվագված են «կոկոններից» կազմված երկուսական «շղթաներ» (ընդա-

մենը ութ «շղթա»)։ Ընդ որում, զարդագոտիների վերին շարը կազմող «կոկոնները» սուր մասով ուղղված են դեպի վերև, իսկ վարի շարինը՝ դեպի ներքև։¹

Խուփի վրա, վերևից երրորդ գոտուն, որը ոսկեպատ չէ, փորագրված է սեպագիր, մեկ տող կազմող ուրարտերեն արձանագրություն: Տողի բարձրությունը 4մմ է:

1956թ. այս իրը լավ չի մաքրվել և այդ իսկ պատճառով արձանագրության շատ սեպախմբեր վատ են ընթերցվել: Գ.Ա.Մելիքիշվիլին այն տառադարձել է. ...*'ar-giš-ti-i* [*'me*]-*nu-a-[hi...]* *za-du-...*², իսկ Ն.Վ.Հարությունյանը՝ ...*'Ar-giš-ti-i-[še* *^mMe*]-*nu-a-[hi-ni-še]* *za-du-[ni]*³ ձևով: Ն.Վ.Հարությունյանը որպես հիմք ընդունելով տառադարձության իր այս տարբերակը և հենվելով Կարմիր բլուրից հայտնի բրոնզե պատվանդանի արձանագրությունից քաղված տվյալների վրա,⁴ առաջարկել է այն լրացնել հետևյալ՝ *^DHaldie EN Š ...^mArgištiše ^mMenuahiniše zaduni*⁵ ձևով:

2001թ. ծննդանը ՀԴԴԹ վերականգնման բաժնի աշխատակից Ելենա Աթայանցը կրկին մաքրեց Կարմիր բլուրում հայտնաբերված այս խուփը. աշխատանքը կատարվեց բարձր մասնագիտական մակարդակով: Պարզվեց, որ խուփի մեջ «զոդվել» է ուրարտական ակոսազարդ մի թաս: Հավանաբար մ.թ.ա. VI դ. Թեյշեբախնեի անկմանը նախորդած օրերից մեկում, այդ թասը դրվել է խուփի մեջ ու խուփի հետ թաքցվել է որպես գանձ:

Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ այս հիանալի իրի հայտնաբերումից հետո, այն չվնասելու նպատակով, թասը չի հանվել խուփի միջից և պատվել է գիպսով, որը և հեռացվեց: Մաքրվեց նաև խուփի արտաքին կողմը. արդյունքում ընթերցման դարձան մինչ այդ չընթերցվող 16 սեպախմբեր (մասամբ կամ լրիվ ընթերցվող սեպախմբերի ընդհանուր թիվը 24 է):

Այժմ արձանագրությունը տառադարձվում է հետևյալ կերպ.

⁰hal-di-e EN Š i-n hu-pe MU(°) aš-hu-si-n -e u[š-tu-n
'a]r-giš-ti-še '[mi-nu-a]-hi-n[-še]..... :

Թարգմանությունը.

«Խալդե աստծուն, տիրոջն իր, այս խուփ կոչվածը(°), աշխուսինեին ծոնեց Արգիշթե Մինուաորդին...»:

Արձանագրությունը համակաղապարային չէ, նախ և առաջ այն պատճառով, որ այն ունի նման ընծայագրերին անբնորոշ շարադասություն՝ ենթական դրված է ստորոգյալից հետո: «Աշխուսինե» բառը գրված է առանց ցուցիչի և aš վանկագրով. այն սովորաբար գրվում է a-ši-hu-(-)si-e-(n) ձևով:⁶ Առկա է MU գաղափարագիրը՝ ուրարտերեն այլ արձանագրություններից միայն մեկում հանդիպող «անուն»,⁷ այս դեպքում՝ «անվանված», «կոչված» իմաստով:⁸

Մեր խնդրի առումով, առավել հետաքրքիր է այն, որ այստեղ առկա է նաև ուրարտերեն արձանագրություններից և ոչ մեկում մինչ այս չվկայված բառ՝ hupe/i:

Այն հանգամանքը, որ հայերեն խուփ (խուփն) անունը կրող իրը այս արձանագրությունում անվանված է hupe (ուղղականում այն կունենար hupine ձևը), կարծիքովս, ամառարկելի է դարձնում hupe և խուփն բառերի առնչությունը: Սույն առումով ուշագրավ է, որ դեռևս Հրաչյա Աճառյանը խուփն բառի համար ենթադրել է նաև ուրարտական ծագում:⁹

Ավարտելով այս հակիրճ հաղորդումը, կցանկանայի շնորհակալություն հայտնել ՀԴԴԹ աշխատակիցներին, որոնց բարեխղճության և բանիմացության շնորհիվ հնարավոր եղավ գիտական շրջանառության մեջ ընդգրկել ուրարտերեն, փաստորեն մի նոր տեքստ:

- 1 *Б.Б.Пиотровский*, Ванское царство, М., 1959, с. 183, табл. XLII-XLIII.
Он же, Искусство Урарту, Л., 1962, с. 88. *Он же*, Кармир-блур, Л., 1971, Каталог, № 77, илл. 78.
- 2 *Г.А.Меликишвили*, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, Послесловие, № 65.
- 3 *Н.В.Арутюнян*, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001 (այսուհետ՝ КУКН) № 228.
- 4 КУКН, № 235.
- 5 КУКН, № 228, прим. 1.
- 6 КУКН, с. 526.
- 7 КУКН, № 387, урарт. стрк. 38, с. 420.
- 8 *Ren Labat*, Manuel d' epigraphie akkadienne, Paris, 1976, p. 63.
- 9 *Յր.Աճառյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, էջ 183: Տե՛ս նաև *Գ.Բ.Զահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան, 1987, էջ 436:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՆԻՔՈՎ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՔՈՒՉԱԿԻՑ

Ապարան-Երևան ջրատարի անցկացման ժամանակ 1983-85թթ. պեղումներ են կատարվել Քուչակ գյուղի մոտ գտնվող երկու ամրոցներում և նրանց կից դամբարանադաշտերում: Խնդրո առարկա դամբարանը գտնվում է գյուղից 500 մետր հյուսիս-արևելք, «Հին բերդ» կոչվող ամրոցի դամբարանադաշտում:¹ Բլրի լանջին գտնվող դամբարանը շրջապատված է կրկնակի կրոմլեխով (տր. 6,8մ, տր.-4,5մ): Ծածկասալերից տեղում պահպանվել էին միայն երկուսը (2,2X2,0մ, 1,0X0,7մ): Արևելք-արևմուտք ուղղված, ուղղանկյուն հատակագծով դամբարանախցի (2,0X1,2X1,5մ) երկայնական պատերը շարված էին երկուական, ճակատայինները՝ մեկական սալերով: Երկու դամբարանադաշտերում պեղված դամբարանների մեջ սա միակ սալարկղն էր: Դամբարանը թալանված էր, և խցի տարբեր մակարդակներից հայտնաբերվեցին խեցանոթների բեկորներ, երկաթե կեռ շեղբով, դաստապանն ամրացնող երեք գամերով դանակ (աղ. I, նկ. 1), բրոնզե, գծազարդ մակերեսով ականջօղ (աղ. I, նկ. 5), քարե թերի ծեծիչ (աղ. I, նկ. 8), ուլունքներ (աղ. I, նկ. 2-4) և ոսկրե կնիք (աղ. I, նկ. 6):

Խեցեղենից առանձնանում է գորշ, ակոսազարդ թասը, որի^ա հնում ջարդված կանթի տեղը հարթեցված էր (աղ. I, նկ. 11): Բեկորների վերածված խեցեղենի կազմում առկա են փռված իրանով, ներս հակված շուրթով, ներսում կոկափայլ, զուգահեռ գծերով հարդարված սև (աղ. I, նկ. 13) և դուրս թեքված շուրթով դարչնագույն (աղ. I, նկ. 14) քրեղաններ, մրապատ, հատիկազարդ (աղ. I, նկ. 9) և անզարդ, նրբախեցի (աղ. I, նկ. 12) սև կճուճներ, գորշ, փայլեցման հետքերով

¹ *Լ. Պետրոսյան*, Քուչակի մախնադարյան հուշարձանները, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987թթ. պեղումների արդյունքները), I, Երևան, 1992, էջ 61-65:

սափորի մաս (աղ. I, նկ. Z) ու դարչնագույն, միջանցիկ անցքով քրեղանի կանթ (աղ. I, նկ. 10):

Հայտնաբերված խոհանոցային կճուճներից առաջինի զարդը ունի ժամանակագրական լայն ընդգրկում, հանդես գալով միջին բրոնզի շրջափուլի համալիրներում² այն հարատևում է մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերը: Մեր ունեցած օրինակները շուրթի և վզից իրանին անցման ձևով համապատասխանում են երկաթի լայն տարածման շրջանի կճուճներին:³ Սափորի բեկորը շուրթի ձևով բնորոշ է Մեծամորի «իրդեհված» և «հնոցների» շերտերին (մ.թ.ա. IX-VII դդ.) համաժամանակյա հուշարձաններին:⁴

Հավաքածուի քրեղաններից առաջինը և կանթը տիպական են վաղ երկաթի շրջափուլին և հայտնի են Նորատուսի, Կարճաղբյուրի, Կռապաշտի յալի, Միջի մատի դամբարանադաշտերից և Աստղի բլրի ու Շիրակավանի ամրոցներից:⁵ Երկրորդ քրեղանը հանդիպում է մ.թ.ա. IX – VII դդ. համալիրներում:⁶ Նույն թվագրումն ունի նաև բաժակը:⁷

Կեռ շեղրով, հաստացող մեջքով երկաթե դանակը բնորոշ է մ.թ.ա. VIII–VI դդ. հուշարձաններին և նրանց տարածումն Արաքսից հյուսիս կապվում է Վանի թագավորության քաղաքական և մշակութային էքսպանսիայի հետ (Կարճաղբյուր դ. 23, Նորատուս դ. 22):

² *Т.Хачатрян*, Древняя культура Ширака, Ереван, 1975, рис. 62/1; *Ռ.Թորոսյան*, *Օ.Խնկիկյան*, *Լ.Պետրոսյան*, Հին Շիրակավան, Երևան, 2002, աղ.VII/2,3:

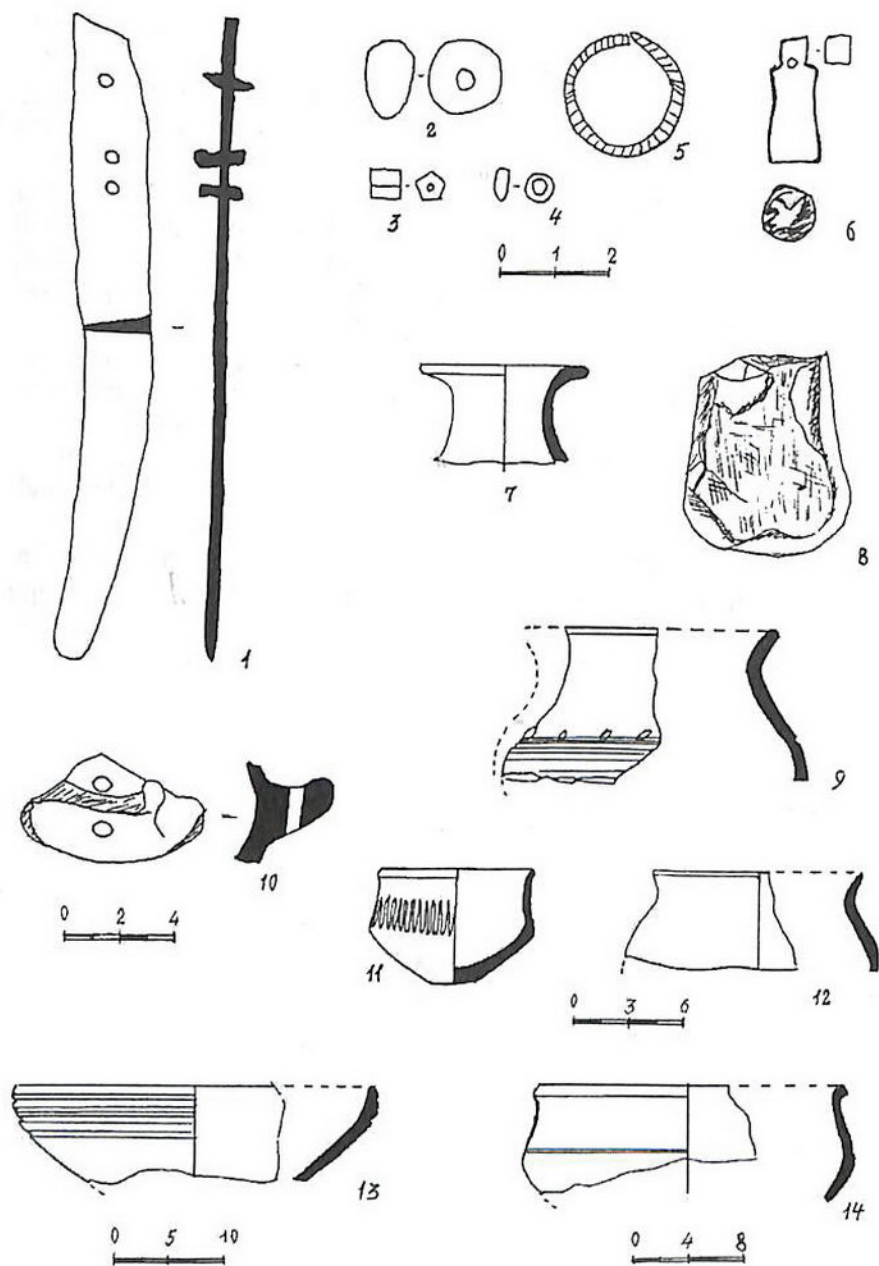
³ *Ռ. Թորոսյան*, *Օ. Խնկիկյան*, *Լ. Պետրոսյան*, նշվ. աշխ., աղ. LXXV/6, LXXVII/2, LXXXI/3, LXXXII/2; *С. Есаян*, *А. Калантарян*, Ошакан I, Ереван, 1988, табл. XCIII/1, LXXXVIII/3,6; *Հ. Ավետիսյան*, Արագած, Երևան, 2001, աղ. XXVI/2,3,7; *А. Петросян*, Раскопки памятников Кему и Воскеаска, Ереван, 1989, табл. 67/8,9,13, 73/3,4,5,7,10; *Օ. Хнхикян*, Syunik During the Bronze and Iron Ages, Barrington, 2002, Pl. XXXVIII/14,15,16, Pl. LXXXIX/11,18,21.

⁴ *Է. Խանգաղյան*, *Կ. Սկրտչյան*, *Է. Պարսամյան*, Մեծամոր, Երևան, 1973, նկ. 56,57,63; *Ս. Եսայան*, Հնագիտական իրերի կատալոգ, II, Երևան, 1967, աղ. XIII:

⁵ ՀՊՊԹ գույր. N 2565/275; *С.Есаян*, Древняя культура племен Северовосточной Армении, Ереван, 1976, табл. 27/4,130/5,8,135/19, 139/8; *Ռ. Թորոսյան*, *Օ. Խնկիկյան*, *Լ. Պետրոսյան*, նշվ. աշխ., աղ. LXXVII/2:

⁶ *Ռ. Թորոսյան*, *Օ. Խնկիկյան*, *Լ. Պետրոսյան*, նշվ. աշխ., աղ. LXIII/5; *А. Петросян*, Раскопки памятников Кему и Воскеаска, табл. 22/1,2:

⁷ *Ս. Եսայան*, Հնագիտական իրերի կատալոգ, II, աղ. XIV/24; *А. Петросян*, ук. соч., табл. 68/17:

Արդուակ 1

Հետաքրքիր են նաև հայտնաբերված սակավաթիվ ուլունքները և անփույթ գծազարդով ականջօղը: Ուլունքներից տափակ օղակաձևը հասպիսից է, հնգանիստը՝ սարդիոնից և վերջինը՝ կանաչավուն ապակուց: Հնգանիստ ուլունքները քիչ են տարածված: Մեկական օրինակ հայտնի է Օշականի թիվ 59, Նոր Խաչակապի թիվ 1 և Նորատուսի թիվ 22 դամբարաններից: Ապակե գնդաձև ուլունքները Հայաստանում հայտնի են ուշ բրոնզի շրջափուլի համալիրներից և լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. VIII դարից սկսած: Հայտնի են Մեծամոր, Կարմիր բլուր, Օշական և այլ հուշարձաններից:

Դամբարանից հայտնաբերված առավել ուշագրավ գտածոներից է ոսկրից (մանր եղջերավորի ֆալանգից)⁸ պատրաստված, կոպիտ մշակումով զանգաձև կնիքը: Կախելու համար անցքով ուղղանկյունաձև ունկը մասսիվ է, վերին մասում ոչ հարթ, կտրող գործիքի թողած հետքերով և կազմում է իրանի մեկ երրորդ մասը: Պատկերը փորագրված է ստորին հարթության վրա, որը ոսկրի վատ պահպանվածության պատճառով թերի է: Պատկերված է քարայծի առաջամասով, թևավոր գրիֆոն: Այծի պատկերով կնիքներ հայտնի են Կարմիր բլուրից⁹, Բաստամից¹⁰, Արգիշտիխիլիից:¹¹ Թե ձևով և թե պատկերով այն պատկանում է ուրարտական կնիքների ամենատարածված տեսակին և հայտնի օրինակներից տարբերվում է միայն նյութով: Վանի թագավորությունում ոսկրից պատրաստված կնիքները լայն տարածում չունեն, մեզ հայտնի են Կարմիր բլուրից, Բաստամից, Կարճաղբյուրից: Այդ օրինակները քառակող են (Կարմիր բլուր¹²), հատած կոնի տեսքի (Կարմիր բլուր,¹³ Բաստամ,¹⁴ Կարճաղբյուր¹⁵) կամ մարդու գլխի քանդակի տեսքով (Բաստամ¹⁶):

⁸ Բնորոշումը՝ ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտի աշխատակից Լ. Միրզոյանի:

⁹ ՀՊՊԹ գույք N 2051/36, 2010/127գ, 155գ:

¹⁰ U.Seidl, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975, Bastam I, Berlin, 1979, tafel 37/7; U.Seidl, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978, Bastam II, Berlin 1979, tafel 34/4.

¹¹ A. Мартиросян, Аргштхихинили, Ереван, 1974, рис. 13/а

¹² Б.Пуотровский, Кармур блур, альбом, А. 1970, табл. 100,101; ՀՊՊԹ գույք N 2010/68:

¹³ Б.Пуотровский, Кармур блур III, Ереван 1955, с. 56, рис. 43/28.

¹⁴ U.Seidl, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975, Bastam I, tafel 38/4-6, 38/7-9, 39/4-5.

¹⁵ ՀՊՊԹ գույք N 2565/46:

¹⁶ U.Seidl, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978, Bastam II, tafel 33/4-7.

Ոսկրե գլանաձև կնիք է հայտնի Էրեբունուց¹⁷, որի ձևից ելնելով կարելի է ասել, որ այն ուրարտական չէ, չբացառելով նաև ընդօրինակված լինելու հանգամանքը: Որպես կնիք կարող էր օգտագործվել նաև Արգիշտիիսինիլիից հայտնաբերված վերին մասում միջանցիկ անցքով, դեպի ներքև նեղացող ծողը, որի ստորին 0,7 սմ հարթության վրա առյուծի գլխի սխեմատիկ պատկեր է գծված:¹⁸ Ոսկրե կնիքների թվին է պատկանում Արմավիրից հայտնաբերված հինգ ռելիեֆ պատկերներով եղջյուրի կտորը: Այս կնիքի վրա նկատելի են սկյութական արվեստին բնորոշ տարրեր:¹⁹

Այսպիսով, սակավաթիվ, իր տեսակի մեջ եզակի զանգածև ոսկրե կնիքով դամբարանի նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել մ.թ.ա. VIII – VII դդ.:

¹⁷ *С.Ходжаш, К.Трухтанова, К.Оганесян*, Эребуни, М., 1979, рис.121.

¹⁸ *А. Мартиросян*, Аргиштинили, с. 167.

¹⁹ *Г.Тиращян*, Урартский Армавир, в сб. Культура Востока. Древность и раннее средневековье, Л., 1978, с.113.

ՀՈՌՈՍԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻՑ ՊԵՂՎԱԾ ԱՊԱԿԵ ՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հոռոմը Շիրակի դասական հուշարձանախմբերից մեկն է, որտեղ ներկայացված են վաղ բրոնզից մինչև Աքեմենյան ժամանակաշրջանը ներառող հնագիտական բոլոր պարբերաշրջանները¹:

1987-1989թթ. ընթացքում այստեղ պեղված շուրջ 150 դամբարանները Հայաստանի ուշ բրոնզի-վաղ երկաթի շրջափուլերին վերաբերող ուշագրավ հնագիտական նյութ են պարունակում², որոնցում հատկապես առանձնանում են ապակուց պատրաստված ուլունքները:

Հոռոմի դամբարանադաշտից պեղված ուլունքների պատրաստման տեխնոլոգիական եղանակները պարզելու նպատակով քիմիկոս-արվեստագետները մանրադիտակային եղանակով ուսումնասիրվել են մոտ 100 ուլունքներ: Քիմիական և քանակական սպեկտրալ անալիզների միջոցով որոշվել է 15 մմ ուլունքների քիմիական կազմը:

Մանրադիտակային հետազոտությունները կատարվել են երևանի պետական համալսարանի հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայում: Քիմիական և սպեկտրալ անալիզները կատարվել են երկրաբանության վարչության արտադրական միավորման կենտրոնական լաբորատորիաներում:

Հետազոտվել են տարբեր գույների (սպիտակ, երկնագույն, դարչնագույն և ալ կարմիր), ձևերի և չափերի ուլունքներ: Անա-

¹ *Բաղայան Ռ.*, Շիրակի բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների մշակույթի ժամանակագրության շուրջ ըստ ռադիոածխածնային անալիզի տվյալների («Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», Հանրապ. I գիտաժողով, զեկ. թեզիսներ), Գյումրի, 1994, էջ 10-12:

² *Бадалян Р.*, Новые материалы по древней культуре Ширака: результаты работ армяно-американской экспедиции в Ороме (в.сб. "Археология Кавказа: новые открытия и перспективы", краткие содерж. докл.), Тбилиси, 1997, с. 58-60.

լիզների մեկնությունը կատարվել է Ձ. Ա. Լվովայի³ և Յ. Լ. Շչապովայի⁴ կողմից առաջադրված մեթոդներով:

Բիմոկուլյար մանրադիտակային հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս ասել, որ դրանք պատրաստվել են տարբեր տեխնոլոգիական եղանակներով:

1. Պատրաստի ապակե ծողիկներից կտրման եղանակով:

2. Մամլող գործիքի օգնությամբ:

3. Փաթաթման եղանակով. այս եղանակով պատրաստված ուլունքների մեջ նկատելի են կլորավուն անկանոն պղպջակներ, որոշ դեպքերում շատ լավ երևում է զոդակարը:

4. Չզման եղանակով պատրաստված ուլունքներ, որոնց մեջ պղպջակներն ունեն երկարավուն ձև:

Բոլոր դեպքերում պղպջակների առկայությունը կարելի է բացատրել ապակե զանգվածի ոչ կատարյալ լինելով:

Ուսումնասիրված ուլունքների մի մասն ունի համասեռ, մյուս մասը՝ անհամասեռ կառուցվածք: Վերջիններս ապակե զանգվածի եփման կամ հալման ցածր ջերմաստիճանի արդյունք կարող են լինել⁵: Ուլունքները պատրաստվել են տարբեր ձևերի և չափերի գլանաձև, քառանկյունաձև և եռանկյունաձև առանցքների վրա: Գլանաձև առանցքների տրամագիծը տատանվում է 1-3 մմ-ի սահմաններում: Հարկ է նշել, որ որոշ դեպքերում նույն եղանակով ստացված և միևնույն չափն ունեցող ուլունքահատիկները պատրաստվել են տարբեր տրամագիծ ունեցող գլանաձև առանցքների վրա:

Քիմնականում ապակու քիմիական կազմով են պայմանավորված նրա որակական հատկությունները: Կարևոր գործոն է նաև ապակեգոյացման հիմքում ընկած ավազի կամ սիլիկահողի, կավահողի և այսպես կոչված դյուրահալ ֆրակցիաների (հիմքերի, հիմնային հողի, կապարի օքսիդի) քանակական փոխհարաբերությունը: Դրանց բացահայտումն անհրաժեշտ է, քանի որ նույնիսկ քիմիական կազմի նույն հավաքի, բայց տարբեր քանակական փոխհարաբերության պայմաններում փոխվում են ապակու որակական հատկությունները:

Ուսումնասիրված 15 մմ ուլունքների քիմիական կազմի արդյունքների համեմատական վերլուծությունից երևում է, որ դրանցից 13-ը պատրաստվել են կալիումական մոխրային ապակուց, տարբեր

³ Львова З.А., Технологическая классификация изделий из стекла, Археологический сборник Гос. Эрмитажа, 1979, N20, с. 90-103

⁴ Шапова Ю.А., Очерки истории древнего стеклоделия, М, 1983, с.200.

⁵ Львова З.А. "Признаки способа изготовления изделий из стекла", Арх. сборник Эрмитажа, 1980, стр. 75-85

հիմք
 հիմնային հող հարաբերությամբ, և պատկանում են $K_2O \cdot CaO \cdot MgO \cdot SiO_2$ ապակու դասին (դամբ. 57, 71, 124, 1521, 1522, 134):

Ապակեգործության մեջ հաճախ բաղադրատոմսային չափ են անվանում Հիմք
 հիմնային հող $\left(\frac{Na_2O + K_2O}{CaO + MgO} \right)$ հարաբերությունը:

Հողումի թիվ 57, 134, 152₁ դամբարաններից պեղված 4 ուլունքները պատրաստվել են ≈ 0.7 բաղադրատոմսային չափով:

Դամբարանադաշտի թիվ 124 և 152₂ դամբարաններից պեղված ուլունքները պատրաստվել են նատրիումական ապակուց՝

հիմք
 հիմնային հող $\approx 0,5$ հարաբերությամբ:

Թիվ 44, 71, 106 դամբարաններից պեղված 9 ուլունքները պատրաստվել են 1,5 բաղադրատոմսային չափով:

Այսպիսով, նույնիսկ սակավաթիվ հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս որոշակի դատողություններ անել ինչպես ապակու ստացման հնարքների, այնպես էլ տեխնոլոգիական տարբեր եղանակներով մշակելու մասին:

ՔԱՐԵ ԿՈՌԹՈՂՆԵՐ ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔԻՑ

Հառիճ գյուղը Շիրակի մարզի այն հայտնի բնակավայրն է, որի հարավային կողմում, 12հա մակերես ընդգրկող դարավանդների վրա տեղադրված են մ.թ.ա. III-I հազ. բրոնզեդարյան և երկաթեդարյան ամրոցը, բնակատեղին, դամբարանադաշտը:

Նկ. 1

Այս տարածքում ավելի քան 25 տարի շարունակաբար պեղումներ է կատարել բազմալաստակ հնագետ Տելեմակ հաջատրյանը: Նրա ջանքերով բացվել են բնակելի, տնտեսական-արտադրական սենյակներ, պաշտամունքային նշանակության շինություններ, հայտնաբերվել են քարից և կավից պատրաստված կրակարաններ, կավե արձանիկներ, քարե կուռքեր, աշխատանքային գործիքներ, կավանոթներ, պերճանքի առարկաներ և այլն: Պեղումներ են կատարվել նաև բրոնզեդարյան ամրոցից ոչ հեռու գտնվող Հառիճավանքի տարածքում: Պեղումները մասնակիորեն ուղեկցվել են 1980-91թթ. Հուշարձանների պահպանության վարչության կողմից կատարված վերականգնման աշխատանքներով:

XII-XVIIդդ. թվագրվող շինությունների և հնագիտական առարկաների հետ մեկտեղ հայտնաբերվել են և ավելի վաղ շրջանի նյութեր, որոնց արժե հատուկ անդրադառնալ:

Նկ. 2

Գավթի բակում միակտոր ժայռի մեջ բացվել են մեծ և փոքր չափերի, տարբեր խորությամբ փորված փոսորակներ, զոհասեղաններ, հեղման հարթակ-առվակներ և այլ մանրամասներ: Ուղղանկյուն, շրջանաձև փոսորակներից մի քանիսը մնացել են եկեղեցիների հիմքերի տակ, մի քանիսը

մինչև վերջին ժամանակներն օգտագործվել են իբրև տնտեսական հորեր (նկ. 2):

Նույն տեղում՝ արևմտյան կողմի պարսպին կից ժայռի մեջ բացվել է կլոր շինություն (2.10մ տրամ.), որի հատակին հայտնաբերվել են կենդանու ոսկորներ և քարե կուռք: Պարսպի շարունակությունն է կազմում ժայռի եզրին բացված քարայրը, ինչը հիշեցնում է Արթիկի կատակոմբները,¹ յուրատեսակ դամբարաններ, որոնք փորված են կլոր տուֆի ստվար շերտի մեջ, ներկայացնում են օվալաձև փոքրիկ ամրություն՝ թաղման խցի հետ: Մուտքի մանրամասները հուշում են, որ քարայրը կարող էր ժամանակին օգտագործված լինել որպես դամբարան: Քարայրի տանիքը ծածկված էր կողք կողքի շարված մարդակերպ, կենդանակերպ, ֆալոսածև վարդագույն տուֆե կերտվածքներով:

Ինքնատիպ են ուղղանկյուն, երկարածիգ, ուղղահայաց դիրք ունեցող հրաբխային տուֆից խոշոր կոթողները, որոնցից երկուսի վրա արված են սխեմատիկ համապատասխան փորագիր շեղագծեր, որոնք ընդգծում են իրանի առջևի և ներքևի հատվածները: Առաջին կոթողը (աղ. 1, նկ. 1), շնորհիվ մեջքի կոր անցումների և կրծքավանդակի հատվածում նշարվող ուռուցիկության, կանացիակերպ կուռքի տպավորություն է թողնում: Երկրորդը (աղ. 1, նկ. 2), թերևս տղամարդու բարձրաքանդակ է, քանի որ իրանն ուղղանկյունաձև է, առանց կլորավուն անցումների:

Քարե կուռք հայտնաբերվել է Հառիճի վաղ բրոնզեդարյան ամրոցի շինություններից մեկում: Վարդագույն տուֆից կերտված կուռքը ունի գլուխ և իրան, որոնք միմյանցից անջատված են կոմքեր արտահայտող կորածև փորվածքներով: Տեղեմակ հաչատրյանը այս քանդակը ներկայացրել է իբրև պտղաբերություն արտահայտող «կանգնած կնոջ» կուռք և թվագրել է մ.թ.ա. III հազ.²

Նույն ժամանակով են թվագրվում և Շենգավիթից հայտնաբերված սև և վարդագույն տուֆից կերտված խոշոր կուռքերը:³

Սա հիմք է տալիս հնագետ Ա.Փլիպոսյանին ենթադրելու, որ Հառիճավանքի երկու կոթողները, ըստ ամենայնի, կարող են վերաբերվել նույն ժամանակաշրջանին:

Ինքնատիպ է ֆալատիպ կառուցվածք ունեցող երրորդ կուռքը, որը գուցե թե տեղադրված է եղել տուֆե հարթակի փոսորակներից

¹ *Т.С.Хачатрян*, Древняя культура Шурака, Ереван, 1975, с.140.

² *Т.С.Хачатрян*, Древняя культура Шурака, с. 75, рис. 36.

³ *Ս.Ա.Եսայան*, Հին Հայաստանի մարդակերպ արձանիկները, ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 124-135:

մեկի մեջ, ներկայացնելով իբրև պտղաբերության խորհրդանիշ:⁴ Երկրորդ ֆալատիպ կոթողի վերևի հատվածը թերի է (աղ. 1, նկ. 5): Պատճառը թերևս փափուկ քարատեսակն է և երկրորդական օգտագործման հանգամանքը:

II-I հազ. թվագրվող սույն ֆալատիպ կոթողները (աղ. 1, նկ. 4, 5) մինչև իրենց երկրորդական օգտագործումը ներկայացել են իբրև մահվան և ծնունդի անբաժանելիության, արգասավորման, ժառանգականության, կյանքի հարատևության իմաստակիրներ:

Վերջին մարդակերպ կոթողը կիսանդրու տպավորություն է թողնում: Դիմային հատվածը լավ չի պահպանվել, նկատելի է ճակատը երիզող ատամնավոր վերջույթներով գլխազարդը (աղ. 1, նկ. 3): Նման արձաններ հայտնի են Դվինի,⁵ Գառնիի, Տոլկի (Երևանի արվարձան) հնավայրերից և հիմնականում վերաբերում են մ.թ.ա. I հազ. առաջին կեսին: Շիկավուն տուֆե արձանը պատկերագրության իր ոճով, պարունակած տեղեկատվությամբ կերպարվեստի վաղագույն շրջանի «դիմանկար» չունեցող արխաիկ քանդակագործության մի հիանալի նմուշ է:⁶

Վերը ներկայացված փոստրակների գոյությունը չի բացառում մ.թ.ա. III-I հազ. դրանց օգտագործման փաստը: Ըստ որում դրանք կարող էին ոչ միայն ծիսական, այլև կենցաղային դեր ունենալ: Նման կառույցներ այսօր հայտնի են Տիրաշենի, Ագարակի, Վերին Գետաշենի, Արմավիրի հնավայրերից: Սա մեկ անգամ ևս մատնանշում է վերջիններիս լայն կիրառության փաստը և երկարատև օգտագործման հանգամանքը:

Քննարկվող հնագիտական գտածոները որքան մեկնաբանելի են, այնքան էլ իրենց խորքում բազմաթիվ անհայտներ են պարունակում: Մի բան պարզ է սակայն, որ հայկական ժողովրդական քանդակագործության հիմքում ընկած են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի կուռքերն ու արձանները, և դրանց զարգացումը շարունակվել է մինչև վաղ քրիստոնեություն:

⁴ Քարե ֆալատիպ կուռքեր և արձանիկներ, տես՝ *А.А.Мартыросян*, Город Теушебаши, 1961, с. 65. Տես նաև՝ *С.А.Есаян, А.А.Калантарян*, Ошакан, Основные результаты раскопок, 1971-1983гг., Ер., 1988.

⁵ *Կ. Ղաֆադարյան*, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1982, էջ 252-253:

⁶ *Գ. Քոչարյան*, Արտահայտչամիջոցների ոճաբանական թվագրման փորձ, Աշտանակ, (ՀՊԲ), Երևան, 1998, էջ 155-161:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Աղյուսակ 1

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՈՒՌՔԵՐ ԵՎ ԿՈԹՈՂՆԵՐ ՇԻՐԱԿԻՑ

Վերջին տասնամյակում Շիրակի տարածքից հայտնաբերվել են շուրջ 12 քարակուփ կուրքեր և կոթողներ, որոնք բազմակողմանի ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Դրանց մի մասը հայտնաբերվել է պեղումներով, մյուսները՝ տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերող հնագիտական հուշարձանների տարածքներից կամ ավերված շերտերից:

Կուրքերից ու կոթողներից չորսը հայտնաբերվել են Բենիամինի անտիկ դաստակերտի 1-ին տեղամասի պեղումների ընթացքում /տախտակ 1, նկ. 1, 2, 4, 6/ և վերաբերում են մ.թ.ա. I-մ.թ. I դարերին, մեկը՝ Սարատակի երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի դամբարանից¹ (տախտակ 1, նկ.10):

Բենիամինի անտիկ հուշարձանի տարածքից հայտնաբերվել են ևս երկու կոթողներ: Դրանցից առաջինը (տախտակ 1, նկ. 8) հայտնաբերվել է բնակավայրի հելլենիստական ժամանակաշրջանի հատվածից՝ մակերեսից, մ.թ.ա. I դարի մոմունենտալ կոմպլեքսից մոտ 25մ արևմուտք, մյուսը (տախտակ 1, նկ. 11)՝ բնակավայրի ծայր հյուսիս-արևմտյան հատվածից, վարի ժամանակ:

Երկու կոթողներ (տախտակ 1, նկ. 3, 5) հայտնաբերվել են Հայկավանի մ.թ.ա III-ի հազարամյակներին վերաբերող հուշարձանի ավերված հատվածից: Մեկը՝ Քեթիի մ.թ.ա III-ի հազարամյակների բնակավայրի մակերեսից (տախտակ 1, նկ. 9), մյուսը՝ Երազգավորս գյուղի տարածքից:

Չնայած ժամանակագրական և արտաքին ձևերի տարբերություններին, դրանցից մի քանիսն ունեն ընդհանրություններ և զուգահեռներ Հայաստանի այլ հուշարձաններից հայտնաբերված կուրքերի ու կոթողների հետ: Դասակարգման բարդություններից մեկն էլ այն է, որ բացառությամբ հստակ պաշտամունքային գործառնություն ունեցող մինչ այժմ գտնված մի խումբ գտածոների (կանացի կամ տղամարդու արձանիկներ, ֆալուսներ, կտեխներ, վիշապներ, սրբարանների կավակերտ քանդակազարդ մանրամասներ և այլն), վաղ

¹ Լ. Եզանյան, Սարատակի դամբարանը, ՇՊՄԺ հանրապետական 5-րդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002, էջ 4:

շրջանի տարբեր տեսակի կոթողների գործառնական և պաշտամունքային բովանդակությունները դեռևս հստակեցված չեն:

Հայտնաբերված կուռքերից և կոթողներից առանձին ուշադրության են արժանի հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվածները, որոնք ունեն շերտագրական հստակ թվագրում և միջավայր:

Բենիամինի անտիկ հուշարձանի 1993թ. պեղումների ընթացքում, արևելյան փոքր սրբարանին արևմտյան կողմից հաղորդակցվող սենյակի կենտրոնում² (P-16 քառակուսի), հատակի վրա կողք կողքի դրված էին մոխրագույն որձաքարից պատրաստված երկու կուռքեր (տախտակ 1, նկ. 1, 2), որոնցից մեկին բոլորածն մշակման միջոցով տրված է կնոջ կրծքի ձև: Մյուսը՝ իր պրոֆիլային ուրվագծով նմանվում է դեռևս նեոլիթյան շրջանից եկող ֆալուսատիպ կանացի արձանիկներին և կարող է ընկալվել արական սկզբի պատկերման արխայիկ ավանդույթների դրսևորում: Սրանց միասին դրված լինելը բնականաբար ենթադրում է կյանքի հարատևության և պտղաբերության միասնական պաշտամունք և պաշտամունքային արարողակարգ: Անտիկ շրջանում լայն տարածում ունեցող իգական սկզբի մարմնավորման պաշտամունքային հիմնական ձևի՝ կտեխսի փոխարեն անմիջապես հողին դրված, ասես հողից դուրս եկող կանացի կրծքի քանդակը թերևս խորհրդանշում է մայր աստվածուհու ավելի նեղ բոլորին սնուցող Մայր հող էությունը:

Երրորդ կուռքը հայտնաբերվել է 2002թ. նույնպես մ.թ.ա. I դարի շերտից, 2,4մ խորությունից: Կուռքի հարևանությամբ հայտնաբերվեցին խոզի (վարագի³) և մարդու մեկական գանգ: Կենդանու և մարդու կմախքի այլ ոսկորներ չկային: Թաղումը կատարված էր կառույցներից դուրս, հավանաբար բակում: Կուռքը պատրաստված է հարթ, տափակ գետաքարից (տախտակ 1, նկ. 6): Կողային մասերում հստակ երևում են աշխատած գործիքի հետքերը: Կուռքի ձախ ուսի մասում պարզ տեսանելի է կլոր, սրածայր հատիչով արված խորը կետագիծը, որն արվել է քարը հենց այդ գծով կտրելու նպատակով: Նույն գործիքի հետքերը պահպանված են նաև հակառակ կողմում:

Կուռքը իր ձևով նմանվում է դեռևս վաղ շրջանից հայտնի կանացի արձանիկ-կուռքերին³ և հավանաբար առնչվում է մեծ մոր, պտղաբերության պաշտամունքին: Նկատի ունենալով կուռքի հարևանությամբ հայտնաբերված մարդու և կենդանու գանգերը՝ կարելի է ենթադրել, որ այն ունի նաև վերածննդի բովանդակություն:

² Դ. Խաչատրյան, Բենիամինի անտիկ դաստակերտի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը, մասն առաջին, ՇՀԴ «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 48:

³ Դ. Մարտիրոսյան, Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, նկ. 64, 66:

Բենիամինի առաջին տեղամասի նույն թվականի պեղումներից, պեղավայրի ծայր հյուսիսային հատվածում (W-10 քառակուսի), մ.թ.ա I դարի կառույցի միջից հայտնաբերվեց ործաքարից պատ-րաստված մի կոթողի վերին հատված (տախտակ 1, նկ. 4): Այն ձևով նման է վերևում կոր ուրվագիծ ունեցող ուրարտական արծանագիր և ավելի ուշ շրջանի որոշ արտաշիսյան կոթողների: Բենիամինի կոթողի վրա արծանագրության կամ պատկերագրության նշաններ չկան, բացի աջ կողային մասում փորված վերևում կոր, այնուհետև թեքու-թյամբ դեպի ներքև իջնող բավականին խորը ակոսի, որը մարդու ականջի տպավորություն է ստեղծում:

Բենիամինի հաջորդ կոթողը (տախտակ 1, նկ. 8) հայտնաբերվել է 2002 թվականին, 1-ին տեղամասի արևմտյան կողմում, մակերեսից: Այն պատրաստված է ործաքարից և գտնվում էր վերին, կոր մասը դեպի հյուսիս արևմուտք ուղղված պառկած դիրքով: Կոթողի ետևի կողմը մշակված չէ և ծածկված է կրային նստվածքի հաստ շերտով: Կոթողի ետևի կողմի անմշակ լինելը խոսում է այն մասին, որ այն կամ հենված է եղել որևէ պատի, կամ օգտագործվել է հայտնաբերված՝ պառկած դիրքով: Կրային նստվածքի նման հաստ շերտի գոյացման համար պահանջվում է շատ երկար ժամանակ, հնարավոր է, որ այն այդ դիրքում է գտնվել թերևս բնակավայրի գոյատևման ժամանակա-շրջանից: Կոթողի առջևի կողմում, կենտրոնական առանցքով, ստո-րին մասում արված է ուռուցիկ օղակի մեջ առնված մոտ 3սմ խո-րությամբ փոս: Այս ժամանակաշրջանի քարակերտ կոթողի վրա բարձրաքանդակ օղակի առկայություն մեզ հայտնի է միայն Դվինի հայտնի զոհասեղանի պատկերաքանդակից:⁴

Այս կոթողին ձևով ամենամոտը 1992 թվականին Շիրակի երկրագիտական թանգարանի արշավախմբի կողմից (Յ. Խաչատր-յան, Լ. Եգանյան) Հայկական գյուղի արևմտյան կողմում հայտնաբեր-ված ավերված հնագիտական հուշարձանի տարածքից գտնված սև տուֆից պատրաստված, համարյա նույն ձև ունեցող սալն է, որի մի կողմում քանդակված է անկանոն շրջանագծի մեջ վերցված պա-րույրի նմանվող պատկեր: Այս սալի հակառակ կողմը նույնպես մշակված չէ, ինչը ցույց է տալիս, որ այն նույնպես հենված է եղել որևէ պատի, կամ օգտագործվել է պառկած դիրքով: Հայկականի հուշարձանի տարածքում շահագործվել է ավազահանք, և ավերված շերտերից մակերես են դուրս եկել վաղ բրոնզից մինչև վաղ միջնա-դարին վերաբերող բազմաթիվ նյութեր: Սոսկ Բենիամինի նշված կոթողի հետ ունեցած ընդհանրությունից այն կարելի է վերագրել անտիկ ժամանակաշրջանին:

⁴ Գ. Քոչարյան, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991, տախտակ XXVII, նկ. 3:

Նույն տարածքից գտնվել է մեկ այլ կուռք (տախտակ 1, նկ. 3), որը պատրաստված է կարմրավուն տուֆից, ունի հատած կոնի ձև: Կուռքը լավ մշակված է, վերին մասում արված են երկու փոսիկներ, որոնք աչքերի են նմանվում: Կուռքը ստորին մասում կտրված է, և դժվար է ասել, թե այն իրական ինչ բարձրություն է ունեցել:

Բենիամինի անտիկ դաստակերտի ծայր հյուսիս-արևմտյան կողմում, Ազատան գյուղի դաշտերին հարող տարածքում 1998 թվականին վարի ժամանակ գյուղացիների կողմից հայտնաբերվում է մի կոթող (տախտակ 1, նկ. 11): Այն կողմնային մասերում և ետևի կողմում ունի կոպիտ մշակում, իսկ դիմային կողմը լավ հղկված է և վերևից ներքև 3 շարքով արված են թվով 56-58 համարյա նույն չափի կլորավուն փոսիկներ (2 փոսիկներ իրար շատ մոտ են և բաժանարար հատվածի փշրվելու հետևանքով միացել են իրար): Նման պատկերագրությամբ այլ կոթողներ մեզ հայտնի չեն, և արված փոսիկների թվային և իմաստաբանական զուգահեռները առկա են միայն Գեղամա լեռների որոշ ժայռապատկերներում:⁵ 58 թիվը 2x29 կարող է նույնացվել միայն աչքով տեսանելի լուսնային երկու ամիսների օրերի թվին, սակայն առանձին շարքերի փոսիկների թվերը չեն բաժանվում 7-ի և չեն համապատասխանում լուսնի փուլերի տևողությամբ: Կոթողի թվագրման խնդիրը նույնպես մնում է բաց, քանի որ այս տեղանքի մակերեսից հուշարձանի ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութեր չկան և հայտնաբերվածները հիմնականում վանակատից պատրաստված շեղբեր, ծայրակալներ և ցլեպներ են, որոնք հուշում են քարի դարի մշակույթի առկայության մասին:

Հաջորդ 2 կուռքերը հայտնաբերվել է 1992 թվականին Շիրակի երկրագիտական թանգարանի արշավախմբի կողմից (Հ. Խաչատրյան, Լ. Եգանյան): Առաջինը (տախտակ 1, նկ. 9) հայտնաբերվել Քեթիի մ.թ.ա III-ի հազարամյակների բնակավայրի տարածքից: Այն կոպիտ է մշակված, քարի ուղիղ անկյամբ կտրված եզրերը տաշված և կլորացված չեն: Իր տեսքով նմանվում է վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի օջախների ֆալուսատիպ հենակներին և նախապես կարող է թվագրվել այդ ժամանակաշրջանով: Հնարավոր է՝ այսպիսի մշակմամբ կուռքերը ավելի ուշ գլանաձև մշակմամբ և դասական կերպ ստացած ֆալուսների նախատիպ են հանդիսացել:

Մյուսը /տախտակ 1, նկ. 12/ հայտնաբերվել է Արգիշտի I-ի Մարմաշենի արձանագրությունից մոտ 100մ հարավ, մ.թ.ա III-ի հա-

⁵ Հ. Մարտիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981, նկ. 65, 66:

զարամյակների բնակավայրի ավերված շերտից: Այն իր ձևով նմանվում է Օշականի երկաթի դարի արձանիկին:⁶

Իր չափերով ամենախոշոր կուռքը հայտնաբերվել է 1997 թվականին հին Երազգավորս գյուղի տարածքում հողային աշխատանքների ժամանակ: Հին Երազգավորսը, որ այժմ մասամբ գտնվում է Ախուրյանի ջրամբարի տակ, հնագիտորեն գրեթե ուսումնասիրված չէ: Հնագիտական պեղումներ այստեղ իրականացվել են միայն եկեղեցու տարածքում, սակայն որոշ նյութեր մատնացույց են անում այստեղ մ.թ.ա III-I հազարամյակների մշակույթների առկայությունը: Բացի հնագետ Ս.Վ. Հարությունյանի կողմից հավաքված վերգետնյա նյութերից⁷, Գյումրու բնակիչ Լ.Համբարյանի տանը պահպանվում են ջրամբարի շինարարության ընթացքում հին Երազգավորսի տարածքից հայտնաբերված մ.թ.ա VIII-VI դարերի խեցանոթներ:

Կուռքը պատրաստված է սև տուֆից, բոլոր կողմերից բավականին լավ է մշակված, առանձնապես խնամքով են հարթեցվել ոտքերի ստորին մակերեսները, ինչը հնարավոր է դարձրել նրա հաստատուն կանգնելը: Մի կողմում վերին ծախ մասում արված է շրջանաձև, մոտ 4սմ խորությամբ փոս: Հակառակ կողմում եղել է ինչ-որ պատկեր, որը, ներկայումս սվաղված է ցեմենտի շաղախով և տեսանելի չէ: Կուռքը պահպանվում է սահմանամերձ գոտում գտնվող «Բագրատունյաց փառքի հուշահամալիր» կոչվող պուրակում: Նկատի ունենալով կուռքի ձևը և այստեղ մ.թ.ա I հազարամյակի մշակույթի առկայությունը, նախապես այն կարելի է վերագրել այդ շրջանին. հետագայում, շաղախից մաքրելուց և պատկերը ուսումնասիրելուց հետո հուսով ենք հնարավոր կդառնա ավելի հստակեցնել նրա գործառույթը և թվագրումը: Կուռքը ոտքերի վրա կանգնած դիրքով նմանվում է դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից հայտնի պարզ ոճավորմամբ կանացի պաշտամունքային արձանիկներին,⁸ իսկ հակառակ՝ գլխիվայր դիրքով դիտարկելիս կրկնում է Հառիճի նույն ժամանակաշրջանի տուֆե զոհասեղանի ձևը:⁹

Շիրակից հայտնաբերված տարբեր ժամանակաշրջանների պատկանող այս կուռքերն ու կոթողները ընդարձակում են մեր գիտելիքները հեթանոսական շրջանի հոգևոր մշակույթի և պաշտամունքի վերաբերյալ, ցույց են տալիս ինչպես հազարամյակների

⁶ С.А. Есаян, Скульптура древней Армении, Ереван, 1980, таблица 46, рис. 4.

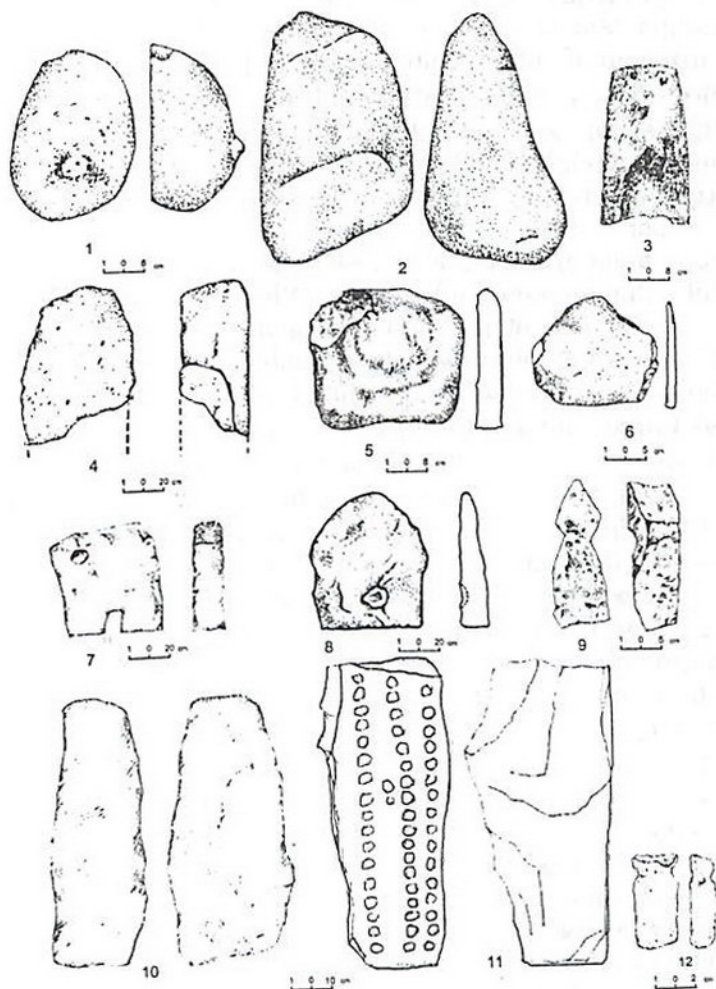
⁷ Նյութերը պահպանվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում, հրատարակված չեն:

⁸ Դ. Մարտիրոսյան, Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, նկ.65:

⁹ С.А. Есаян, укр. соч., Ереван, 1980, таблица 9, рис.3.

խորքից եկող ավանդական արտահայտչաձևերի կաղապարի ձև ստացած պահպանողականությունը, այնպես և հոգևոր աշխարհընկալման և կրոնական պատկերացումների զարգացման հետևանք հանդիսացող նոր ձևերի և խորհրդանիշերի ի հայտ գալը:

ՏԱԽՏԱԿ I

«ՍԵՎ ԱՄՐՈՑ» ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԸ

«Սև ամրոց» բազմաշերտ հուշարձանը գտնվում է Գյումրու՝ Կարսի խճուղու և «Ալեքսանդրապոլ» բերդ տանող ճանապարհի խաչմերուկից 50մ արևմուտք (աղյուսակ I): Դեռևս 1875թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ «Ալեքսանդրապոլ» բերդի տարածքում բացվել է հայտնի «Ջինվորի դամբարանը»: 1908թ. Բ. Խալաթյանը «Չյորնայա բալկա» տարածքում պեղել է վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններ: 1971թ. Ս. Հարությունյանը մանկական երկաթուղու տարածքում (աղյուսակ I, կետ 8) պեղել է վաղ երկաթի դամբարաններ:

1988թ. երկրաշարժից հետո հուշարձանի որոշ հատվածներում տնակների տեղադրման ժամանակ բացվել են դամբարաններ: 1991թ. «Ալեքսանդրապոլ» բերդի համար բարձր լարման էլեկտրամալուխ անցկացնելիս հողային աշխատանքների ժամանակ բացվել է խեցեղենով և նյութական մնացորդներով հարուստ մշակութային շերտ: 1993 թվականից «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի հնագիտական ջոկատը այս տարածքում կատարում է պեղումներ¹:

Ուսումնասիրված տարածքում պեղվել է 50 դամբարան, որից վաղ բրոնզեդարյան՝ 1, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան՝ 14 և անտիկ ժամանակաշրջանի՝ 35: Թիվ 34 հիմնահողային դամբարանը վերագրվել է վաղ բրոնզեդարին²: Հյուսիսային մասում դրված էին երեք սալեր: Խցի ուղղվածությունը՝ հյուսիս-հարավ, հատակագծում՝ անկանոն ուղղանկյուն, չափսերը՝ 30x35x25սմ: Դամբարանի քարահողային լիցքի մեջ առկա էին օբսիդիանից ցլեպներ և այրված ոսկորներ: Հատակը շարված էր մանր քարերով: Դամբարանի արտաքին տարբերակիչ նշանները բացակայում էին: Տեղադրված էր սրբարանից 2մ հարավ, սրբարանի հատակից 40սմ ներքև³: Կմախքի վատ պահպանվածության պատճառով դիրքը պարզել չի հաջողվել: Խցի կենտրոնում՝ գանգից արևմուտք, տեղադրված էին երկկանթ կճուճիկ և ձեռնածեփ գավաթ:

Այստեղ պեղված ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան դամբարանները հիմնահողային են (թիվ 7, 1994թ.:; թիվ 6, 27, 37, 38, 39, 42, 1998թ.), սալարկղային (թիվ 22, 30, 43, 1998թ.), քարարկղային (թիվ 9, 1994թ., թիվ 8, 21, 1998թ.) և հարավ-հյուսիս (թիվ 6, 21, 22, 27, 30, 1998թ.),

արևելք-արևմուտք (թիվ 7, 1994թ., թիվ 8, 37, 43, 1998թ.), հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք (թիվ 9, 1994թ.) ուղղվածությամբ: Առանձնահատուկ կառուցվածքային լուծում ունի թիվ 8 դամբարանը (չափսերը 120x110x55սմ): Տեղադրված է հյուսիս-արևելյան հատվածի վաղ բրոնզեդարյան կառույցի փլվածքի մեջ, որի քարերը օգտագործվել են խցի եզրապատման և միջնորմով երկու մասի բաժանելու համար: Ուշագրավ են հանգուցյալի գանգի մոտ տեղադրված սև տուֆից պատրաստված կոպտատաշ, նավակաձև փորվածքով իրը և դեղնավուն տուֆից պատրաստված կուռքը: Ըստ Ն. Պողոսյանի՝ վերջինս պատկանում է վաղ բրոնզեդարյան շերտին և լիցքի հետ պատահական ընկել է դամբարան:

Բոլոր դամբարանները ունեն քարահողային ծածկ: Պեղված դամբարաններից չորսը մանկական են (թիվ 8, 21, 30, 38), տասը՝ մեծահասակի: Կմախքները տեղադրված են աջ կամ ձախ կողքի, կծկված և նստած վիճակում: Խիստ քայքայված լինելու պատճառով չի ճշտված թիվ 8, 30, 38, 42 դամբարանների կմախքների դիրքը: Հանդիպում են վերաթաղումով դամբարաններ:

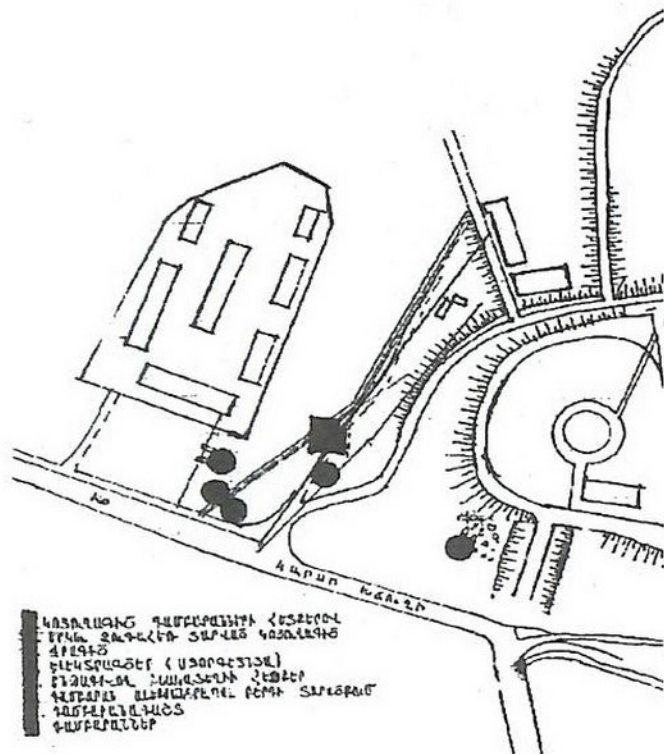
Թաղման գույքը ներկայացված է կավանոթներով և մետաղական իրերով, սարդիոնից և մածուկից պատրաստված ուլունքահատիկներով, կենդանու ոսկորներից պատրաստված մանկական խաղալիքով (աղյուսակ II): Բոլոր դամբարաններում դրված են երկուսից յոթ կավանոթներ, որոնք զարդանախշման տեխնիկայով, մոտիվներով, կառուցվածքային առանձնահատկություններով բնորոշ են ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարերին:

Պեղածո մետաղյա նյութերի մեջ գերակշռում են բրոնզե իրերը. բրոնզե կախիկ քանդակազարդ, օձագալար միջուկով (թիվ 6), ապարանջան, երկու մատանի, ականջօղ, հերուն (թիվ 37), գավազանի գլխիկ, երկաթե դաշույն (թիվ 39), նետասլաք, երկաթե դաշույն (թիվ 42), գոտի, դաշույն, նետասլաք, երկաթե իրի մնացորդ բրոնզե գամով (թիվ 43): Թիվ 7 դամբարանի կմախքի գանգի տակից գտնվել են մեկ հմայիլ և մեկ կնիք՝ պատրաստված ոսկորից և սպիտակ մածուկից (աղյուսակ II):

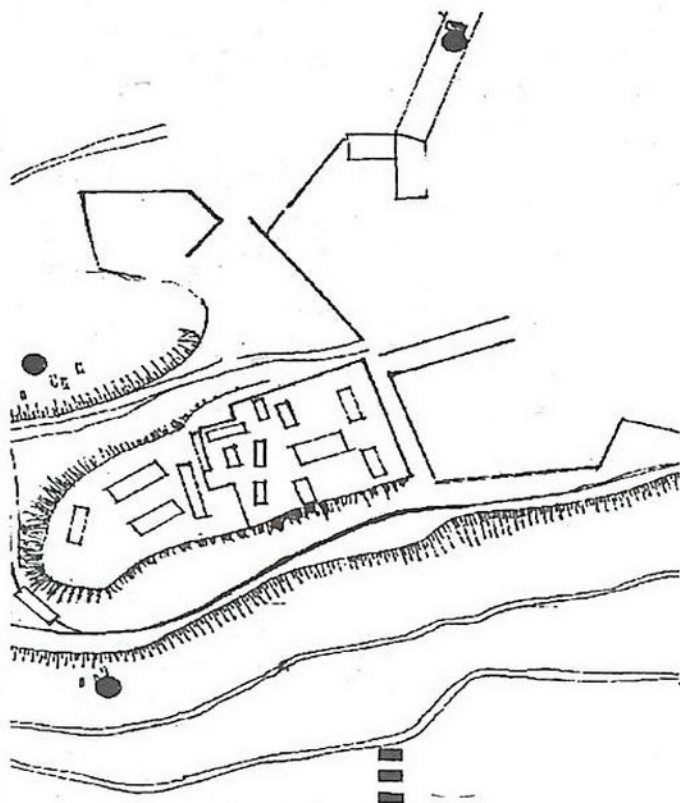
Հայտնաբերված է նաև կենդանաբանական նյութ. մանր եղջերավոր կենդանի՝ ծնուղը հանգուցյալի կոնքի, գանգը՝ արևելյան եզրագծի մոտ, կմախքի մնացորդները՝ հանգուցյալի գանգից քիչ հեռու (թիվ 7), կրիայի պատյանի մնացորդներ (թիվ 8), մանր կնդակավոր կենդանի՝ գլուխը մարմնից անջատ, կմախքը ամբողջական (թիվ 37), շուն, որը թաղման խցի մեջ տեղադրված է կավով եզերված առանձին հատվածում (թիվ 39):

ՄԵԿ ԱՄԻՐԱՅ ՊԵՂԱՎԱՅՐ

130

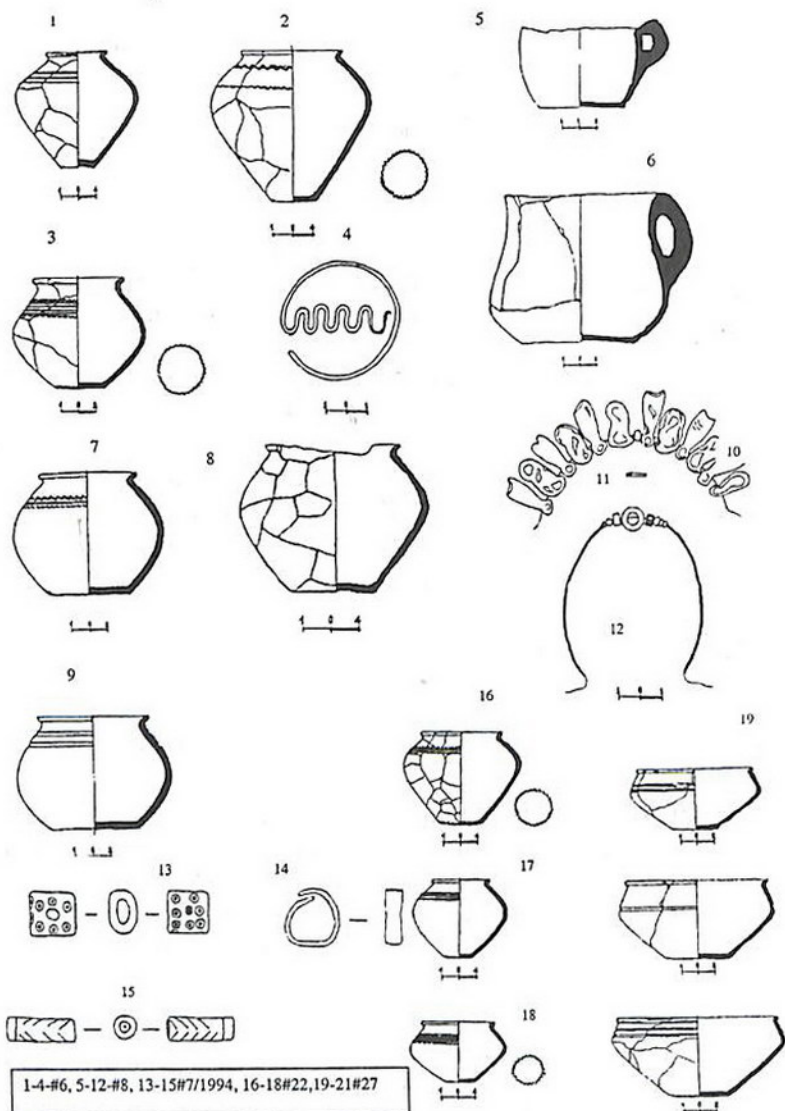

ԿԱՅԱՐԱՅՈՒՆԻ ՔԱՐԵՐԱՅԻՆԻ ԿԵՏԵՐՈՒ
 ԵՐԱՆ ՁԱԿԵԼԻՆ ՏԱՐԱՆԻ ԿԱՅԱՐԱՅ
 ԿԱՐԱՅ
 ԲԵՆԿԱՐԱՅԵՐ (ԿԱՐԱՐԱՅԻՆԻ)
 ԲԵՆԿԱՐԱՅԻՆ ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԵՏԵՐ
 ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԵՏԵՐ
 ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԵՏԵՐ
 ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԱՐԱՐԱՅԻՆ ԿԵՏԵՐ

Առաջին տեղամասի հյուսիսային եզրագոտով է անցնում դեպի ԴՕՍԱԱՖ տանող ճանապարհը, ուր պեղվել է հետուրարտական ժամանակաշրջանի կառույցի հատված⁴։ Կառույցի կավածեփ հատակի հեռացման ժամանակ պարզվեց, որ դրա շինարարության ընթացքում հավանաբար քանդվել են ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դամբարաններ, որոնց բրոնզե իրերը և սարդիոնից ուլունքները կավային լիցքի հետ միասին օգտագործվել են հատակի հարթեցման համար։ Հետուրարտական կառույցի սալահատակի տակ պեղվել է հավանաբար ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի հիմնահողային թաղուն։ Կմախքի վատ պահպանվածության պատճառով ուղղվածությունը և ծեսը պարզել չի հաջողվել։ Ուղեկցող նյութը բաղկացած է երկու խոհանոցային թասերից։

1993-1994 և 1998թթ. ընթացքում վերին շերտում պեղվել են անտիկ շրջանի 35 դամբարան (թիվ 1, 2, 3, 4, 5, 8, 1993-1994թթ., թիվ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 40, 41, 1998թ.)։ Վերջիներս ըստ կառուցվածքի բաժանվում են հիմնահողային և հիմնահողային քարածածկով խմբերի (թիվ 25)։ Եզակի է թիվ 24 դամբարանը, որը ծածկված է չորս սալերով, իսկ ամբողջ խուցը եզրապատված է մանր քարերով։ Երբեմն հիմնահողային դամբարանների խցերը եզրագծված են հատուկեմտ դրված փոքր և միջին չափսերի կոպտատաշ քարերով (թիվ 7,13,33,1998թ.) կամ մի կողմում սալերով (թիվ 3,1993թ.), որոնք հավանաբար պատկանել են վաղ ժամանակաշրջանի կառույցներին։ Դամբարանների ուղղվածությունն արևելք-արևմուտք է։ Բացառություն են կազմում հարավ-արևելքից, հյուսիս-արևմուտք (թիվ 17,19), հարավ-արևմուտք, հյուսիս-արևելք (թիվ 31,32,35) ուղղվածությամբ դամբարանները։ Հատակագծում դամբարանները միշտ չէ, որ կանոնավոր ուղղանկյուն են։ Լիցքերը բազմազան են՝ սևահողային, ավազախառը, կավահողային։ Լիցքի մեջ հաճախ հանդիպում են վաղ շրջանի բեկորներ և օբսիդիանի կտորներ։ Որոշ թաղումներ կատարվել են վաղ շրջանի կառույցների պատերի կողքին կամ պատերի մեջ։ Դամբարաններից ութը մանկական են (թիվ 2, 3, 6, 1993-1994թթ., թիվ 2, 11, 25, 32, 33, 1998թ.), քսանյոթը՝ մեծահասակի։ Թաղման ձևը դիֆերումն է։ Երբեմն թաղման ժամանակ ավերված այլ դամբարանի կմախքի ոսկորների մի մասը վերաթաղվել է նոր դամբարանում (թիվ 1, 1993թ., թիվ 15, 24, 1998թ.)։ Դիֆերումը կատարվել է մեջքի վրա պառկած, քիչ թեքված դեպի աջ (թիվ 1, 4, 5, 8, 1993-1994թթ., թիվ 9, 13, 17, 18, 26, 31, 32, 40, 1998թ.), աջ կողքին պառկած (թիվ 2, 3, 6, 1993-1994թթ., թիվ 2, 3, 5, 7, 10, 11, 14, 15, 16, 19, 24, 25, 28, 29, 33, 35, 41, 1998թ.), աջ կողքին խիստ կծկված (թիվ 4, 1998թ.), նստած (թիվ 1, 1998թ.)։

Առաջին և երկրորդ դեպքերում ոտքերը ուղիղ ձգված կամ ծնկի հատվածում կիսածալ են, ձեռքերը ուղիղ ձգված կամ ծախ ձեռքը ծալված որովայնի վրա: Կմախքի դիրքը ֆիքսելու նպատակով կմախքի տակ ծախ կողմից դրվել են քարեր, որի պատճառով կմախքները փոքր-ինչ թեքվել են դեպի աջ, դեմքերը՝ ուղղված դեպի հարավ:

Անտիկ դամբարաններում հողային լիցքի մեջ կան փայտածխի մնացորդներ, ինչը վկայում է թաղման ծեսում հոգեհացի առկայության մասին: Ուղեկցող նյութը ուշ անտիկ դամբարաններում մեծ մասամբ բացակայում է: Թիվ 14՝ կոճակ երկնագույն հախճապակուց, թիվ 17՝ ապակյա երեք ուլունք, ծովախեցի:

Թիվ 9 դամբարանի հանգուցյալի կրծքավանդակի շրջանում պեղվել է բրոնզե կախիկ, որը սնամեջ գունդ է՝ վերնամասում ամրացված ներձկված գծիկով զարդարված օղակով: Կախիկի ավելի վաղ նմանակները պեղվել են Օշականի թիվ 36 դամբարանից և թվագրվում են մ.թ.ա. II-III դդ.:⁵

Ուշ անտիկ դամբարանախմբում առանձնահատուկ է թիվ 13 դամբարանի ուղեկցող նյութը:

Դամբարանը հիմնահողային թաղում է, չափսերը՝ 170x55x70սմ, ուղղվածությունը՝ արևելք-արևմուտք, հատակագծում՝ անկանոն ուղղանկյուն, դիադրումը՝ մեջքի վրա, դեմքը՝ դեպի հարավ, աջ ձեռքը ձգված մարմնի ուղղությամբ, ձախը՝ ծաված կոնքի վրա: Հողային լիցքի մեջ առկա են փայտածխի մնացորդներ: Հանգուցյալի ձախ ականջի շրջանում պեղվել է բրոնզե ամբողջական գնդասեղ, գլխի տակ, պարանոցից վերև՝ կաուրի, կրծքավանդակի շրջանում՝ փոքրիկ, գնդաձև, ընդգծված ծայրերով բրոնզե ուլունք: Ուշագրավ են հանգուցյալի դաստակներից գտնված բազմազույն ապակուց, ապակու մածուկից, սարդիոնից և գազաթից մանր, միջին և մեծ ուլունքներ: Ուլունքները դասակարգել ենք ըստ տիպերի՝ 1. կլորավուն, 2. տակառաձև, 3. գլոբոիդալ, 4. կողավոր, տվյալ դեպքում կլորավուն կողերով, կողերը առանցքի շուրջ տեղաշարժված, 5. ելունդավոր, 6. նիստավոր:

Գազաթից ուլունքները (երկու օրինակ), տակառաձև են՝ թույլ ընդգծված վեց նիստերով, անցքի ծայրերը որևէ ոճավորում չունեն: Սարդիոնե ուլունքներից առաջինը կլորավուն է, երկրորդը՝ նիստավոր: Մեր կարծիքով ապակյա մանր և մեծ նիստավոր ուլունքները սարդիոնե ուլունքի նմանակումներն են: Ուլունքաշարի մեջ մեծամասնություն կազմող ապակուց և ապակու մածուկից ուլունքները իրենց նմանակներն ունեն Հայաստանի (Գառնի⁷, Դվին⁸ և այլն), Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հյուսիսմերձսևծովյան⁹ հնագիտական հուշարձաններից և թվագրվում են I-III դդ.:

Ուղեկցող նյութի վերլուծությունը թույլ է տալիս «Սև ամրոց» հնագիտական հուշարձանի վերին շերտում պեղված 35 դամբարանները թվագրել I-III դդ.:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Տեր-Մարգարյան Ս., Ավագյան Ի., «Սև բերդ» հուշարձանի բնակատեղին և դամբարանադաշտը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հանրապետական չորրորդ գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 9-11:
2. «Սև ամրոց» հուշարձանի հնագիտական ուսումնասիրություն (1993-1994, 1998թթ.), հաշվետվություն, Գյումրի, 1999թ., էջ 2:
3. Նույնը, էջ 1-2:
4. Տես 1:
5. Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан І, Основные результаты раскопок 1971-1983гг., Ереван, 1988г., с. 56, фото 5.
6. Алексеева Е. М., Классификация античных бус.-В.кн.:Статистико-комбинаторные методы в археологии, Москва, 1970, с. 62, табл. 1.
7. Хачатрян Ж. Д., Гарни V, Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972гг.), Ереван, 1976, с.111, табл. XXVII.
8. Քնչարյան Գ. Գ., Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, էջ 54-56:
9. Алексеева Е. М., Античные бусы Северного Причерноморья, САИ, вып.1-12, Москва, 1978, с. 12, 32, 71, 72, табл. 26,33.

ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ՝ ԻԲՐԵՎ
ՊԱՏՄԱՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

Արթիկ-Հառիճ պատմահնագիտական համալիրի 30-ամյա պեղումների պատմությունը անջնջելիորեն կապված է պատմագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր Տելեմակ Խաչատրյանի անվան հետ: Նա մեր հիշողության մեջ կմնա իր սիրած հուշարձանների միջավայրում: Ամենից շատ կյանքում նա սիրում էր իր գտածոները: Սակայն դա դիլետանտ հնագետի վերաբերմունք չէր, այլ բանիմաց մասնագետի, որն իր հայտնաբերած եզակի օրինակներից կառուցում էր հայոց պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի աղբյուրագիտության հիմքը:

Հնագետ Տելեմակ Խաչատրյանը թերևս ամենամեծ բավականությունն էր ստանում, երբ ավարտվում էր Արթիկի կամ Հառիճի պեղումների յուրաքանչյուր փուլը, կամ ավարտվում էին հայտնաբերված առարկաների վերականգնումը, նրանց ցուցակագրումը, կամ էլ գրքերի այս կամ այն մասի շարադրանքը:¹ Ճանաչված հնագետն ուսումնասիրման մի նոր մակարդակի բարձրացրեց Շիրակի հնագույն մշակույթը, շարունակելով Ն.Մառի, Ժ. դը Մորգանի, Բ. Բայբուրդյանի, Թ.Թորամանյանի, Մ.Պանիչկինայի և ուրիշների գործերը:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի արշավախումբը (պեղումների ղեկավար՝ Տ.Ս.Խաչատրյան) 1966թ. սիստեմատիկ պեղումներ է կատարել Հառիճ գյուղի հարավային կողմում գտնվող հրվանդանի տարածքում: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մ.թ.ա. III-I հազ. թվագրվող բազմաշերտ ամրոց, դամբարանադաշտ, վաղ միջնադարյան ամրոց, հսկայական քանակությամբ հնագիտական նյութ: Ամրոցի արևմտյան կողմում, ծորի մեջ բացվել են միջնադարյան շինություններ (նկ. 1):

Գյուղի հարավային կողմում է գտնվում նաև Հառիճավանքը: Վանքը բաղկացած է տարբեր շինություններից: VIIդ. կառույց է Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն նորոգվել է 895 թվականին Սմբատ Բագրատունի թագավորի և Գևորգ Բ-ի հայրապետության

¹ Т.С.Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963. Древняя культура Ширака, Ереван, 1977. Армянский некрополь (каталог), Ереван, 1975.

օրոք: Ավերվել է 1185 թվականին: Եկեղեցուն կից են երկհարկ խորան մատուռը և XIX դ. կառուցված զանգակատունը: Վերջինիս հարավ-արևմտյան կողմի ժայռաբեկորի վրա առ այսօր կանգուն է մնացել քառանկյուն հատակագծով ճգնարանը (Ճդ.): Ամբողջ համալիրը զարդարում է Ս.Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին՝ դրսից քառանկյուն, ներսից խաչածև հորինվածքով: Ըստ շինության պատի վրայի արձանագրության՝ եկեղեցին կառուցել են Իվանե և Ջաքարե իշխանները 1201թ.:²

Նկ. 1.

1980-1990թթ. Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչությունը վերակառուցման աշխատանքներ է կատարել Հառիճավանքի տարածքում, որին զուգահեռ վանքի արևելյան և արևմտյան հատվածներում կատարվել են պեղումներ. արդյունքում՝ բացվել են բնակելի, տնտեսական, արտադրական նշանակության շինություններ, թոնիրներ, նյութական մշակույթի այլ մանրամասներ:

Կառույցների պատերը շարված են կոպտատաշ քարերով, հատակը հիմնականում հարթեցված բնական տուֆ է: Միայն մեկ սենյակի հատակին պահպանվել էին սվաղի հետքեր: Պեղումները վկայում են, որ շինություններն ունեցել են հազարաշեն ծածկ, որը հենվել է փայտե սյուների վրա: Տեղում հայտնաբերվել են սյան քարե խարիսխներ: Ուշադրության է արժանի նկուղային հարկաբաժնով սենյակը (4.5x4.5մ): Նույն տարածքում փորված տուֆ ժայռի մեջ բացվել են խեցեղենի թրծման հնոցներ: Անկանոն քառանկյունի հատվածքի ձև ունեցող վառարանը միացած էր գետնաքարերով շարված առվակին և քարի մեջ փորված ջրավազանին: Շրջապատում

² *Հովսեփ Եղիազարյան*, Շիրակի լեռնահովտի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1975, էջ 13-14:

գտնվել են բարձր ջերմաստիճանից հալված կավի կտորներ, կավանոթների խոտան բեկորներ: Մյուս վառարանի վրա պահպանվել էր վերգետնյա շարվածքի և օդանցքի մի մասը: Հնոցի մեջ հայտնաբերվել են կարմրափայլ թասերի մասեր, կավե եռոտանի: Հետաքրքիր են արտադրական երկու շինությունները, որոնք իրար հետ կապվել են տուֆի մեջ փորված և գետաքարերով ծածկված առվով: Մոխրաշերտի, հում և այրված կրաքարի առկայությունը հավաստում է տեղում շինարարական կիր ստանալու փաստը:³

Նկ. 2.

Հիշարժան է վանքի հարավային պարսպին կից բացված ժայռափոր շինությունը՝ չորս կամարածև մուտքեր ունեցող խցիկներով, ընդհանուր միջանցքով (բարձ. 2.5մ), պատերի մեջ փորված փոքրիկ խուլ պատուհաններով (ճրագի և այլ իրերի համար):

Քարանձավին կից բացվել է նաև քարի մեջ փորված կլոր շինություն (5.10x5.10), որի հատակը բնական տուֆ է: Այն հարթեցված է և գետաքարե սալիկներով շարված: Շինության մեջ կա 2.50մ տրամագծով փորվածք (բարձ. 2.5սմ) (նկ. 2): Փորվածքի կենտրոնում փոսորակ է (խոր. 70սմ, լայնքը՝ 30սմ): Շինության հատակին հայտնաբերվել են կենդանու ոսկորներ, մեկ քարե կուռք, խոհանոցային անոթների բեկորներ:

Պեղումների ընթացքում բացվել է 35մ երկարությամբ և 2.1մ լայնքով, քարե շարվածքով հյուսիսից հարավ ձգվող պատի մի հատված, որը հավանաբար վանքի հին պարիսպն է: Այն շարու-

³ *Ֆ.Ս.Բաբայան*, Միջնադարյան նորահայտ նյութեր Հառիճից, «Լրաբեր», 1984, 11:

նակվում է հացատան և դպրոցի շենքի հիմքի տակ: Պարիսպը շարված է առանց շաղախի, խոշոր կոպտատաշ քարերով (Նկ. 3):

Նկ. 3.

Պարսպին կից հայտնաբերվել են երկու մեծ շինություններ, շինարարական երեք հատակներով: Վերին շերտում բացված շինությունում հայտնաբերվել են երեք հնոցատիպ, մրապատ հաստ պատերով կավե մեծ թոնիրներ: Մոխրով լցված թոնիրների միջից և շրջապատից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ մետաղե թափոն: Նույն շինության արևելյան պատի շարվածքի մեջ հայտնաբերվել է երկրորդական օգտագործման քիվի քար, փորագիր խաչ-գարդով, եղծված հայերեն արձանագրությամբ: Պատի տակ բացվել են ներքին հարկ իջնող քարե չորս աստիճաններ: Միջնադարյան երկրորդ շինարարական շերտի պատի մեջ հայտնաբերվել է վաղ շրջանի քարե փոքր կուռք, որի կենտրոնի կլոր անցքին ագուցված էր սելջուկյան դրամ: Միջնադարյան մի պարզ սովորություն, որն իրագործվել է շինությունների կառուցման ժամանակ օջախի գոյության հաջողությունն ապահովելու համար:

Պեղումներ են կատարվել նաև գավթի հյուսիս-արևելյան հատվածում, որտեղ բացվել են 8մ երկարությամբ սրբատաշ, վարդագույն տուֆ քարերով շարված շինության պատի հատված, սյան խարիսխներ, թոնիր, մեծ քանակությամբ խոհանոցային հասարակ և ջնարակած խեցեղենի բեկորներ, կավե ջրատար խողովակների մի ամբողջ համակարգ:

Պեղումները և հետախուզական ուսումնասիրությունները հաստատեցին, որ եկեղեցու շուրջը կառուցվել են վերգետնյա աշխարհիկ տներ: Հմտությամբ օգտագործվել են բնական քարայրներն ու

հաստահեղույս պատերով հին պարիսպը, նաև կտրտված ռելիեֆը, որը կազմված է տուֆի անընդմեջ զանգվածներից:

Պեղավայրում ժամանակագրորեն բաժանվել և առանձնացվել են մշակութային շերտեր՝ XII-XIVդդ. և XVI-XVIIIդդ.: Առաջին շերտերում բացվել են շինությունների հետքեր, հայտնաբերվել է հնագիտական նյութ: XVI-XVIIIդդ. թվագրվող նյութերի մեջ առանձնացվում են երկու կարմրափայլ ծխամորճներ (աղ.1, նկ. 2):

Լավ մշակված, շիկավուն կավե ծխամորճները պատրաստվել են հատուկ կաղապարի մեջ, թաց վիճակում տարբեր դրոշմներով զարդարվել, փայլաներկվել, այնուհետև թրծվել են հատուկ ջերմաստիճանի տակ: Ծխամորճներից մեկն իր վրա կրում է հայերեն արձանագրություն (Մ.Տ.), որը թերևս վարպետի անունն է: Տառերի վիճակի առանձնահատկության հիման վրա Ս.Սաղումյանը վերոհիշյալ ծխամորճը թվագրել է XVI-XVIIդդ., որը համապատասխանում է շերտի ժամանակագրությանը:

Մյուս ծխամորճի վրա արաբատառ օսմաներեն դրոշմված է «Աղա» անունը և Մ, Ղ Ո տառերը: Օսմանյան գրչությանը գրված տառատեսակների հիման վրա արաբագետ Ալ.Խաչատրյանը ծխամորճը թվագրել է XVII-XVIIIդդ.: Հառիճի այս նյութերը իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանի, Ղրիմի, Բուլղարիայի, Ռուսաստանի, Անդրկովկասի տարբեր հնավայրերից հայտնաբերված ծխամորճների հետ:⁴ Արտաշխարհում նմանօրինակ նյութերը թվագրվում են XVII-XVIIIդդ.: Դվինի պեղումներից հայտնաբերվել են երեք ծխամորճներ, որոնցից երկուսի վրա դրոշմված են հայերեն տառեր (ԴՊՊԹ, 2326/89, 1965թ., 1848/51, 1947թ.): Ըստ տառածների (Յ.Թ., Ս.Տ.) երկու ծխամորճն էլ վիճագրագետ Ս.Սաղումյանը թվագրել է XVII դարով: Լոռի բերդի պեղումներից հայտնաբերված ծխամորճների հավաքածուում կան օրինակներ (2494/75, 1963, 2494/33), որոնց վրա դրոշմված են օսմանյան անվարժ գրեր: Դրանցից երկուսի վրա արաբագետ Ալ.Խաչատրյանը կարդացել է «աբատ» բառը, որ նշանակում է հավերժ, ընդմիշտ: Հայաստանում ծխամորճների թվագրությունը մինչև այժմ այնքան էլ հստակ չի ներկայացվել: Տարբեր հնավայրերից հայտնաբերված ծխամորճների հավաքածուն որոշ հայ ուսումնասիրողների կողմից ներկայացվում է XII-XIIIդդ.:

Հառիճից հայտնաբերված ծխամորճների թվագրությունը հնարավորություն է ընձեռում մեկ անգամ ևս ճշտելու Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերված ծխամորճների արտադրության ժամանակը:

⁴ Ф.Бабаян, Э.Корхмязян, Армянские монастыри Сурб Хач и св. Степано-са близ города Старый Крым, Ереван, 2000, с. 32. Տես նաև М.Рабинович, Гончарная слобода в Москве в XVI-XVIII вв., МИА, М.-Л., 1974.

Պեղավայրի XII-XIIIդդ. մշակութային շերտերից հայտնաբերված հասարակ խեցեղենի մեջ առատ են մրապատ, սև կանթավոր կճուճների և քրեղանների բեկորները: Առանձնանում են երկուսը, որոնց օղակաձև հատակի վրա փորագրված է վարպետի նշան՝ խաչ զարդ: Գտնվել են ամբողջական երկու կավե ծիթաճրագներ, բրգաձև և փոսիկավոր խփերի գլխիկներ: Ամբողջական իրերի մեջ առանձնանում է կարմրախեցի, ուռուցիկ իրանով, հարթ շրջանաձև հատակով կանթավոր փոքր սափորը (աղ. 2, նկ. 8):

Հետաքրքիր է կարմրաներկ թասի մի բեկոր, որի վրա կարդացվում են Հ Ս Տ տառերը: Մեկ այլ, կարմիր փայլաներկված փոքրիկ խփի վրա սրածայր գործիքով փորագրված է Սիմեոն անունը (աղ. 1, նկ. 1): Աչքի են ընկնում ծակոտկեն զարդերով կճուճների մասերը՝ վերադիր գնդիկներով, ալիքավոր, եռանկյունաձև զարդերով (աղ. 2, նկ. 4-6): Նման տեխնիկայով պատրաստված անոթներ հանդիպում են նաև Հայաստանի այլ միջնադարյան հնավայրերում (Դվին, Անի, Անբերդ, Գառնի և այլն):

Հայտնաբերված ջրատար խողովակների մեջ առանձնանում է մեկը, որի վրա փորագրված են կենաց ծառ և երեք տառերից կազմված վարպետի նշան, գաղտնագիր: Սովորական խողովակի վրա փորագրված սիմվոլիկ եղևնու ճյուղն, անկասկած, առնչվում է ջրի, կյանքի հարատևման գաղափարի հետ:

Ստվար խումբ են կազմում ջնարակված անոթների բեկորները, որոնք իրենց պատրաստման եղանակով, զարդարման ձևերով նման են Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններում հայտնաբերված XII-XIIIդդ. խեցանոթներին (աղ. 2, նկ. 1, 7): Անոթներից մեկի վրա փորագրված է վարպետի նշան, որը հիշեցնում է Ս.Աստվածածին եկեղեցու գավթի վրայի վարպետի նշանները: Թրծման հնոցներից մեկում հայտնաբերվել է հայատառ արձանագրությամբ կանաչ ջնարակված թասի մի բեկոր: Այն թերի է, ընթեռնելի է բառի միայն ԱՅԱՅ հատվածը (աղ. 1, նկ. 5):

Հայատառ արձանագրություններ կան այլ բեկորների վրա, որոնք, սակայն, չեն ընթերցվում թերի լինելու պատճառով: Հետաքրքիր են թռչունի պատկերով ջնարակված երկու թասերը: Վերջիններիս կրծքի վրա գծագրված է եռատերև և բուսական զարդ (աղ. 2, նկ. 7): Նման բովանդակությամբ զարդեր շատ են հանդիպում միջնադարյան զարդարվեստում՝ հատկապես մանրանկարչության և քանդակագործության մեջ:⁵

⁵ *Աս.Մնացականյան*, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955: Տես նաև *Ֆ.Ս.Բաբայան*, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը, Երևան, 1981:

Հայտնաբերվել են մուգ կոբալտով նկարազարդված և բաց երկնագույն ջնարակով պատված անոթների բեկորային մասեր: Նման եղանակով արված զարդերը սև երանգ են ստացել և լայն տարածում են ունեցել XIII դարի երկրորդ կեսին:

Ջնարակված թասերի և քրեղանների մեջ մեծ թիվ են կազմում փիրուզագույն և երկնագույն գույներով, փորագրության տեխնիկայով նկարազարդված խեցանոթները: Բազմագույն ջնարակով գունազարդելու այս ոճը լայն տարածում է ունեցել Անիում, Սպիտակում, Լոռի բերդում, առավելապես Վրաստանում:⁶ Սակավ հետաքրքիր չեն փիրուզագույն հախճապակե անոթների բեկորները, առյուծի, վարդյակների վերադիր զարդերով: Մասնագետների կարծիքով նման անոթների հայրենիքը Հայաստանն է եղել, որից հետո միայն ընդօրինակվել է Վրաստանում և Գանձակում:⁷ Քանի որ վերադիր զարդերով հախճապակյա անոթների արտադրությունը բավականին բարդ տեխնիկական հնարանքների հետ է կապվել, ուստի պետք է ենթադրել, որ նման անոթներն ու կարմրափայլ դրոշմազարդ կարասները, որոնց օրինակները հայտնաբերվել են տեղում, բերվել են Անիից:

Ապակե սրվակները, կապույտ օձագլուխ ապարանջանի թերի մասերը, ուռուցիկ նստուկ ունեցող նուրբ գավաթների բեկորները առանձին ուսումնասիրության են արժանի:

Պեղավայրի տարբեր շինություններից գտնվել են մեծ քանակությամբ մետաղե առարկաներ, այդ թվում սնկածն գլխիկներով զարդագամեր, բանալի, դռան փականի մասեր, աշխատանքային սրածայր գործիքներ, երկաթե դեղդիր, դանակի շեղբեր և այլն: Կան նաև ոսկրից պատրաստված աշխատանքային նուրբ գործիքներ: Շինությունների միջից հայտնաբերվել են Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության XII դ. թվագրվող երկու պղնձե դրամ:

Գտնվել են ճարտարապետական մանրամասներ, որոնցից մեկը, թերևս XIII-XIV դդ. գլանածն զնորդերիզով մի բեկոր է, երկու տող արձանագրության հատվածով: Վիմագիրը չի վերծանվում, ընթեռնելի է միայն ՆՇԱՆ բառը (աղ. 1, նկ. 3):

Այսպիսով, հնավայրում բացված թրծման հնոցները, ջնարակված խեցեղենի խտանված բեկորները վկայում են տեղում խեցեղենի սեփական արտադրություն ունենալու մասին:

Հայտնի է, որ XII-XIII դդ. Ջաքարյանների տիրապետության շրջանում ազատագրված Հայաստանը տնտեսական և մշակութային

⁶ *М. Н. Муцишвили*, Поливная керамика древней Грузии (IX-XIII), Тб., 1969.

⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 222, տես նաև՝ Ա. Ժամկոչյան, Միջնադարյան Հայաստանի հախճապակին, Երևան, 1981, էջ 107:

վերելք է ապրել: Առաջադիմել է երկրագործությունը, բարձր զարգացման են հասել արհեստները, առևտուրը, քաղաքային կյանքը: Աշխարհիկ ու հոգևոր խոշոր տնտեսությունները վերականգնվել են և հարստացել:⁸ Պեղումների արդյունքները վկայում են, որ այդ հոգևոր տնտեսություններից մեկն էլ Հառիճավանքն է եղել: Նյութի քննությունը հավաստում է, որ XII-XIIIդդ. Հառիճավանքի վանական տնտեսությանը նպաստել են ոչ միայն Ջաքարյանների ջանքերը, այլև Անի քաղաքի հարևանությունը:

⁸ *Լ.Յ.Բաբայան*, Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմության, Երևան, 1966, էջ 11:

1

2

4

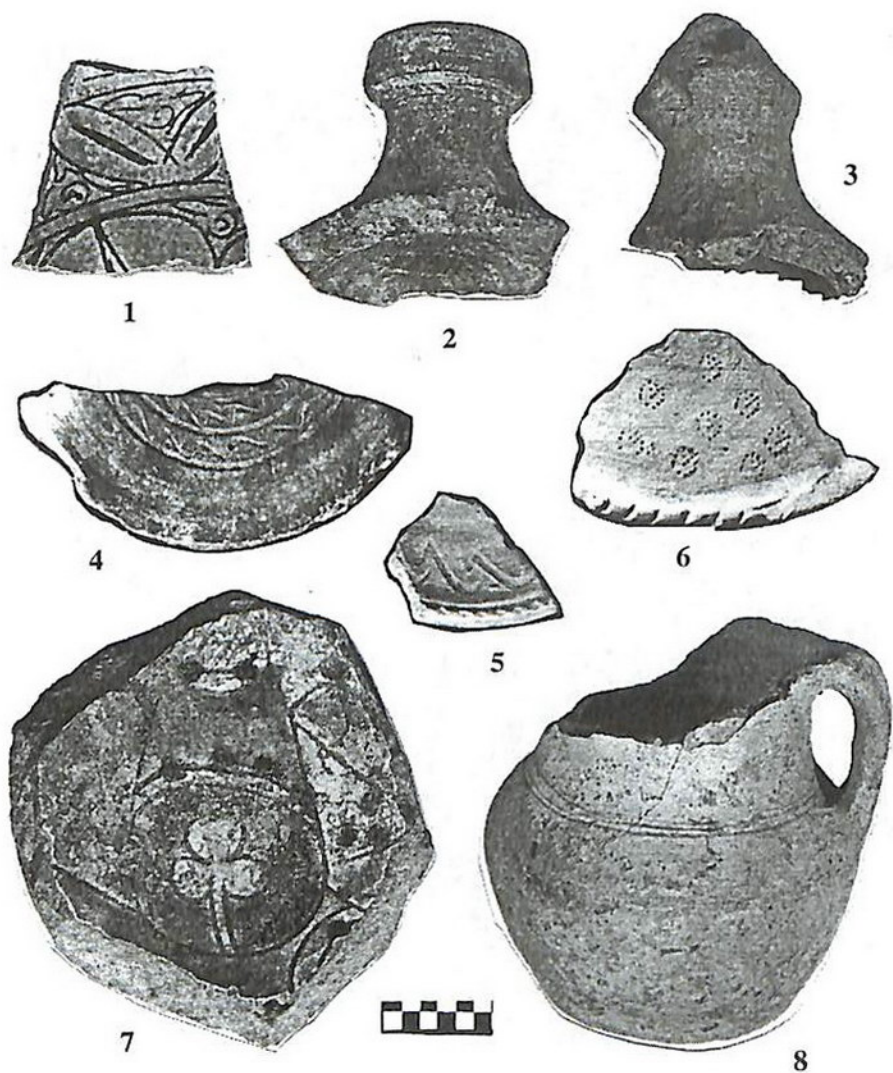

3

5

Աղյուսակ I

Աղյուսակ II

ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԳ ԸՍՏ
ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ

Պատմական Շիրակի տարածքում իրականացրած իր հետազոտությունների ընթացքում պրոֆեսոր Տ.Ս. Խաչատրյանի ջանքերով պեղվել և ուսումնասիրվել են 640 դամբարաններ:¹ Դրանք հանրահայտ կատակոմբներն (անձավ) են: Մեզ համար կարևոր է այն հանգամանքը, որ ինչպես այդ դեպքում կապ է տեսնված մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջի և մ.թ.ա. 14-րդ դ. մշակույթի միջև,² այնպես էլ սերտ և օրգանական շարունակականություն է նկատվում ուսումնասիրված հուշարձանների և 9-11-րդ դդ. մշակույթների միջև: Այն ծիսական պատկերացումները, ըստ որոնց կատարվել են թաղման արարողությունները և պատրաստվել թաղման կառույցները, հուշում են, որ աշխարհայացքային և արարողակարգային տեսակետից տեղաշարժերը շատ մեծ չեն: Իր բնույթով պահպանողական թաղման ծեսը հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն ճանաչելու տվյալ ժամանակաշրջանը: Արթիկի դամբարանները «կառուցված» են հայ մարդու դիցաբանական պատկերացումների համապատասխան: Դրանցում վերարծարծված են հոգու և մարմնի, կյանքի և մահվան, մահվան և վերածնության հիմնահարցեր: Խորքում ձևավորվում են մեր մտածողության արքետիպերը, հասնում միջնադար՝ արտաքուստ փոխված, իսկ ներքուստ՝ բովանդակային գրեթե նույն նշանակությամբ: Հայտնի է, որ գերեզմանը ասոցացվում է այն տեղի հետ, ուր պիտի ննջեցյալը վերածնվի: Ահա ինչու ննջեցյալի դիրքը՝ կքանիստ կամ կողքի վրա կիսապառկած, գիտակցաբար «մոտեցված» է իր սաղմնային նախածնին: Նման դեպքում գերեզմանը խորհրդանշում է մայրական արգանդը:³ Այն պետք է «ապահով» կառուցված լինի, որ ննջեցյալի հոգին «չխռովի» և վնաս չպատճառի մերձավորներին, կամ ինքը չար ուժերից չհալածվի: Դրա համար կատարել են

¹ *Т.С. Хачатрян*, Артуковский некрополь, Е., 1979, с. 11.

² *Т.С. Хачатрян*, Материальная культура древнего Артука, Е., 1963, с. 50-52.

³ *Գ. Թումանյան*, Ուշբրոնզեդարյան թաղման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, Ե., 1997, էջ 78: (Աշխատանքը հրապարակված չէ):

լվացման կամ այրման հատուկ ծեսեր:⁴ Մարդկային մտածողության մեջ դրվում է մահվան և վերածնության անհրաժեշտությունը:⁵ Դա հաճախ պետք է կատարվի տեղում՝ ջրի, կաթի և մեղրի առկայությամբ:⁶

Արթիկի դամբարանները տուֆի շերտի մեջ են փորված և հնարավորինս «մոտեցված» քարանձավի: Նորպլատոնականության ականավոր ներկայացուցիչ Պորփյուրը (239-304) նշում է, որ անձավը՝ որպես սրբավայր, նվիրված է տիեզերքին: Պատկերացվում է, որ անձավն է նրա մայրը, իսկ «Ողիսականի» 13-րդ գլխում նկարագրվում է աշխարհի արարումը:⁷

Մեղր ստեղծելը, հագուստներ կարելը, ջրի բխելը արարչագործության խորհրդանիշ են: Հանգուցյալի հոգին պետք է ազատվի «մարմնի կապանքներից» և վերածնվի: Ջուրն է այն նյութը (սուրբ և անեղ), որ հնարավորություն է տալիս անհայտ-քառսից ստեղծվի կարգաբանված տիեզերքը: Այդ խորհուրդը բանաձևված է «Սասնա ծռեր» էպոսի երկվորյակ եղբայրներ հղիանալու և ծնվելու սյուժեում: Արգանդ - քարանձավից ծնվում է մարդ-տիեզերքը, որպեսզի հետո կրկին Փոքր Միերի կերպարով վերադառնա քարանձավ-արգանդը և վերածնվի:

Իթակեի անձավը (կամ Ագռավաքարի) հազիվ թե աստվածների և մարդկանց համար տեղավորվելու այդքան տարածք ունենա: Բայց-ևայնպես այն տիեզերքն է: Արթիկի կատակոմբները տիեզերքի սիմվոլն են: Եթե այնտեղ տեղի է ունենում հոգու վերածնություն, ապա դա սրբավայր է: Ուշագրավ է և այն, որ փորվածքներն ու նրանց քարե խցանները ներկայացնում են արական և իգական նախասկիզբներ: Եվ պատահական չէ ֆալլուս-խցանների առատությունն ու դամբարանների գտածոների մեջ ֆալլական առարկաների առկայությունը:⁸ Դա նույն պատկերացման արտահայտությունն է, երբ կարծել են, թե նախնու հոգին գերեզմանաքարի միջոցով փոխանցվում է կանանց մեջ և վերածնվում:⁹ «Գերեզման» բառը ստուգաբանվում է որպես պարսկերեն «garazman», «garoθman», այն է՝ «երկինք» կամ «մազ-դեզանց արքայություն»:¹⁰ Ուրեմն գերեզմանը երկնքի խորհրդանիշն է: Ոչ պատահականորեն միջնադարյան սրբերի և նշանավոր ճգնա-

⁴ *Т.С. Хачатрян*, Артикский некрополь, с. 8-9.

⁵ *К.Г. Юнг*, Душа и миф, М., 1997, с. 270.

⁶ *Порфирий*, О пещере нимф, в кн.: *А.А. Тахо – Годи, А.Ф. Лосев*, Греческая культура в мифах, символах и терминах, СПб., 1999, с. 578.

⁷ *Հոմերոս*, Ողիսական, Ե., 1988, էջ 202:

⁸ *Т.С. Хачатрян*, Артикский некрополь, с. 9.

⁹ *Վ.Բրոյան*, Հայ ազգագրություն (համառոտ ակնարկ), Ե., 1973, էջ 198:

¹⁰ *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, 1977, էջ 542:

կյացների կյանքն ու մահը ուղղակիորեն կապված են քարայրների հետ, ուր և նրանք մեռնում են, թաղվում: Օրինակ՝ Նարեկա ճգնարանն ըստ ավանդության փորվել է Նարեկացու ձեռքով, և պատերին ցույց են տրվել նրա մատների տեղերը, ինչը քարի վրա աստվածային ներգործության նշան է, քարի պաշտանմունքի դրսևորում:¹¹

Բուն անիական շրջանի հայ միջնադարը 9-11-րդ դարերում խորապես կրում է հնադարի աշխարհայացքային պատկերացումների բաղադրատարրերը: Մասնավորաբար դամբարանական կառույցները բովանդակային, իսկ հետագայում նաև կառուցվածքային առումով չափազանց նման են ուշբրոնզեդարյան կառույցներին, միայն թե ճարտարապետական նոր ոճական ձևավորումներով: Խոսքը ստիլոբատների մասին է:¹²

Միջնադարյան մատենագիրները ընդգծված բծախնդրությամբ են վերաբերվում հոգու փրկությանը, նրան կործանումից ու անհետացումից զերծ պահելուն:¹³ Կյանքի ավարտի և հոգու աներկրային աշխարհի տեղափոխվելու պատկերացումից ելնելով՝ թաղման արարողությունը ծայրեիծայր ծիսականացվել է: Եվ եթե հնագիտությունը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու այդ ծեսի ինչ-ինչ կարևոր մանրամասների, ապա մատենագրությունը լրացնում է այն արարողակարգային և բովանդակային նոր տարրերով: Հին եգիպտական բանաստեղծների պես,¹⁴ միջնադարում ևս շարունակում են ողբեր ու դամբանականներ գրել և մեզանում՝ ունենալով մշակված ազգային ավանդներ¹⁵ (5-ից մինչև 11-րդ և հետագա դարերը գրվել են մեծաքանակ պատմական և ծիսական երգեր):¹⁶

1044թ. Գր. Մագիստրոսը (990-1058) իր և Գագիկ Բ (1042-1045) արքայի հակամարտության առիթով գրում է. «Ողբ ի վերայ Արամեանս նահանգի» երկը, որը մաս է կազմում նրա ԺԹ (19-րդ) թղթի: Գրողը ողբում է՝ որպես ծնող. «Կրկին կականումն եհաս կուրացելոյ աչացս, տեսանելով սակաւ ինչ ի վերայ եկեալ անեզրական տառապանս»: Հայրենիքի խառնակ վիճակը, Գագիկի անկառավարելի և անզգույշ քայլերը տազնապեցնում են նրան, վերահաս աղետի ծանր զգացում ծնում: Սարգիս Անեցուն նա դիմում է. «Վայ ի վերայ Հայ-

¹¹ *Խ.Սամվելյան*, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Ե., 1941, էջ 320:

¹² *Ս.Սնացականյան*, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Ե., 1982, էջ 18-21:

¹³ *Գր. Նարեկացի*, Մատենա ողբերգութեան, Ե., 1985, էջ 578 (ԶԲ, Գ):

¹⁴ Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982, էջ 33-36:

¹⁵ Մեր կարծիքով Արտավազդի բողոքը ավելի շատ ողբ է, քան ըմբոստության դրսևորում:

¹⁶ *Պ.Խաչատրյան*, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԵ դդ.), Ե., 1969:

կեան և Արամեան նահանգի իբրու նուիրական ստգտանք, զորս ասել փութանակի զանփարատելին անիծից ինձ քուրծ»¹⁷ խոսքերով: Ողբերգուն հագնում է քրծեր և սկսում արարողությունը: Նա անիմաստ է համարում իր հետագա կյանքը՝ անվերջ սգալով: Շեշտելով և թվելով բոլոր հայ արքաների անունները մինչև «վերջին Վաղարշակը»՝ դրսևորում է սեր և «նահապետութիւն»՝ չնայած ոմանք այդ շարքում «անարի և անգոր» են եղել: Բայց նրանք «տիրապետեալ տանս թորգոմեան, պահելով զաթոռն», պահել են հայոց պետականությունը, մինչդեռ Գագիկը վտանգում է այն:

1047թ. Թորգոմա տան վրա կախվում է մի նոր աղետ. Դվինի ամիրայության դեմ արշավանքի ժամանակ ողբերգականորեն զոհվում է 80-ամյա Վահրամ Պահլավունի սպարապետը՝ իր որդի Գրիգորի հետ միասին (Մագիստրոսի հորեղբայրն ու հորեղբորորդին): Գրիգորի ընկալմամբ խաբխվում է հայկական տիեզերքի տանիքը, և ընկնում է հայոց ուժի և պետականության ամենահզոր սյուներից մեկը: Դա համահավասար է «անեզրական և անտանելի տարակուսանաց կործանման բոլոր Արամեան նահանգի»: Իրեն թշվառ և կործանված է համարում, որովհետև «ի հայրական խնամոցն զրկեալ, և տարաշխարհիկ տատանեալ, և արտալածեալ ի բնականագոյն սեպհականէ և ի նախնեացն շիրմանց»:¹⁸ Նախնիների պաշտամունքի և հայրապաշտության մի դրսևորում է սա: Նվիրական են ու սուրբ հարազատների շիրիմները, իսկ ինքն օտարության մեջ՝ դրանցից զրկված: Հարազատները հատուկ հրաժեշտ են տվել հանգուցյալին: Եթե նա դեռևս կենդանի է եղել, օրհնել է մնացյալներին, իսկ եթե արդեն մահացած, ապա ժառանգները համբուրել են նրա ձեռքը: Գր.Մագիստրոսը ցավում է, որ «զոչն արժանանալ վերջին ողջոյնի և համբուրելոյ ձեռին յընդդիմահար և ի դառն կենցաղոյս»: Ոգեկոչում է Արա Գեղեցիկին և Գր.Լուսավորչին՝ օգտագործելով համապատասխան աղոթքի բանաձևը. «միսունն Գրիգորի յուղարկաւորութեան և արբանեկութեան զկնի հուր ի ձեռին և զդամբանականն քաջահնչող ձայնին և ուժգնակի գոչմամբ զմեծի զրկանացս»:¹⁹ Ամենայն հավանականությամբ ողբասացը ջահը ձեռքին է բռնում, որպեսզի հալածի չար ոգիներին,²⁰ ինչպես դա անում էին հնում գերեզմանները սրբագործելիս: Նույնքան ուշագրավ է, որ ողբերգուն լացուկոծը բարձրաձայն է կատարում, փառաբանական խոսքեր ասում, արտասանում դամբանական ճառ կամ բանաստեղծություն:

¹⁷ *Գրիգոր Մագիստրոսի* Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 59: Այսուհետև՝ Թղթեր:

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 36:

¹⁹ Թղթեր, էջ 41:

²⁰ Կրակի խորհուրդը կապված է նաև նրա վերածնող գործառույթին:

Գրողը իր կոծի մեջ չի ցանկանում մմանվել կանանց: Խոսքը ծայ-
նարկու կանանց (վարձու) մասին չէ, այլ՝ սգակիր: Նրանց արգելված
չի եղել մասնակցել թաղման արարողությանը: Բայց նրանք ողբը հա-
ճախ հասցնում են ոգու թուլության աստիճանի:²¹ Իսկ ինքը ողբը
պետք է կատարեր, ինչպես դա բնորոշ է քաջին և հատուկ՝ արիներին
«ոչ էր պարտ զարիական արութեան քո և զգօրութեան յոյս
քաջութեան հիքից և կանանց ողբերգականս ոգել, մերով իսկ արա-
կան և բնական իմաստասիրական երգով զքոյդ ներքողական և
գերեզմանական պարել ողբս»:²² Ա.Լիսիցյանը նշում է, որ մեզանում
մման պարեր էին կատարվել 9-րդ դ. Սյունյաց իշխան Վասակ
Գաբուրի թաղման ժամանակ:²³ Նաև ընդունված էր ուրախության
հանդեսն սկսել դանդաղ, հետընթաց շարժումներով ծախսապտույտ
պարերով, որոնք սգո ծեսի հիշողության արդյունք էին: Իրենց հերթին
գերեզմանական պարերը վերածնության խորհուրդ ունեին: Այդ
մասին մեզ առատ նյութ է տրամադրում ժողովրդական բանավետստը:
Ե՛վ «Սասնա ծռեր» էպոսում,²⁴ և՛ միջնադարյան «Մոկաց միրզա»²⁵
վիպերգում հանդիպում են կոծապարեր: Դրանց դրվագները հիշեց-
նում են հնագույն միստերիալ պարերը: Սրբերի գերեզմանի վրա
Աստված լույս էր իջեցնում, որով նշան էր տրվում ապրողներին, թե
հանգուցյալի հոգին ընդունվել է դրախտ: Այդպիսի սուրբ էր Վահրամ
սպարապետը: Մինչդեռ չար մարդկանց հոգիները դժվարությամբ էին
հեռանում մարմնից, կռիվ էին տալիս հոգեառի դեմ, տանջվում:²⁶

Մահվան խորհրդանիշը կրող առարկաների վրա (գերեզմա-
նաքարեր կամ գերեզմանում դրվող զարդեր և ամանեղեն) գրեթե
միշտ հանդիպում են կենաց ծառեր: Արթիկյան գտածոների մեջ կան 2
այդպիսի կնիքներ:²⁷ Մագիստրոսի թղթում (ԺԱ) որտեղից որտեղ
պատկերվում է Պահլավունիների տոհմածառը: Թերևս կրկին գործում
է մտածողության հնատիպը: Գիշտ է, Պահլավունիները Կամսարա-

²¹ Այդ մասին մանրամասներ է հաղորդում Վ.Բդոյանը՝ ցույց տալով, թե
ինչպես կանայք կարող էին պատառոտել իրենց հագուստները, մոխիր ցանել
գլխներին և ճանկել դեմքերը: Տե՛ս *Վ.Բդոյան*, Հայ ազգագրություն, էջ 175:

²² Թղթեր , էջ 41:

²³ *Србуи Лисициан*, Армянские старинные пляски, Е., 1983, с. 84.

²⁴ Խանդուրը գլխի է ընկնում, որ Դավիթը սպանված է, քանզի նրան պարելով
էին բերում (տե՛ս Սասունցի Դավիթ, Ե., 1990, էջ 387):

²⁵ Երբ բերում են արդեն դավադրաբար թունավորված և մահացած Մոկաց
միրզին, երգում ասվում է.

Մեկ հանաղեն մեկ, մեկ քանաղեն / Երկուս կը խաղան են մեկ խաղ: Տե՛ս
Գր. Գրիգորյան, Հայ բանահյուսության քրեստոմատիա, Ե., 1979, էջ 141:

²⁶ *Սարգիս Հարությունյան*, Հայ առասպելաբանություն, Ե., 2000, էջ 409:

²⁷ *Т.С. Хачатрян*, Армянский некрополь, с. 11.

կանների գծով իրենց Պարթև են համարում, բայց Մագիստրոսը նամակում հիշատակում է հինգ սերունդ միայն՝ Արտակ Կամսարական - Ապուղամր - Գրիգոր Յամզե - Վասակ - Գր.Մագիստրոս:²⁸ Տոհմածառը այստեղ՝ մի կողմից վերածնության, մյուս կողմից՝ հավերժության խորհրդանիշն է: Գրողը խոսում է նաև հորեղբոր՝ արյամբ մաքրագործվելու հանգամանքի շուրջ. «այժմ քոյովդ արեամբ զքոյդ մաքրեալ անձն և ի դասս երկնային զօրաց անցեալ. որ և ի վերայ շիրմի քո լոյս եօթնօրեայ արժանապէս և առանց յերկուամալցոյ ճշմարտեալ սրբոցն և աստուածազգեաց միանձանցն»:²⁹ Գրողը կարծում է, որ աստված սահմանում է երկնքում սրբի տեղը, երկրային ճգնակյացներին այդ մասին նշան տալիս: Չի կասկածում, որ տեղի է ունենում իր Գրիգոր պապի, Շուշան տատի հանդիպումը իրենց որդու հետ: Ինքն էլ թեև որևէ կերպ հորեղբորն օգտակար լինել չի կարող, բայց Արամյան և Արշակյան «ազգ»-ի նոր մարտիրոսի համար կմատուցի անարյուն զոհաբերություն, որ «հայրենի կրօնիւք արժանի լինել յուսոյ կենացն յաւիտեանից»: Նրա կյանքի օրինակով թող հեղգերը սփռվեն ու փրկվեն: Մյուս կողմից՝ Մագիստրոսը պատկերում է նաև սանդարամետը, որ թվում է՝ ասոցացվում է ծովային խորխորատների հետ: Աղանդավորների մասին կարծում է, թե կործանվածներ են ի սկզբանե և «սոքա ոչ միայն յափն, այլև յատակս անդնդոց՝ գործունեայի խաւարասեր իշխանին»:³⁰ Ահա գծվում են երկու աշխարհներ՝ լուսավոր և սանդարամետական: Այդ երկուսի մեջտեղում այսերկրային աշխարհն է, որը լեռով կամ կրկին կենաց ծառով կապում է երեք աշխարհները: Մահվանից հետո մարդու մարմնի յուրաքանչյուր մասը պետք է միաձուլվի որևէ տարերքի. աչքը՝ արևին, հոգին՝ քամուն, ոսկորները՝ բույսերին:³¹ Այդ պատկերացումը մի փոքր այլ տեսանկյունից, բայց նույն նշանակությամբ ներկայացնում է Գր.Մագիստրոսը, որը բժշկության մասին խոսելիս «մարդեղացնում» է տիեզերքը: Այսպես. «Երակք, որ ուղղոյ անտի, զաստեղացն հնգից և խոհականութիւնն զնորայն մատակարարութիւն ի բոլոր մարմինն, իսկ երկուց աչաց զարեգական և զլուսնի զընթացս... և ոսկերս զվինաց, և ջիւս զարմատոց, և երակս զգետոց, և որովայն զծովու, իսկ մօրուս և հերս զմայրս և մամրագոյն մագս մարմնոյն, զբոյսս և

²⁸ *Ղևոնդ Ալիշան*, Շնորհալի և պարագա իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 12 (Ալիշանը կազմել է նաև Պահլավունիների տոհմածառը՝ հետևելով Գր. Մագիստրոսի հաղորդմանը):

²⁹ Թղթեր, էջ 42:

³⁰ Նույն տեղը, էջ 160:

³¹ *Գ.Թումանյան*, Ուշբորնզեղարյան թաղման ծեսերը..., էջ 111:

գբոլորն մարմինն զհող, և փչումն զօդ...»:³² Սա ոչ միայն հնագույն պատկերացում է, այլև միստիցիզմի դրսևորումներից մեկը: Բնության մեջ տեսնվում է Աստված: Մարդն իր էությանը ծուլվում է աստվածային էությանը:

Նկատենք, որ մեր մշակույթի հնագույն և միջնադարյան շրջանները սերտ աղերսներ ունեն ու պահանջում են անխոնջ քննություն, ինչը կդառնա մոր ծեռքբերումների գրավականը:

³² Թղթեր, էջ 111-112:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Բորիս Գասպարյան, Գագիկ Սարգսյան</i> ԺԱՅՈՒՆԿԱՐՆԵՐԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԽՈՒՄԲ ԳԵՂԱՄԱՎԱՆԻ «ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՐԱՆՁԱՎՈՒՄ»	5
<i>Էմմա Խանգադյան</i> ԶՐԱՅՈՒՄ.....	13
<i>Р.С.Бадалян</i> РАННЕБРОНЗОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ АПАРАН III.	20
<i>Լևոն Պետրոսյան</i> ԲՐՈՆԶԵՂԱՐՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ԹԱՐԱՆ ԾԵՍԸ	27
<i>К.Х.Кушнарёва</i> НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ РАЗВИТИЯ КАРМИРБЕРДСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	33
<i>Հակոբ Մինոնյան</i> ՆԵՐՔԻՆ ՆԱԿԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ 2002 Թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ.....	38
<i>Р.А. Мкртчян</i> ПАЛЕОДЕМОГРАФИЯ МОГИЛЬНИКА НЕРКИН ГЕТАШЕН.....	46
<i>Պավել Ավետիսյան</i> ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ.....	52
<i>К.Н.Пицхелаури</i> ДРЕВНЯЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ НА ХОЛМАХ УДАБНО-ДАВИД ГАРЕДЖИ.....	61
<i>Սեդա Ղևեջյան</i> ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԳԼԱՆԱՁԵՎ ԿՆԻՔՆԵՐ ՀԱՌԻՃԻՑ	67
<i>Աշոտ Փիլիպոսյան, Վահան Հովհաննիսյան</i> ԱՐԹԻԿԻ ԹԻՎ 422 ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՄԻՏԱՆԻԱԿԱՆ ԿՆԻՔԸ.....	72
<i>А.Ц. Геворкян, С.Э. Мандрикан</i> ДРЕВНЯЯ БРОНЗА АРТИКСКИХ КАТАКОМБ	83

<i>С.А. Есаян</i> ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКОЕ И ИНКРУСТИРОВАННОЕ ОРУ- ЖИЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ.....	89
<i>Լյուբա Կիրակոսյան</i> ՔԱՆԱԳԵՂԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	97
<i>Սիմոն Հմայակյան</i> ՈՒՐԱՐՏԱ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՆՈՐ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	107
<i>Նորա Ենգիթարյան</i> ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՆԻՔՈՎ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՔՈՒՉԱԿԻՑ	110
<i>Քնարիկ Նավասարդյան</i> ՀՈՌՈՄԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻՑ ՊԵՂՎԱԾ ԱՊԱԿԵ ՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ	115
<i>Նունե Խաչատրյան</i> ՔԱՐԵ ԿՈԹՈՂՆԵՐ ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔԻՑ	118
<i>Համազասպ Խաչատրյան</i> ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԿՈՒՌՔԵՐ ԵՎ ԿՈԹՈՂՆԵՐ ՇԻՐԱԿԻՑ.....	122
<i>Ինգա Ավագյան</i> «ՍԵՎ ԱՄՐՈՑ» ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԸ	128
<i>Ֆրիմա Բաբայան</i> ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ՝ ԻԲՐԵՎ ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ	135
<i>Սարգիս Մխիթարյան</i> ԹԱՂԱՆ ԾԵՍԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԳ ԸՍՏ ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ	145

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ**

3

**ДРЕВНЕЙШАЯ КУЛЬТУРА
АРМЕНИИ**

3

Համակարգչային տեքստը հավաքված է ՀՀ ԳԱԱ
հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում

Ստորագրված է տպագրության 2003թ.
Տառատեսակ "Arial Armenian", "Arial LatRus": 10 տպագրական մամուլ:
Պատվեր N : Գինը պայմանագրային:

Գ Ա Ս Պ Ր Ի Ն Տ

«ԳԱՍՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ տպագրատուն

[40077]

Նշումների համար

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220089862

22

A II
89862